له کندهاره
تر اټکه

(په پښتوکلاسیک ادب کي د لویدیځي لهجې څرک)

څېړنه
د
محمدمعصوم هوتک

پیل : لسمه د فبروري ۲۰۱۰ع
اوکویل - کاناډا

Download from: aghalibrary.com

اهداء

په ژبپوهنه کي د لوی لاس
څښتن او منلي عالم ډاکټر
عبدالرازق پالوال
ته

بسمه تعالی

ما ته چي به دخوشحال خټک (۱۰۲۲ - ۱۱۰۰هـ ق) له ژبي سره د خپلي لهجې مشابهتونه ځای ځای په مخه راتلل، هر وخت به مي فکر کاوه، چي که په دې برخه کي څېړنه وسي، د پښتو په خير به تمامه سي او د معياري پښتو د منځته راتګ له جريان سره به مرسته وکړي، خو د خپل پښتنو ورونو بېځايو او بې موردو حساسيتو به هر وخت په دغه برخه کي د علمي کار او څېړني څخه خواتوری کولم. يو وخت چي مي[1] له ګوربت مجلې (لومړی کال، ۶ ګڼه - ۲۵مخ) سره د خپل خواخوږي استاد علامه رشاد ◗ مرکه په پردېسی کي وکتله او په هغې کي مي د علامه مرحوم له خولې ولوستل چي د لهجو قطعي ترک په هيڅ ژبه کي نسته او په دې باب"... تاريخي سلسلې بايد سړی په نظرکي ونيسي. کوم وخت چي فيصلې سره کېږي، هغه وخت پر دې مفصل بحث په کار دی...". نو مي له ځانه سره عزم وکړ، چي د دغو تاريخي سلسلو يوه برخه به هرومرو څېړم. په دې ترڅ کي زه په نورو کارو مصروف سوم او کله چي د ډاکتر عبدالرازق پالوال (معياري پښتو) کتاب راووت او په هغه کي مي د دوی دغه سپارښتنه ولوستله، چي وايی: "پښتانه دي د تقليد پر ځای باندي پالنه غوره کي ... پښتانه پوهان، اديبان، او ليکوالان دي خپل کلاسيک آثار وپالي چي خوشحال، رحمان، حميد، قادر او نورو په ميراث ورپرې ايښي دي. دوی دي دغه خپل مُثل اعلی وګرځوي او د فهم له مخي څخه دي ئې پالنه وکي څو په دغه کار سره ئې د دوی امانت لغات او جملات بشپړ او منظم ساتلي او پاللي وي". نو مي پخوانی عزم، جزم سو او کله چي بيا د پوهاند ډاکتر

---

[1] معياري پښتو - ۱۸مخ.

مجاوراحمد زیار (د خوشال ادبي پښتو) کتاب لاس ته راغی[۲] په ما کي یې بیرته د خپلو کت سوو پاڼو د بیا رااخیستلو او سره اوډلو هڅه ژوندۍ کړه. د ډاکتر پالوال صاحب او ډاکتر زیار صاحب په کتابو کي ډېر داسي مطالب راغلي دي، چي زه یې پر خپله څېړنه باندي نور هم باوري کړم. دغه راز آثار د معیاري ژبي تر ټاکلو وړاندي ډېر ضروري دي او زه هیله من یم، چي د ژبي دغه پیاوړي استادان دغه شان نوري څېړني هم پر "خوارکی" پښتو باندي ولوروي.

زه په دې حاضره لیکنه کي د خوشحال خټک اونورپښتو کلاسیک ادب ژبه له خپلي هغي ژبي سره مقایسه کوم، چي د مور په غېږ کي مي زده کړې، د خالپوڅو (خاپوړو) پر مېنه مي پسې تعقیب کړې او له وړکیني څخه تر زاړه سن پوري په ږغېدلی یم او لا اوس هم په ږغېږم، له دېرشو څلوېښتو کالو راهیسي مي شعوري څېړنه پکښې کړې ده او قلم مي پکښې چلولی دئ.په دې مقایسه کي مي ترزیاتي اندازې پوري دخوشحال خان اودده دکورنۍ ژبه په پام کي نیولې ده خوپرڅنګ مې دکلاسیک ادب نورآثاردخپلي څېړني دپیاوړتیاپه نیامت هم پرکتلي دي .

زه په دې څېړنه کي د خوشحال ژبه له هغي پښتو سره ایږدم، چي ما د مقر (مکور) د پښ له کندي څخه تر فراه پوري، له روزګان

---

(۲) د ډاکتر پالوال کتاب په ۱۳۸۴ ش کي خپور سو خو لیکلی یې د وخته وو او د ډاکتر زیار کتاب واردواره په ۱۳۸۲ش کي او دوهم وار په ۱۳۸۴ش کي چاپ سو. ما ته د ډاکتر زیار کتاب د ۱۳۸۶ ش = ۲۰۰۷ع په نومبر کي په لاس راغی. دغه وخت زیارصاحب کاناډا ته تشریف راوړی وو او ما ته یې دغه کتاب د ښاغلي رحمت آریاله پاره راکړ. ما د ښاغلي آریاپه اجازه له ځانه سره وساته، چي له مطالبو څخه یې ګټه واخلم. که څه د ډاکتر پالوال صاحب د کتاب د مستدلو او مفصلو څېړنو په موجودیت کي به زما د دې کتابګوټي خپرول، "تکرارمکرر" وي خو ما خپله کښلې خواري هیسته نه سوای غورځولای او که تکراري هم وي، له درنو لوستونکي سره یې په دې نیامت شریکوم ،چي ګوندي څه ګټه به ځني واخیستلای سي.

څخه تر کوټې و قلات (بلوچستان) پوري، له لښکرګاه (هیلمند) څخه تر لکي و صفار پوري اورېدلې ده. دغه لغاتونه چې زه یې تر څېړنې لاندې نیسم، د دغې پراخې حوزې په یوه یا څو برخو کې ما اورېدلې او تحقیق کړې دي او یقین مې دئ چې ښایې یوه زیاته برخه به یې همدا اوس هم د خلګو په خولو کې متداول وي او بله برخه به یې ښایې اوس دونه عام رواج ونه لري او یا ښایې اوسنی نسل به یې پخپله ورځنی محاوره کې نه کاروي، خو ما دا ټول په سرسره اورېدلې دي، په معنا کې مې غور کړی دئ، د استعمال موارد مې په یاد دي.

زه نه غواړم په دې څېړنه کې وښیم، چې د خوشحال ژبه کټ مټ زما د لهجې ژبه ده او په دې ډول ځان او خپلې لهجې ته امتیاز وګټم. زه غواړم چې د خوشحال د ژبې او زما د مورنۍ لهجې تر منځ مشابهتونه وښیم. دغه لغات چې زه یې پخپله لهجه کې څرک ورکوم، ښایې په نورو لهجو کې هم ژوندي او مروج وي. زما یقین دئ چې دا شان مشابهتونه د نورو لهجو ویونکي هم موندلای سي. د پښتو لهجې خو د یوې ونې ښاخونه دي. اصل یې یو او تاداو یې یو دئ:

در اصل مذهب همه صاحبدلان یکیست
از ناقــــــــــــــلان بدسخن اینجا رسیده است

خو زما د خپلې مشاهدې او څېړنې له مخې راته معلومه سوې ده، چې که دغه لغتونه په نورو لهجو کې موجود هم وي، بیابه یې تلفظونه توپیر سره لري، د استعمال ځای به یې متفاوت وي او نور راز راز بدلونونه به باندې راغلي وي.

ما دا څېړنه له دې اسیته هم کړې ده، چې په دې وختو کې هڅه کېږي د لوېدیځې لهجې ټولې ګرامري او تلفظي ځانګړتیاوې د دغې لهجې په بې‌نظمیو، ګډوډیو او بې قاعدې ګیو کې وشمېرلې سي. لوستونکي به د دې کتاب په راتلونکو پاڼو کې وګوري، چې د دې

ځانګړتیاوو له پاره پاخه کلاسیک تاداوونه موجود دي.

ما چي له خپلي څېړني څخه کومه نتیجه رااېستلې ده، د هغې پر بنسټ باندي ویلای سم، چي د خوشحال خان اونورکلاسیک ادب د ژبې زیاتره ګرامري جوړښتونه، لغتونه، ترکیبونه او وراشې په لوېدیځه لهجه کي تر ننه لا هم خوندي دي. ما ته د خپلو مقایسوي څېړنو له مخي ښکاره سوې ده، چي لوېدیځه لهجه د نورو لهجو په نسبت د لرغونو ځانګړتیاوو په خوندي ساتلو کي محافظه کاره پاته سوې ده.

ما ته ثابته سوې ده، چي په کلاسیکه پښتو کي د سوچه توب تمایل کوږ نه لیدل کېږي، بلکي د هغه پر خلاف یې د نورو ژبو د کلماتو د هضمولوقابلیت ته لاد لاسه وده ورکوله[۳]. د سوچه پښتو او د سوچه کولو ذهنیت زموږ پر ژبه باندي وروسته راخپور سوی دئ. د دې ذهنیت تر شا سیاسي انګېزې پرتې وې او دي.

ما ته دا هم ثابته سوې ده، چي د پښتنو د ژوند اجتماعي، اقتصادي او سیاسي شرایطو د هغوی ژبې ته د هغوی د استوګني د مېني په تناسب د ودي او تکامل بېلابېل استقامتونه ورکړي دي. د هغوی د ژبې د پرمختګ آهنګونه یې متفاوت کړي دي، د هغوی د ادبي او ژبني فعالیتو لوري یې پر مشخصو او سره بېلو جهتو باندي روان کړي دي. زه د خپلي دغي ادعا د ثبوت له پاره د ډیورند د منحوسي کرښې د دواړو غاړو پښتنو د ادبي او ژبني تحرک جریان ته اشاره کولای سم، چي نه یې د انکشاف او پرمختګ سرعتونه سره یو دي، نه یې د ژبنیو او ادبي ایجادیاتو ساحې سره

---

[۳] وګ : د خوشحال، حمید مومند، کاظم خان شیدا او نورو دېوانونه. د دوی په کلام کي د فارسي وعربي لغاتو پرېماني پر دې خبره دلالت کوي، چي دغو شاعرانو د نورو ژبو له لغاتو سره هیڅ راز ستونزه نه درلوده.

ورته دي او نه یې د ژبني جوړښت شکل او محتوی سره یو راز پاته سوې ده.

ما په دې څېړنه کی د خوشحال خان خټک له آثارو څخه د هغه غزلیات او قصاید (یوه برخه)، دستارنامه، سواتنامه، فراقنامه غوره وګڼل. د طب نامې ژبه د طبابت ژبه ده او د بازنامې دا هم د یوې ځانګړي تخصصي ځانګي ژبه ده او د خوشحال د لهجې په څېړنه کي ډېره مرسته نه سي کولای. سره له دې مي دا دوه اثره هم له پامه پر یوه مخ نه دي ایستلي او مرور مي پر کړی دئ. د خپل کار په جریان کي مي د خوشحال خان او د هغه د کورنی د غړو دا لاندي چاپي او خطي نسخې کتلي دي:

۱ - د خوشحال خټک مرغلري:

د لوی استاد علامه عبدالحي حبیبي له خوا په ۱۳۱۷ ش کال په کندهار کي خپور سوی دئ.

۲ - ارمغان خوشحال:

د میان سیدرسول رسا په زیار په ۱۹۶۴ ع کال د یونیورسیټي بُک ایجنسی له خوا په پېښور کي خپور سو. ما چي له کومي نسخې څخه استفاده کړې ده، ښاغلي عبدالباري جهاني له خپل کتابتون څخه رالېږلې ده چي مننه ځني کوم.

۳ - سواتنامه د خوشحال خان خټک:

د پوهاند عبدالحی حبیبي له سریزي او څرګندونو سره د افغانستان د علومو اکاډیمی د ژبو او ادبیاتو انستیتوت له خوا په ۱۳۵۸ ش کال په کابل کي خپره سوه.

۴ - دستارنامه:

دستارنامه د خوشحال خټک د ۲۸۶ تلین په مناسبت د پوهاندصدیق الله رشتین په سریزه د پښتو ټولني له خوا په ۱۳۴۵ ش کال خپره سوې ده. دغه راز د پښتو اکېډیمي پېښور له خوا د پروفیسر محمدنواز طائر په سریزه او د حاجي پردل خان خټک په زیار په ۱۹۹۱ع کال

چاپ سوې ده. ما (هوتک) په دې حاضره لیکنه کې زیاته استفاده د پېښور له چاپه کړې ده.
۵ - دخوشحال خټک کلیات - لومړی ټوک:
د پوهندوی دوکتور گل محمد نورزي په سریزه او څېړندوی محمد صدیق روهي په پېژندگلوی د افغانستان د علوموااکاډیمی د ژبو او ادبیاتو د انستیتوت د ادب او فولکلور څانگي له خوا په ۱۳۵۹ ش کال خپور سوی دئ.
دا متن که څه هم له "خو" څخه خلاص نه دئ خو بیا هم تر بل هر متن ما ته دقیق ایسي ځکه چي د هغي نسخې بدیلونه یې هم راوړي دي، چي د خوشحال خان په ژوند لیکل سوې ده او ویل کېږي، چي د خوشحال پخپل خط ده[٤].
۶ - د خوشحال رباعیات:
د پوهاند رشتین په سریزه (پاییزه) د پښتو ټولني له خوا په ۱۳۴۹ ش کال په کابل کي خپاره سوي دي .
۷ - فراقنامه:
د زلمي هیوادمل له سریزي، څرگندوونو او ویي پانگي سره د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا په ۱۳۶۳ ش کال خپره سوې ده. په سر کي د علامه پوهاند عبدالحي حبیبي، پوهاند میرحسین شاه په قلم یاداښتونه (پښتو او پارسي) هم لري.
د فراقنامې متن د اعتماد وړ دئ، ځکه په تهیه کولو کي یې له ډېرو نسخو (چاپي او خطي) څخه کار اخیستل سوی دئ. زه فکر کوم چي د خوشحال د کلام د ژبنیو خصوصیاتو په څېړنه کي حساب پر کېدلای سي خو بیا هم ما د هغه متن څخه د رااخیستل سوو برخو مقابله له نورو چاپو سره له پامه نه ده ایستلې.

---

[٤] د (خوشحال ادبي پښتو) په ۲۱ مخ کي د استاد بختاني په حواله د خوشحال خان د خپل لاس کښلې نسخه "په پېښورکې راخوندي شوې فضلنامه" ښوول سوې ده. په دغه مخ کي د استاد له نامه سره د "ع" راوړل، چي د "علیه السلام" لنډیز دئ، د حیرانتیا وړ خبره ده.

۸ - د عبدالقادر خان خټک دېوان:

واردواره د علامه عبدالحي حبيبي په همت له کندهار څخه په ۱۳۱۷ ش کال خپور سوی دئ او دوهم وار د افغانستان د علومو اکاډیمۍ د ژبو او ادبیاتو د مرکز له خوا د نورالله ولسپال په سریزه، تحشیه، تصحیح او مقابله د پوهاند عبدالشکور رشاد تر لارښووني لاندي په ۱۳۶۸ ش کال خپور سوی دئ. په سر کي د پوهاند رشاد، پوهاند عبدالاحمد جاوید او سرمحقق محمدصدیق روهي په قلم یاداښتونه هم لري.

ما له دواړو چاپو څخه استفاده کړې ده، خو ډېره تکیه مي پر دا دوهم چاپ کړې ده. د عبدالقادر خان نوی چاپ دېوان سره له دې چي په دقت تهیه سوی دئ خو د لیکدود تجانس یې یو څه کمزوری دئ.

۹ - د کامگار خټک دېوان:

د افغانستان د علومو اکاډیمۍ له خوا د څېړونکي عبدالمتین متین په زیار په ۱۳۵۸ ش کال د خوشحال خټک د درې سوم تلین د بین المللي سیمینار په مناسبت خپور سوی دئ. په سر کي د څېړندوی محمدصدیق روهي یو یاداښت هم لري.

۱۰ - د هجري دېوان:

د همېش خلیل په زیار په ۱۹۵۸ع کال د پېښور په شاهین برقي پریس کي چاپ سوی دئ.

د دې تر څنګ مي په ځینو برخو کي د کلاسیک ادب دا لاندي دېوانونه هم پر کتلي دي:

۱۱ - د عبدالرحمن بابا دېوان:

په ۱۹۷۶ع کال د یونیورسیټي بُک ایجنسۍ له خوا خپور سوی د میاسیدرسول رسا په قلم اوږده دیباچه لري. دا چاپ د پادري هیوز په لاس د خپاره سوي دېوان فوټوکاپي ده. د دې خبري یادونه د دیباچې په ۱۷ مخ کي سوې ده.

۱۲ - د عبدالحمید مومند کلیات:

دا کلیات د محمدآصف صمیم په سریزه، څېړنه، اوډون او ویپپانگي سره د دانش خپرندويي ټولني له خوا په ۲۰۰۴ ع کال خپور سوی دئ، چي د عبدالحمید مومند دېوان، نیرنگ عشق او قصه شاه وگدا لري.

ما په دي حاضره لیکنه کي پر دغه کلیات سربېره د عبدالحمید مومند دیوان (د زلمي هیوادمل په زیار - ۱۳۶۳ش)، د عبدالحمید مومند دېوان (د صدیق الله رشتین په زیار - ۱۳۳۰ش)، دُر او مرجان (مرتبه سید انوارالحق جیلاني - ۱۹۷۸ع) او زما د کتب خانې د نیرنگ عشق له خطي نسخې څخه استفاده کړې ده.

۱۳ - د میرزاخان انصاري دېوان:

دا دېوان د څېړنمل دوست شینواري په زیار ترتیب سوی دئ (۱۳۵۴ش). د دې دېوان په باب په زړه پوري خبره دا ده، چي په ټول دېوان کي یې (چي) د (چه) په شکل کښلی دئ. ارواښاد دوست شینواری پخپل وخت کي منلی ژبپوه وو او د ژبې په باب یې درانه آثار کښلي دي. ده چي په دغه دېوان کي(چه) په همدې شکل راوړی دئ آیا معنا به یې دا نه وي چي ده دا کلمه په اوږده (ې) نه تلفظ کوله؟

د میرزاخان انصاري پر دغه دېوان سربېره مي زما د کتبخانې د میرزاخان د دېوان له خطي نسخې څخه هم ځای ځای استفاده کړې ده.

د ارواښاد استاد کامل مومندپه لاس (د خوشحال کلیات) ته مي تر دې گړیه (د اپریل دریمه ۲۰۱۰ع) لاس نه رسېږي.

دمیرزاحنان بارکزي اوشمس الدین کاکړددېوانوله هغه چاپه مي کاراخیستی دئ چی دصحاف نشراتي مؤسسې لخواپه ۱۳۸۸ش کال خپاره سوي دي .

زه دا اوسنی مقایسوي څېړنه په دې نیامت کوم، چي گوندي د معیاري پښتو د منځ ته راتگ په کار کي مي د څېړونکو او متخصصینو کار یو څه وراسانه کړی وي. د

معیاري کېدلو او معیاري کولو کار په دفتر کي نه کېږي، چي څو تنه مامورین سره کښېني او د ژبي مقدرات پخپلو منځو کي سره فیصله کړي[٥].

د ژبي د معیار د ستري ودانۍ د جوړولو له پاره اومو موادو ته اړتیا سته. اومه مواد د ساحوي څېړنو او کتبي متونو د سپړلو له لاري تر لاسه کېدلای سي. زه پخپل دغه حاضر کتاب کي پر دغو مسئلو باندي، چي پورته مي اشاره ورته وکړه، ږغېدلی یم. په دې بیان کي مي ګرامري جوړښتونه ډېر لږ څېړلي دي. زیاته پاملرنه مي د لغاتو مقایسې ته اړولې ده. له ګرامري جوړښتو څخه د اجتناب دلیل مي دا دئ، چي نه غواړم د ژبي د متخصص رول ولوبوم او هغه بیا په دې دلیل نه غواړم چي زه د دغه راز تخصص له پاره نه رسمي جواز لرم او نه هم علمي صلاحیت و توان. مګر دا خبره په پوره ډاډ سره کولای سم چي څېړنه مي تر سر تېره کړې نه ده. د خپل صلاحیت په حدودو کي مي پر هره برخه باندي ښه پوره دقت کړی دئ. د مثالو ډېرښت به یې ښایي پر لوستونکو باندي ستومانوونکی تمام سي خو ما په دې نیامت نه دي رااخیستي چي لیکنه بېځایه په وپړسوم. له امکانه لیري نه ده، چي زما له دقت سره سره دي بیا هم تېروتلی یم. په هغه صورت کي د هر راز سالم انتقاد اورېدلو ته تیار یم. دم درحاله تاسي د کتاب لوستلو ته رابولم او خبري به د ستر خوشحال په دې بیت پای ته ورسوم:

خدایه!چاوته یې کښم، څوک به پرې پوه شي

---

[٥] په دې شپو و ورځو کي د پښتو د یوه مشر او درانه حقدار لیکوال له خولې په یوه انټرنیټي ویبپاڼه کي د "مونږ، موږ - ږغ، غږ - پزه، پوزه" په باب ځیني تبصرې خپرې سوي دي، چي د ډېري اندېښني وړ دي او ژبپوهنه یې تر مضحکي سویې پوری راټیټه کړې ده. دغه راز لیکني، هغه هم د حقدارو مشرانو استادانو په آدرس خپرول د دغو مشرانو په حق کي ظلم دئ. نه پوهېږم پښتانه ولي پخپل خیروشرنه پوهېږي؟

مـــــــــــــــــا ویـلی
هـــــــــــــــــــــــــــــــر یـو بـیت دی
دفـترونـه

پـه درنـښت
مـحمدمـعصوم هـوتـک
اوکـویـل - کـانـاډ

اول فصل

۱ - خوشحال خان خټک او کورنۍ یې:

اروابناد سید رسول رسا (۱۹۱۰ - ۱۹۹۰ع) پېښور د "پښتو شېراز" بللی دئ[۱]. له شېراز څخه یې مراد د پارس هغه مشهور ښار دئ، چي د پارسي ژبي دوه مشهور نوابغ، شیخ مشرف الدین مصلح بن عبدالله سعدي شېرازي (۶۹۱ یا ۶۹۴ هـ ق مړ) او خواجه شمس الدین محمد حافظ شېرازي (۷۹۲ هـ ق مړ) ورته منسوب دي[۲].

خواجه حافظ شېرازي د دغه ښار د فضیلت او د هغه د اوسېدونکو د کمال په باب پخپله ویلي دي:

خوشا شیراز و وضع بیمثالش
خداوندا! نگه دار از زوالش
به شیرازآی وفیض روح قدسی
بجوی از مردم صاحب کمالش

د خوشحال خان خټک کروسی کامګارخټک چي کله د خپل پلرني ټاټوبي (سرای) پر توصیف باندي راسي نو یې له (شېراز) او (خجند) سره پرتله کوي:

---

[۱] د رحمان بابا دېوان دیباچه - ۳۴مخ، د ۱۹۷۶ع چاپ.

[۲] خوشحال خان د (شېرازي) په نامه د یو راز ښو خواړو یادونه لري:

شېرازي که ښه خوراک و، وار وه تېر شه
ملوکي که ښه پوښاک و، وار وه تېر شه

(مرغلري - ۳۴۶مخ)

د کامگار د سرای په مثل
نه شېراز دی نه خجند[۳]
(دېوان - ۳۴مخ)

پېښور له شېرازسره پرتله کول یوه تعارفي خبره نه ده. د دغه ښار په لمن کي د پښتو ادب داسي ستر نخبه گان زیږېدلي او لوی سوي دي، چي تر څو پښتو او پښتانه پر دې نابوده دنیا باندي ژوندي وي، د دوی په نامه به ویاړي[٤].

د پېښور د تاریخي سیمي ادبي اهمیت هغه وخت یو په سله سوی دئ، چي پر دغه مېنه باندي د یوه شعوري ادبي خوځښت تاداو کښېښوول سو او تر مراده ورسېد. دا زمانه د یوولسمي هجري قمري پېړۍ د منځ کلونه دي او دا بیا هغه وخت دئ، چي د سرای اکوړې د مشرتابه بګړۍ د ملک اکوړي د کړوسي، د یحیی خان د لمسي او د شهباز خان د زوی خوشحال خان خټک (۱۰۲۲ - ۱۱۰۰هـ ق) پر سر ایښووله سوې ده.

دا ادبي خوځښت زه ځکه شعوري حرکت بولم، چي تر یوه ټاکلي پروگرام لاندي یې د یوه ټاکلي هدف له پاره هڅه راپیل کړې ده. په منظمه توګه یې اشخاص روزلي دي، د ادب او شعر لارښووني یې کړي دي، په پښتو ژبه یې

---

[۳] (خجند) د ماوراء النهر د مشهورو تاریخي ښارو څخه دئ، چي د سیحون رود پر غاړه پروت دئ. په پخوانیو کتابو کي خجند (د دنیا ناوې) بلل سوی دئ. دغه ښار اوس د تاجکستان د جمهوریت دوهم لوی ښار دئ. د شوروي واکمنۍ په دوران کي د دغه تاریخي ښار نوم په (لنین آباد) باندي واوښت (۱۹۳۹ع) خو د شوروي اتحاد تر ړنګېدو وروسته یې بیرته خپل پخوانی نوم (خجند) راژوندی سو.

[٤] رحمان بابا (۱۱۲۸ هـ ق مړ) که د "ظالمانو حاکمانو" له اسیته دا ښار له (گور) سره یو شان بللی دئ،خو دا غندنه د هغي ستاینې پله نه ورسپکوي چي د پېښور په باب کماحقه بیان سوي دي.

د آثارو د ژباړلو کار پر مخ وهلی دئ[٥]. د دې خوځښت باني، ستر خوشحال خان د پښتو ژبې خوار موقعیت درک کړی وواو په پوره بریالیتوب سره یې دا کاروان تر ډېري اندازې و منزل ته رسولی دئ. خوشحال خان له خپل دغه ادبي تلاش څخه رضائیت په دې بیت کي ښه پوره ښوولی دئ، چي وایي:

له خوشحال سره که کښېني یو څو کاله
دا د غــــــــــــــره خټک به واړه شاعران شي

دا خوځښت له پلاره زامنو ته او له هغو څخه لمسیانو ته راوغزېدی او په دې ډول یې د پښتو ادبیاتو د تاریخ یو پشپړفصل جوړ کړ.

*****

خوشحال خټک یو خانزاده پښتون وو. پلارونیکه یې د خپل وخت ننګیالي و توریالي پښتانه مشران ول. دی وایي:

راپاتې یو نه شو دوولس مې ترونه وو
ولاړل فنا شول چه اولسونه وو
څه بادشاهان ولاړل، څه څه خانان ولاړل
چه په دربار یې ولاړ زرګونه وو

(رباعیات - ٣۴مخ)

دغه وخت پر هندوستان باندي د مغولي شاهانو واکمني چلېده. د ډهلي دربار که په اتنیکي لحاظ د مغولي تورکانو په لاس کي وو، خو په فرهنګي لحاظ یې تر پارس او ماوراء النهر وروسته د فارسي ژبې او ادب یو بل پیاوړی مرکز تشکیل کړی وو. له دغه سیاسي او فرهنګي مرکز سره د خوشحال خان د کورنۍ اړیکو د دغي کورنۍ غړو ته د پارسي ادب د مطالعې پراخه زمینه برابره کړې وه او ستر خوشحال له دغي زمینې څخه تر بل هر چا پراخه استفاده کړې وه. ده د پارسي ادب

---

[٥] د پښتو آثارو د ترجمې او خپروني کار تر خوشحال خان دمخه د روښاني خوځښت پیروانو او د هغو مخالفینو هم کړی دئ (قصیده برده، د مخزن نوري برخي) خو د هغه ډېره پاملرنه د مذهبي شخړو او تصوفي فرهنګ لور ته وه.

کلاسیک آثار لیدلي ول او پخپل کلام کي يې د دغو آثارو نومونه پر دې خبره دلالت کوي، چي هغه يې ټول لوستلي هم ول.

چه لاس مې نه رسی غلیم می یار دی
چه لاس مې ورسی غلیم مې پلار دی
دا پند به نه مومی پــــه شاهنامه کښې
په شاهنامــــــه کښې که ډېر اسرار دی
(رباعیات - ۱۲۹مخ)

خوشحال خان خو لا ځان په فارسي شعر "طاق" بولي.

زه خوشحال پښتون چې په پښتو په پارسي طاق یم
لامې په پښتوژبه کې ژبه درغلېږي[٦]

اشرف خان ویلي دي:

د پښتو ژبه مي ناوې کړه په نظم
د مغلو په شعر هم عالي مکان یم
(دیوان - ۱۰۱مخ)

یا:

هسې نه چي شعر کـــړم په خپله ژبه
تر پښتومي د فارسی شعر والا دی
(۵۰۱مخ)

خو دا چي ولي يې پښتو شعر ته مخه کړې ده، داسي وايي:

د پښتو ژبې مي آب ورکه پــــــه شعر
د فارسی شعر چي نه وایم افغان یم
(۹۸مخ)

د ډهلي له دربار سره روابطو پر ده باندي د کتاب پرېماني هم میسره کړې وه. دی په دستارنامه کي د داسي کتابو حوالې ورکوي، چي د سرای اکوړې یوه اولسي خان ته يې د هغه وخت په شرایطو کي تر لاسه کول له

---

[٦] خوشحال خان خټک په دستارنامه په یوه مخ کي(۱۲۶مخ) د مثنوي معنوي، سلسلة الذهب، نفحات الانس، معارج النّبوة، شاهنامه، سکندرنامه، ظفرنامه، اخلاق ناصري، گلستان، بوستان او نورو کتابو نومونه راوړي دي، چي په پارسي ژبه د ده د پراخي مطالعې ښکارندویي کوي.

نامکناتو څخه وه. دی په دستارنامه کي د چنګېزخان په ارتباط پر تاریخ روضة الصفا باندي حواله ورکوي. دا تاریخ خواندمیر هروي (۹۰۳ یا۹۰۴ هـ ق مړ) د لسمي هجري پېړۍ په سر کي لیکلی دئ. تاریخ روضة الصفا خو به د هندوستان پایتخت ته رسېدلی وو، خو د روه د یوه پښتانه لاس ته رسېدل یې که له نامکناتو څخه نه وه نو ډېره مشکله خو هرومرو وه. دا د ډهلي د دربار له علمي و ثقافتی اشخاصو سره د اړیکو برکت وو، چي د خوشحال لاس یې د خپل وخت نادرو او مهمو کتابو ته رساوه. له دغي مساعدي زمینې څخه د ده پلارونیکه دومره استفاده نه وه کړې او هغوی له دې دونه قومي او اولسي دبدبې سره سره عالمان یا لږ تر لږه باسواده خلک نه ول. د خوشحال خان د پلار د بې سوادۍ شهادت خو پخپله خوشحال هم ورکړی دئ. دی د پلار د سخا او توري توصیف کوي خو بېسوادي یې نه پټوي:

پلار مې شهبازخان په سخـــــــــــاوت لکه حاتم وو
زړه یې د مزري پـــــــــــــــــــه توره تېر وو تر رستمه
تینګ ولاړ په شرعه تل یې کار وو په رښتیا کښې
خط ســـــــــــواد یې نه وو
نـــــــــــــور دانا وو له فهَمه
(ارمغان -
۶۵مخ)

له دې څخه ځوک حدس وهلای سي، چي د خوشحال خان نیکه یحیی خان هم د سواد له خوا بابېز وو، ځکه باسواده پلار هرومرو پخپل زوی لیک لوست زده کوي.

د دې کورنۍ علمي و ادبي تاریخ له خوشحال خان خټک څخه راشروع کېږي او د علم او پوهي څراغ پکښې له خوشحال خان په هیسته بل سوی دئ خو د رونا اوازه یې عین تر دکن

و کندهار پوري لا هم رسېدلې وه. عبدالقادر خان خټک ویلي دي:

نوم یې لاړ وو تر دکن تر قندهاره[۷]
نه وو بل هسي نامي له زمینداره
(۴۶۲مخ)

خوشحال خان په دستارنامه کي شاه اویس صدیقي ملتاني د خپل استاد په توګه راښیي او وایي چي "ډېر بزرګ متبرک سړی وه – د علوم ظاهري او باطني بهره ور وه " (دستارنامه ۳۹مخ). دغه راز یې د شاه جهان د دربار له ستر عالم مولاناعبدالحکیم سیالکوټي سره د پېژندلو یادونه هم کړې ده، (دستارنامه ۷۰مخ). د شاه اویس ملتاني د پېژندګلوۍ په باب مي څه ونه موندل خو مولاناعبدالحکیم سیالکوټي (۱۵۶۱ - ۱۶۵۶ع) د شاه جهان په دربار کي تر ټولو محترم عالم وو. وایي چي شاه جهان یو وار له سرو زرو او دوه واره له سپینو زرو سره تللی وو. نوموړی عالم د ۱۰۶۶ هـ ق کال د صفري پر څلېرویشتمه مړ سوی او د سیالکوټ په تاریخي ښار کي ښخ دئ[۸]. د ده د قبر پر شاوخوا احاطه باندي اوس یو پارک سته چي د ده په نامه نومول سوی دئ[۹].

خوشحال خان خټک له دغه ستر عالم څخه د باغي (یاغي) د مال د رواوالي او نارواتوب په باب او دغه راز د سعد و نحس"ساعت" په برخه کي پوښتني کړي وې.

خوشحال خان خټک د نابغه (Genius) شخصیت څښتن وو. پیاوړې حافظه یې وه. ده

---

[۷] په چاپي متن کي "تر دکنه تر قندهاره" دئ چي د شعر وزن یې یوه هجا زیات کړی دئ.

[۸] وګ : ویکیپېډیا - په تقویم تاریخي (مرتبه عبدالقدوس هاشمي ۲۶۷مخ کي د عبدالحکیم سیالکوټي وفات د اپریل ۲۵ مه ۱۶۵۶ ع کال د سه شنبې ورځ بللې ده، چي دغه نېټه د صفري له میاشتي سره سر نه خوري).

[۹] د سیالکوټ تاریخي ښار د پاکستان د پنجاب ایالت په شمال ختیځ کي د چناپ رود ته نژدې پروت دئ له لاهورڅخه یې واټن ۱۲۵ کیلومتره دئ (ویکیپېډیا).

دستارنامه د رنتنبور په جېل کې په داسې حال کې کښلې ده، چې هیڅ راز ماخذ ته یې لاس نه رسېده او وایي، چې: "...کتابونه راڅخه نه وو او که نه ښې ټکې مې به په دا کتاب کړې وې. نظم نثر عربي، فارسي مې به په اشتهاد په کښې ډېر راوړي وو. اما په عندیات په حافظه خو به دا هونبره څه کېده..."، (دستارنامه – ۲۳۸، ۲۳۹مخونه).

خو د کتاب په دغسې نېستې کې یې په دستارنامه کې تقریباً شپېته آیته، حدیثه، ادعیې، مقولې راوړي دي او د غزل، مثنوي، قطعې، رباعۍ، فرد او مصرع په چوکاټ یې خپل و پردي فارسي و پښتو دوه سوه اتیا بیته له حافظې څخه رانقل کړي دي.

خوشحال خان جهان ګښته سړی وو د پښتونخوا زیاتره برخې یې تر پښوکښلې وې او په هغو کې یې د اولسو د ژوندوژواک، ژبې او کلتور په باب پراخ مشاهدات راغونډ کړی ول. د دې پر څنګ یو با فرهنګه جنرال وو د جنګ و جګړو پر میدانو یې ډېري سړې و تودې لیدلي وې او هر څه ته یې د یوه مدقق سړي په توګه کتلي ول او د دې تولو پر څنګ بیا ښکاري وو. ما ته د خپل ژوند تجربې راښوولې ده، چې ښکاریان په مختلفو سیمو کې د ګښت و ښکار کولو له اسیته له خورا ډېرو اولسي لغاتو، د ونو، بوټو، حیوانانو، مرغانو او نورو له نومو سره مخامخ سوي او هغه یې په یاد کړي وي. دې کار د ده شعر ته د رنګینو لغاتو او وراشو د لاري موندلو زمینه برابره کړې ده.

د خوشحال خان تر وخت ښه ډېر کلونه پخوا د هندوستان نیمي وچې ته د اروپایانو تګ راتګ شروع سوی وو. د ده او د ده د زامنو له اشعارو څخه څرګندېږي، چې دوی له اروپایي کلچر او مصنوعاتو سره یو څه بلد سوي ول. خوشحال خان د پرتګالي شرابو یادونه کوي:

دواړه شونډې دې شراب پرتګالي دي

په سـره والي له ياقوتو په سيالي دي (کليات -
۳۸۵مخ)

عبدالقادرخان هم دې ته ورته مطلب لري:

ساقي مې بـويه چي وي پرتگالي
خواه پياله وي مرصع خواه سفالي
(۳۰۲مخ)

خوشحال خان په ښکار کي د "فرنگستان" له توپکو څخه کار اخيست او په دستارنامه (۵۵ مخ) کي ليکي: "د ټوپک ښکار له فرنگستانه اوس په دا آخر پيدا شه".

د شطرنج، نرد، موسيقۍ، نقاشۍ په اصولو پوهېږي او په دې برخه کي يې ليکني داسي ايسي لکه د يوه ماهر شطرنج باز، موسيقي پوه او نقاش له خوا چي ليکلي سوي وي.

دا ټول مطالب پر دې خبره باندي دلالت کوي، چي خوشحال او کورنۍ يې مهذب، باسواد او مدني اشرافي خلک ول.

خوشحال خان د ديني علومو پراخه مطالعه درلوده خو متعصب او ړانده مذهبي افکار يې نه درلودل، بلکي د ژوند په چارو کي دی او د کورنۍ زياتره غړي يې ليبرال کسان ول. زه نه غواړم چي له دوی څخه د نن زمانې روښانفکران جوړ کړم لکه دا کار چي د ثور په اوله پاچاگښتی کي ځينو کسانو کاوه او له صوفي رحمان بابا څخه يې د يوه بيت له اسيته "طبقاتي مبارز" جوړکړ[۱۰]. موږ وينو چي د خوشحال کورنۍ کله چي د خانۍ منافع پر غالب سي، له خپل تنور سره سره بيا د محتسب او احتساب حمايه د "امراوو" وظيفه او د "غيرت" جزء بولي او هغه هم په دې دليل چي گويا که دوی نه وي خلک بې لاري کېږي (وگ: دستارنامه ۲۱۷مخ، د ۱۹۹۱ع چاپ، پېښور). مگر پخپل خصوصي ژوند کي بيا د اشرافي ژوند

---

[۱۰] هغه بيت دا وو:

نشي د خانانو او ملنگو سره کلي
چيرته عزيزخان چيرته ملنگ عبدالرحمان

له غوښتنو سره سم مذهبي حدود ماتوي او"پر بکره باندي لاس برى" د "هغه جهان د سقر" په بيه رانيسي :

که دي لاس په بکره بر شي پرې يې مه ږده
که دي ځـــــــای شي په هـــــــغه جهان سقر

(ارمغان - ٥٧ مخ)

او اشرف خان د بيجاپور په بند کي په سپينه ږيره له نامحرمو ښځه د وصال غوښتنه کوي او کله چي د "رد" جواب اوري نو بيا خپل خبط و خطا د شعر په ويلو پاکوي (وګ ديوان - ٥٥٣، ٥٥٤ مخونه).

د خوشحال خان د کورنۍ ژوند د "امراوو" په شان دئ د يوه عادي پښتانه خان ژوند يې نه دئ. د خانۍ په ژوند کي زامن د پلار اطاعت پر ځان باندي لازم ګڼي خو د امراوو او سلطانانو دود و دستور بيا بل راز او د سياست پر غوښتنو ولاړ دئ. د سلطنت او آمريت د بقا له پاره بيا پلار و زوی سره وژني. شاه جهان ته زوی د سر په کاسه کي اوبه ورکوي او د بهرام له لاسه خوشحال خان په غرو کي سرګردانه ګرځي. داسي معلومېږي چي نااهله بهرام دي دا وړ (ميکروب) د هند له درباره ښځه اخيستی وي.

د خوشحال د شخصي و ټولنيزو ادبي ژوند په باب کتابونه بويه چي وکښل سي او کښل سوي هم دي. زما د همدې ليکني سره په ارتباط کي، فکر کوم، همدومره به بس وي.

٢ – د خوشحال خان خټک او د هغه د کورنۍ ادبي ژبه:

که څوک د خوشحال خان خټک د ادبي ژبې يا لهجې په باب پوښتنه کوي نو ساده او بسيط جواب يې دا دئ چي خوشحال خان په خټه خټک وو، په سرای اکوړه کي اوسېدی. د دې سيمي خټک چي اوس په کومه لهجه رغېږي، د خوشحال ژبه هم دغه او لهجه يې هم همدا وه. دا راز جواب په کلياتو کي سم خېژي خو کله چي خبره د ژبې تحولاتو، انکشافاتو، جزئياتو او بدلونو ته ورسېږي، هلته بيا دا راز استنباط د دغي مسئلې په واقعي پېژندنه کي مرسته نه کوي. او يا دا چي ځيني ما وارو! بيا کله چي د خوشحال خان په ژبه کي محوري فعلونه په شين سره ويني، سمدلاسه حکم وکړي چي د ده ژبه د پښتو ختيځه لهجه وه. دا تحليل تر ها بل څو چنده ساده او عاميانه دئ.

د خوشحال خان د ادبي او شعري ژبې په باب زموږ محققينو تر يوې اندازې پوري ورته نظريې وړاندي کړي دي.

سيد رسول رسا په ارمغان خوشحال (١٢٠مخ) کي د خوشحال خان خټک د ژبې په باب ليکي، چي: "د خوشحال خان خټک د شعر ژبه، ساده خو الهامي او ادبي ژبه ده. عام ژبې

ته نزدو، خو عام ژبه نه ده. د هغه په دیوان کښې د هرې طبقې او هرې قبیلې د مخصوصو الفاظو استعمال شوی دی او په دې وجه د هغه د شعر ژبه، عالمګیر وسعت لري. خو په حیثیت مجموعي په محاوره کښې د ختټکو ژبه ده".

پوهاند دوکتور مجاوراحمد زیار صاحب هم دې ته ورته نظر ورکړی دئ او لیکلي یې دي: "خوشال په ټولیز ډول دا هڅه کړې ده، چي په خپله پښتو لیکلار او په ځانګړي توګه په شعر کې د خپل ټبرني (ختټکي) ګړدود تر څنګه له نورو شاوخوا ګړدودو څخه هم کار واخلي، نه یوازې د ویپانګې، بلکې په رغاونیزه (ګرامري او غږیزه) برخه کې هم. په دغه لړ کې یې وینګ له اړوند لیکدود سره، هغه هم لږ و ډېر د ګرامر په بیه، دومره د شعري تول وتال، پښېلې او پایېلې (قافیې او ردیف) لاستکوی کړی چې کله له لاسکښونکیو هم لار و لودن ورکوي، پاتې لا له ټولیزو لوستونکیو او اورېدونکیو څخه[۱۲]".

که په دغه رانقل سوي عبارت باندي زه سم پوه سوی یم نو د پوهاند صاحب مراد دا دئ، چي د خوشحال خان په شعري ژبه کی چي د نورو لهجو لغتونه او ګرامري سکښتونه راغلي دي، دا د خان ارادي هڅه وه او ارادتاً یې د نورو لهجو لغات کار کړي دي او هدف به یې غالباً د پښتو لغوي زېرمه خوندي کول وو او دوهمه خبره دا ده، چي د خوشحال خان د دېوان په خطي نسخو کي چي د لیکدود او تلفظ کوم توپیرونه لیدل کېږي، دا د کاتبانو لاسوهني نه دي، بلکي خوشحال خان پخپله د ژبي وینګ او لیکدود د شعر تر قافیې او ردیفو دومره قربان کړی دئ چي له کاتبانو څخه یې لار و لیکه ورکه کړې ده.

د دغو دواړو حکمونو په منلو کي زه (هوتک) ځان ته قناعت نه سم ورکولای. د

---

[۱۲] وګ : د خوشحال ادبي پښتو- ۲۵، ۲۶ مخونه، دویم چاپ.

خوشحال په ژبه کي چي د پښتو له نورو لهجو سره لغوي مشابهتونه په سترګه کېږي، سبب يې دا نه دئ چي ګويا خوشحال د نورو لهجو لغتونه اورېدلي دي، هغه يې خوښ سوي دي، نو يې په شعر کي کار کړي دي. د دې لغتو سته والی زما په فکر پر دې خبره دلالت کوي چي هغه وخت د پښتو لغوي زېرمه او ګرامري سکښتونه دومره سره لېري سوي نه ول، لکه دا نن چي يې موږ په ليکنۍ پښتو کي وينو او لولو يې. هغه وخت پښتو"بکره" وه او لاس نه وو په وهل سوی، ځکه يې لغوي او ګرامري مشترکات پر ځای پاته ول. د ښاغلي ډاکټر عبدالرازق پالوال صاحب په عقيده خو"په ختيځي او لوېديځی پښتيانا کښي لا تر ۱۲۰۰هـ پوري يوه لهجه ويله کېدله (معياري پښتو- ۵۱ مخ). ډاکټر پالوال صاحب دغه لهجه د پښتو لومړنی لهجه بولي چي "د آنييانو، غرغوښتيانو، ابداليانواو سړبنيانو ټبرونومشترکه لهجه وه". نن چي پښتو د سره لېري کېدو پر خوا روانه ده، لامل يې د خواخوږۍ او دښمنۍ په نامه بېځايه لاسوهني دي. د دې حکم له منلو سره چي د کاتبانو د لاسوهنو پړه دي پر خوشحال خان يا کوم بل شاعر باندي واچول سي، زه جدي مشکلات لرم. د متونو د اړولو او مسخه کېدو جريان ما په يوه بل کتابګوټي کي څېړلی دئ. محترم لوستونکي دي د دغه کتابګوټي د خپرېدو تر وخته غاښ وچيچي.

دا خبره سهي ده، چي د خوشحال خان خټک شعري ژبه د دې سيمي د خټک قام ژبه وه خو د نژدې څلورو سوو کالو وړاندي ژبه. د دغي ژبي د پېژندلو له پاره موږ مجبور يو، لږ څه وړاندي ولاړ سو او د تاريخي و ژبنيو واقعيتو پر اساس باندي يې ځان ته معلومه کړو، چي د خوشحال او کورنۍ ژبه د پښتو ژبي په اوسنيو لهجو کي له کومي يوې سره د مقايسې وړ ده.

د ژبې پوهان او د دې سیمې د تاریخ څېړونکي او لرغونپوهان په دې عقیده دي چې تر میلاد زیات وکم پنځه سوه کاله وړاندي د پښتونخوا په ټوله پراخه اورشو کي خروښتي لیکدود باب وو. علامه رشاد ◀ د عکسي خیرالبیان د سریزي په سر کي لیکي: "په پښتونخوا کي د آمو له غاړي رانیولې تر سیستان، کندهار، ږوب، کورمې، پېښور، ټیکسیلا، سوات، امب، باجوړ، هډه (ننګرهار) او وردګو پوري په هر ځای کي په دغه خروشتي لیک سره کښل سوي سکې، لوښي او کتیبې پیدا سوي دي[۱۳]". خروشتي (خروښتي) هم د خلګو نوم وو، هم د ژبې او هم د لیک. ډاکټر عبدالرازق پالوال لیکلي دي چی خروشتي لیک "...له پرثوي آرامایک سره کټ مټ ورته دئ، خو ږؤغؤنه یې ځله بیل دي. دغه مانا دا چي هغه یو تورئ په خروښتي کښي یو ږغ لري، او په پرثو آرامایک لیک کښي بل ږغ لري. په دغه لیک کښي د/ښ/ او/خ/ توپیر سوئ دئ ... په خروښتي لیک کښي دواړه توري سته والئ لري. خروښتي په ختیځي او منځنی پښتونخوا کښي سته والئ لارء". له دې څخه یې دا بله نتیجه هم رااېستلې ده، چي تر دوهمي هجري قمري پېړۍ وړاندي د هندوکش د جنوب اوسېدونکو ژبې د (ښ) او (ږ) دواړه آوازونه درلودل[۱۴].

د پښتونخوا د اوسېدونکو په ژبه کي د (ښ) او (ږ) د سته والي مستند ثبوت د لسمي هجري پېړۍ په لیکلو آثارو کي راپاته دئ. په دغو لیکلو آثارو کي د روښاني خوځښت د موسس بایزید روښان (۹۲۵ - ۹۸۳ هـ ق) آثار او د هغه د مخالفانو د مشر اخوند درویزه ننګرهاري (۹۴۰ - ۱۰۴۸ هـ ق) آثار د زمانې

---

[۱۳] وګ : د خیرالبیان په سر کي د "خیرالبیان لیکدود" تر نامه لاندي د علامه رشاد مقاله، ۵۸ مخ.

[۱۴] وګ : معیاري پښتو- تر ۵۸ مخ په هیسته، او د کابل چاپ خبرالبیان ۵۶، ۵۷، ۵۸ مخونه.

له توپانو څخه خوندي سوي او اوس زموږ په اختيار کي دي. د دغو دواړو تحريکو مشرانو د پښتو ژبي د الفبې نيمګړتيا درک کړې وه او د هغې له پاره يې ځيني سمبولونه يا په ننني اصطلاح (ګرافيمونه) غوره کړي ول. د روښانيانو په الفبې کي د دغه خوځښت د مبلغ شاعر دولت لواڼي له خولې د پښتو له پاره "ديارلس حرفونه" ټاکل سوي دي. دی وايي:

افغاني لفظ مشکل و، لوست کوېښ نه شه
ورته وشـــــــــــــوه کننده
ديارلس حرفونه

څېړونکي د (ديارلس حرفونه) په باب لږ څه مشکوک دي ځکه د پښتو الفبې د عربي او فارسي الفبې په مرسته جوړه سوې ده او په هغې کي تر عربي الفبې دوولس توري زيات دي نه "ديارلس". چي په هغو کي اته توري (ټ، ځ، څ، ډ، ړ، ږ، ښ، ڼ) د پښتو خپل توري دي، چي په عربي او فارسي الفبې کي نسته او څلور توري (پ، چ، ژ، ګ) له فارسي سره مشترک دي، چي ټول دوولس کېږي. د روښاني تحريک په اساسي کتاب، خيرالبيان کي چي کوم توري کار سوي دي، په هغو کي، ويل کېږي، د ګاف توری مکرر راغلی دئ. د پېښور چاپ خيرالبيان د عالمانه مقدمې ليکونکی حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي وايي چي "ګ، بايزيد دوه ځله ليکلی دی چه مونږ ئې په فرق پوهه نشو"(۱۵). علامه پوهاند عبدالشکور رشاد (۱۳۰۰ - ۱۳۸۳هــ ش) د دغه مکرر ګاف په باب کومي وروستۍ فيصلې ته نه دئ رسېدلی او د عکسي چاپ خيرالبيان په سر کي د خپلي ليکني په ۶۷ مخ کي تر يو لږ دلايلو وروسته ليکي: "تر څو چي د مکرر ګاف په باب کومه نوې څېړنه منځ ته راځي، زه د پورتنيو دليلونو له مخي د خيرالبيان الفبې څلوېښت توري شمېرم او پر عربي الفبې باندي د دوولسو تورو زياتوب سم بولم".

---

(۱۵) وګ : خيرالبيان - ۶۶ مخ، د پېښور چاپ.

ډاکټر عبدالرازق پالوال د خیرالبیان په الفبې کي د "دیارلسو تورو" د زیاتوب د توجیه له پاره دلیل موندلی دئ او وایي چي هلته گاف مکرر نه دئ، بلکي "د بایزید پیر روښان د خیرالبیان په پیللوستي کښي پښتو/ګ/ دوه رازه کښه سوئ دئ. د یوء راز /ګ/ مرکس ته ئې کړۍ ورکړې ده. دوهم راز ئې د/ګ/ مرکس ته د کړۍ پر ځای باندي یوه کرښکه ورکړې ده، یا ئې تر /ک/ لاندی درې ټکي ایښي دي ...".

ډاکټر پالوال صاحب زیاتوي: "دا په زغرده سره ویلای سم چي کړۍ لرونکی /ګ/ یوه ستوی /ګ/ ؤ، او ټکیالی /ک/ یا کرښکن /ګ/ یا /ک/، غبرګ ږوغئ، تېنکیز /نګ/ ؤ...".

ډاکټر پالوال د یوه ستوي ګاف په مثالو کي (ګنج، ګرګه، ګرګن، ګوګ، ګوګلی، ګلاګل، ګګیانی، بګی، برګ...) او د تېنکیز غبرګ ږؤغ په مثالو کي (جنګ، چنګاښ، شرنګ، ړنګ، ...، رنګارنګ، ترنګ او ترونګ، ...) راوړي دي[١٦].

د ډاکټر پالوال صاحب دغه نوي څېړنه د خیرالبیان په متن کي د دوو ګافونو د سته والي له پاره تر ټولوزیاته موجه او د قناعت وړ څېړنه ده چي د دولت لواني د "ورته وشوه کننده دیارلس حرفونه" په باب خرخښه هم له منځه په وړله کېږي.

د خیرالبیان په الفبې کي د (ړ) له پاره ګرافیم داسي جوړ سوی دئ چي د دال په منځ کي یې ټکی ایښی دئ او د (ښ) له پاره یې د علامه رشاد او حافظ محمد عبدالقدوس هاشمي په قول همدا اوسنی شکل خو د ډاکټر پالوال په قول، تر سین لاندي یې درې ټکي ایښي دي[١٧].

---

(١٦) معیاري پښتو- ٦٣ مخ.

(١٧) وګ : معیاري پښتو- ٦٢ ،٦٣ مخونه.

ما (هوتک) د خیرالبیان په عکسي چاپ کي د علامه رشاد او حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي د قول ملاتړ موندلی دئ.

زما د اوسنی لیکني له پاره د مطلب ټکی دا دئ چي پیر روښان (ږ، ښ) جلا توري بولي او (گ، خ) جلا توري.

د اخوند درویزه ننگرهاري له خوا د پښتو د دغو دوو آوازو (ږ، ښ) له پاره همدا اوسني شکلونه، چي موږ یې کاروو، منلي دي. دی په مخزن الاسلام کي لیکي: "... گاهی زاء معجمه چون ثقیل شود سه نقطه بر فوق او داده (ژ) می شود و چون ثقیل تر شود یک نقطه بر فوق و یک نقطه در تحت ایزاد کرده (ږ) می شود و گاهی سین مهمله چون ثقیل شود یک نقطه بر فوق و یک نقطه در تحت آن نهاده (ښ) می شود"[۱۸]. گویا اخوند درویزه هم (ږ، ښ) له (گ، خ) څخه بېلول او دوه جلا توري یې گڼل.

د دغو دوو تحریکو په ادامه باندي په پښتونخوا کي د خوشحال خټک په لاس د یوه بل سیاسي نظامي او فرهنگي خوځښت تاداو کښېښوول سو. د دغه خوځښت په فرهنگي تگلاره کي د پښتو ژبي، چي د دوی په نظر تر دغه وخته پوري لا "بکره" پرته وه، د غنا له پاره منظمي هڅي د ټولو نورو کارو په سر کي راغلي وې. خوشحال خان هم د روښان پیر او اخوند درویزه په شان د پښتو الفبې د ایجاد اړتیا درک کړه او نوې الفبې یې ترتیب کړه،

---

[۱۸] وگ : مخزن الاسلام د ۱۳۰۰ هـ ق (یکم ماه صفر) = ۱۸۸۲ع چاپ، دا چاپ له نن څخه یو سلو اته ویشت کاله وړاندي د دهلي ښار د یوسفي پریس په مطبع کي د پېښور د کتابو د تاجرانو دېوان ایشرسنگهـ اوچهجوسنگهـ په فرمایش چاپ سوی دئ، چي یوه نسخه یې زما هوتک په کتب خانه کي خوندي ده. د دې چاپ پر څنډو باندي د حاجي بهادر صاحب کوهاټي تصنیف سوی اثر، مفتاح الدقایق لیکل سوی دئ. دا نسخه د کندهار د زړې جامع د امام ارواښاد عبدالاحد اخندزاده "غریبک" د کتابتون وه، چي پر دریم مخ باندې د دغه ارواښاد مهر هم سته او ما د کراچي ښار د کتابفروش مرحوم حاجي عبدالغني په کتابو کي وموندله.

چي د ده د زامنو، لمسيو او د ده د نورو پيروانو له خوا په لږ و ډېر توپير سره پالل کېدله[١٩].

د ده له خوا په وضع سوې الفبې کي د (ږ) توري د ښوونې له پاره يې تر (ژ) لاندي همزه او د (ښ) توري د ښوولو له پاره يې تر شين لاندي همزه ايښووله[٢٠].

که د روښان، اخوند درويزه او خوشحال خان په ژبه کي (ښ) د (خ) په شان او (ږ) د (ګاف) په شان تلفظ کېدلای نو دا دوه توري خو يو په عربي او بل فارسي الفباوو کي موجود وو او دوی هم پخپلو نوو ترتيب کړو الفباوو کي رااخيستي ول، نو بيا د نوو تورو د وضع کولوضرورت څه وو؟ جواب ډېر ساده دئ او هغه دا چي د دغو درو سرو ذواتو په ژبه کي (ښ) د (خ) او (ږ) د (ګاف) په شان نه تلفظ کېدله. دغه دوه آوازونه يې هغه راز وينګ ته ورته تلفظ کول، لکه اوس چي په لوېديځه لهجه کي تلفظ کېږي.

د دغه حکم بل ثبوت هغه بيتونه دي چي خوشحال خان خټک پکښې (ازمايښته، بهشته، زِشته، غوښته، نشته، کشته، خښته، خارښته، بالښته، رغښته، جوړښته) سره قافيه کړي دي. زه به دا بشپړه غزله دلته رانقل کړم:

څه به وايم د دې نفس له ازمايښته

چې ادم يې را ايستلی له بهشته[٢١]

چې په کې[٢٢] د دواړو کونو مراد مومي

---

[١٩] د دغي کورنی يو غړی دوست محمد خټک پخپل يوه اثر بحرالعلوم کي د (خټک) نوم په خوشحال خاني الفبې ليکلی دئ. د بحرالعلوم يوازنی نسخه د دوست محمد خټک پخپل خط د افغانستان په ملي آرشيف کي په (٢٢/١٢ محفظه) نومره خوندي ده.

[٢٠] وګ : د خوشحال خټک کليات - لومړی ټوک، تر ١ مخ وړاندي پاڼه، ١٣٥٩ش.

[٢١] په (مرغلري) او (ارمغان خوشحال) کي دا نيم بيتی داسي دئ:

"نفس آدم دی رايستلی له بهشته"

هغه چار دې تر نظر لاندې کا زشته[۲۳]
د کېمیا د بوټي ګل کله مونده شي
چې د پښو تلي ګلــــګون نه شي په غوښته
د سړیو په غفلت پوري حیران یم
چې په ګور کې تورې خاورې هومره نشته
بیا به څله څوک طلب د دنیا کاندي
چې یې خلاص نه وي یو دم د کار له کشته
که تر سر لاندې بالښت کېږدي[۲٤] د پرونو
عاقبت به ترسر لاندې کاندې خښته
د دنیا مینه په مثل د خارښت ده
هیڅوک نه وینم خالي له دې خارښته
د صحرا په کاڼي رخه د شیطان شوه
عیسی سر په مځکه کښېښه[۲٥] له بالښته
د زړه مینه په مثال لکه پټک ده
چې د ګوی څښتن وهله هــــــــورته رغښته
غم یې واړه د اشنا د بېلتانه دی
د خوشال څه سریکار شو له جوړښته
(د خوشال خان خټک کلیات -۱۲۴مخ)

په دې پسي په یوه بله غزله کي (بالښته، خښته، زشته، خارښته، کښته، غوښته، پښته، رغښته، بهشته، ونغښته، رغښته، تښته).

که داسي وای چي خوشحال خان خټک ښین د (خ) په شکل تلفظ کولای نو (نشته) او (خښته) به یې هیڅکله نه وای سره قافیه کړې.

له دې ټولو خبرو څخه داسي نتیجه راوزي، چي د خوشحال خان په ادبي ژبه

---

[۲۲] په (ارمغان خوشحال) او (مرغلري) کي "چي پکښې" دئ.

[۲۳] په کابل چاپ کلیات (۱۹۶مخ) او نوي چاپ کلیات کي "زښته" دئ. "زښته" دلته سمه معنا نه ورکوي زښته د (ډېر) معنا لري او (زشته) د (بد، خراب، ناوړه) معنا لري، چي دا دوهمه معنا له بیت سره سمه راځي. ما د ارمغان خوشحال او مرغلري ثبت واخیست.

[۲٤] په (ارمغان خوشحال) او (مرغلري) کي "کښېږدې" دئ.

[۲٥] په ارمغان خوشحال کي"عیسی سر په مزمه کېښو..." او مرغلري کي "عیسی سر په مځکه کښېښو..." دئ.

کي د کلماتو تلفظ د لویدیځي لهجې وینګ ته نسبت تر نورو لهجو نزدې وو.
خوشحال خان ختک تر روښان او اخوند درویزه د ژبې د الفبې په برخه کي هم دقیق وو او هم یې په منظمه توګه تعقیب کړې ده. ده پخپله ایجاد کړې الفبې کي د عربي خاص توري په حساب کي نه راوستل. ده د پښتو الفبې دېرش توري بلله.
د "خوشحال ادبي پښتو" شاغلي مؤلف د خوشحال خان خپله الفبې دېرش توري بللې ده او د خپلي ادعا تاداو یې د خوشحال خان پر دغه بیت باندي درولی دئ:
عشق یو هسي یو دېرشم توری را زده کړ
چي په دېرش توري څکوم د قلم کیلی[٢٦]
(د خوشحال ختک مرغلري - ٥١٠ مخ)
خو وروسته یې په یوه احتمالي خبره چي "... شایي موخه یې د بیواکو نښې وي او په دې توګه تش یو توری زیات راځي" تر مطلب ګام اړولی دئ.
زما په ګومان دلته د خوشحال مطلب سم نه دئ درک سوی. د خوشحال پښتو الفبې پوره دېرش توري ده او دی په همدې دېرشو تورو قلم چلوي:
(اب پ ت ټ ج چ ځ څ خ د ډ ر ړ ز ژ ږ س ش ښ غ ک ګ ل م ن ڼ و هـ ی). خالص عربي توري (ث ح ذ ص ض ط ظ ع ف ق) په حساب کي نه راولي. په تېر بیت کي د خوشحال مطلب دا دئ، چي د ده قلم د دېرشو تورو په مرسته چلېږي او همدا دېرش توري د ده د قلم چلولو محرکه قوه ده، خو پر دې محرکه قوې باندي یو بل قوت هم ورزیات سوی دئ، چي د ده قلم په چلېږي او هغه "عشق" دئ. ګویا "عشق" د ده د الفبې (د قلم چلولو د محرکه قوې) یو دېرشم توری دئ.
او دا هغه محرکه قوت دئ چي د پښتو "غیب

---

[٢٦] کیلي = لیکي، کرښي، خطونه.

اللسان"رحمان بابا يې په تعريف کي ويلي دي :

داجهان دئ خدای له عشقه پيدا کړی
د همه
وومخلـــــــــــــــــــــــــــــــوقاتوپلاردئ ادا
اودپارسي "لسان الغيب" حافظ شيرازي يې په توصيف کي ويلي دي :

طفيل هستی عشقند آدمی وپری
ارادتی بنماتاســـــــــــــعادتی ببری

د خوشحال ژبه د خپل اولس ژبي ته نږدې ده خو د زامنو د يې ژبه اشرافو ژبه ده. د خوشحال خان د زامنو ژبه يومخيزه د فارسي تر اغېزې لاندې سوې ده[27].

د ژبي پوهان په دې پوهېږي، چي د علماوو ژبه، د ښاري خلکو ژبه، د کليوالو ژبه، د نارينه وو ژبه، د ښځو ژبه، د کوچنيانو ژبه، د ټولني د بېلا بېلو طبقاتو ژبه يو له بله سره توپير لري. دغه راز د اشرافو ژبه هم د اولس له عادی ژبي سره فرق لري. خوشحال او کورنی يې په سرای اکوړه کي اوسېدل خو ژبه يې له هغې کليوالي ژبي سره فرق درلود، چي عادي خټک په ږغېدل.

له دې ټول بيان څخه مې مطلب دا دئ، چي د خوشحال خان د ژبي او لهجې د څېړلو پر وخت يوازي دا خبره کافي نه ده، چي دی خټک وو، په اکوړه کي اوسېدی نو ژبه يې هم د نن ورځي خټکوالو ژبه وه. د دې ژبه پر نننيو معيارو باندي سنجول علمي غلطي ده. همدا سبب دئ چي ما پخپله حاضره څېړنه کي د ده د ژبي او د پښتو د لويديځي لهجې تر منځ

---

[27] د هجري ژوند د يوه اشرافي خانزاده په شان دئ. د شعر اصطلاحات يې ټول درباري دي. اشرف خان زما په خيال که فارسي و عربي لغات پيدا نکړي، بيا نو پښتو لغت ليکي. د عبدالقادرخان خټک ژبه هم له عربي و فارسي څخه متاثره ده او د ده په شعر کي بيا د اسلامي ثقافت خوا د خوشحال د نورو زامنو په پرتله غالبه ده او دې غلبې يې هم د شعر ژبه يو څه ملايي کړې ده.

مشابهتونه بیان کړي دي نور قضاوت مې نه دئ کړی.

د لهجې استازيتوب څوک کولای سي[۲۸]؟

انسانان چې پر یوه مېنه وزېږي د زیږیدلو له هماغي لومړی ورځي څخه د خپلي مور د ناز او میني خبري او د خپل شاوخوا نور ږغونه اوري او په مغز کي یې ثبتوي. د ثبت تر دې عملیې وروسته چې بل هر وخت کوم آواز اوري، مغز یې له هماغه ثبت سوي لیست سره ګوري او که له هر ثبت سوي ږغ سره دا نوی اورېدل سوی آواز موافق و، د هماغه آواز حکم پر کوي. که نوی اورېدل سوی آواز د مغز په لیست کي موجود نه وو، نو بیا مغز هغه ته د بل قریب المخرج آواز زیګنل ورکوي. د مثال په توګه هغه ماشوم چې د خپل چاپېریال په ژبه کي یې د (ډ) آواز موجود نه وي او یوازي یې دال اورېدلی وي، د ده د مغز په لیست کي هم (ډ) نه وي ثبت سوی. کله چې د پښتو (ډوډۍ) یا د انګرېزي ژبي (door) کلمه واوري د (ډ=d) آواز، د انسان مغز له خپل ثبت سوي لیست سره وګوري او طبیعي ده، چې نه سي یې موندلای خو هغه ته یو بل قریب المخرج آواز په لیست کي موجود وي چې هغه (دال) دئ، ځکه نو د (ډوډۍ) وینګ د (دودۍ) په شکل اود (door) د تلفظ له پاره د (دور) حکم صادر کړي. د دغه ژبني قانون اغېزه ده چې فارسي ژبی اورېدونکی د پښتو ژبي (ډوډۍ) د (دودۍ) او د انګرېزي ژبي (door) د (دور) په شکل اوري. مګر دا کلمه که یو پښتون واوري، ځرنګه چې د ده د مغز په لیست کي د (ډ) آواز له کوچنیوالي څخه ثبت سوی دئ، ده ته هیڅ نابلده نه ښکاري او په نتیجه کي د

---

[۲۸] په دې برخه کي به زه د خپلي یوې پخوانۍ مقالې یوه برخه دلته رانقل کړم، چې د ۲۰۱۰ع کال د جنورۍ پر۲۴ مه نېټه مې په بېنوا او نورو ویبپاڼو کي خپره کړې وه.

(door) کلمه هماغه شان واوري لکه يو انګرېز چي يې تلفظ کوي.
په انټرنيټ کي د يوې کلمې يا يوه نوم پلټنه هم کټ مټ د مغزي عمليې په شان وي. کله چي تاسي د يوې کلمې د سر دوه يا درې توري ټايپ کړي لا نه وي، بيا نوموړي کلمې ته د ورته تورو يو ليست د کمپيوټر پر پرده باندي درته راښکاره سي او تاسي ښايي خپل د غوښتني لغت يا کلمه پکښې ومومئ.
په مغز کي د ثبت سوو آوازونو ليست چي هر څومره اوږد وي، هغومره يې د تلفظ ستونزه کمه وي.
د ماشوم ژبه او لهجه له همدې ورځي څخه شکل نيسي او د ځوانۍ تر مرحلې پوري يې لهجه پخېږي. دی که په هر لهجوي چاپيريال کي رالوی سوی وي، لهجه يې هم د هماغه چاپېريال مسلطه لهجه وي.
که د ماشوم د کورنۍ ژبه يا لهجه له دباندني ماحول سره يوه وه نو د ماشوم ژبه يا لهجه هم کټ مټ د هغې سيمي لهجې ته ورته وده کوي خو که د ماشوم د کورنۍ ژبي يا لهجې او تر کورنۍ دباندي د شاوخوا ماحول ژبي يا لهجې يو له بلي سره توپير درلود، د ماشوم ژبه يا لهجه هم د کورنۍ او دباندني ماحول د ژبو يا لهجو دواړو اغېزې اخلي.
لهجې چي يو د بل په څنګ کي واقع سي يوه پر بله اغېزه کوي. دغه راز که دبلي ژبي په شپول کي راسي هم بدلېږي. دا اغېزه او بدلون يوازي په لغتو کي نه وي بلکي په وينګ او د جملو په جوړښت کي هم منځ ته راځي. زه په سر سره خپل ځان درښيم چي څو پرله پسې کلونه مي په داسي چاپيريال کي کار کړی دئ، چي هلته زما د مورنۍ لهجې ويونکي يا نه ول او که ول هم، بيخي لږ ول. اوس چي خپلي پښتو ليکني ته ګورم، هغه راز پښتو نه پکښې وينم لکه پخپل محيط کي چي مي له مورو پلاره زده کړې وه.

کابلي سوي پښتانه پخپله ورځنۍ محاوره کي هغه جملې او ترکیبونه په پښتو راژباړي چي د کابل فارسي ژبي یې پخپلو خبرو اترو کي کاروي. دا پښتانه خو خامخا یوې پښتني سیمي ته منسوب دي او دوی هم ځان د هغې سیمي بولي خو دغه ترکیبونه چي کابلي سوي پښتانه یې استعمالوي، د دوی په مسقط الرأس کي څوک نه سي موندلای. دا څو مثاله به سره ولولو:

فارسي	ناسمه پښتو	سمه پښتو
درخانه ما بچه شد	زموږ په کور کي زوی وسو	زموږ په کور کي زوی وزېږېد
برف افتید	واوره ولوېده	واوره وسوه (وشوه)
دلتنگ شدم	زړه مي په تنګ سو	خوابدی سوم، خپه سوم
در کار ته سه می نشینم	په دریمه کارته کي کښېنم	په دریمه کارته کي اوسم
مهمان آوردم	مېلمه مي راووړ	مېلمه مي راووست
گریه میکند	ژړا کوي	ژاړي

نو اوس که څوک د دوی دغه ترکیبونه د هغوی په مورنۍ لهجه پوري وتړي، غټه ژبنۍ غلطي به یې کړې وي.

څه موده مخکي مي یو کتاب کاته چي د لوېدیځي لهجې ویونکی ځوان ژباړلی دئ. په دغه کتاب کي د "رانیول = خریدن" فعل د "راونیول - ۹۰مخ" په شکل، او د"مندکي" پر ځای "مندتي" کار سوي دي، چي دا کلمات په هیڅ صورت د ده د مورنۍ لهجې نمایندګي نه سي کولای. دا کلمات یې د ختیځي لهجې له ویونکو ملګرو څخه اخیستي دي. زه د دې اخیستني پر ښه والي یا بدوالي خبري نه کوم بلکي مراد مي هغه اغېزې دي چي د لهجو ویونکي یې یو پر بل باندي کوي[۲۹].

---

[۲۹] کاظم خان شیدا د خوشحال خټک د کورنۍ غړی دئ، خو ژبه یې د خپل مشر نیکه له ژبي سره له خپل وکور و کلي څخه د اوږده مهاجرت او د پارسي او هندي ژبو د اغېزې له اسیته توپیر لري او په هیڅ ډول د خټکو د لهجې پوره نمایندګي نه کوي.

د لوېديځي اوختيځي لهجې ویش باید هیڅکله داسي تعبير نه سي چي په دغه لهجوي حوزو کي ټول پراته اولسونه په يوه داسي طريقه باندي رږغېږي، چي د لغاتو تلفظ او د جملوسکښت او جوړښت يې بالکل يو دئ. موږ د لوېديځي لهجې ويونکي د کندهار د ښار، د هغه د اطرافو، د هيلمند، روزګان، زابل، چمن، کوټي، ږوب، ښوراوک، ګرمسير، فراه او ... اوسېدونکي د هغوی د خبرو له مخي پېژندلای سو. په داسي حال کي چي دا ټولي سيمي په لهجوي لحاظ يوې حوزې ته منسوبي دي. دغه راز د ختيځي لهجې ويونکي پخپلو منځوکي د کونړ، لغمان، ننګرهار او پېښور اوسېدونکي د هغوی د لهجوي توپيرونو او د کلماتو د ادا کولو له مخي تشخيصولای سي. د پکتيا د پراخو اولسو تر منځ خو دا راز توپيرونه تر دا نورو لهجوي حوزو لا زيات او رنګارنګ دي. د هري لهجوي حوزې اوسېدونکي هم پخپلو منځو کي د وينګ جزئي توپيرونه لري.

د لهجې استازيتوب هغه څوک کولای سي، چي د زېږېدلو له وخته څخه بيا د ژبې د پخېدلو تر زمانې پوري په هماغه ټاکلې ژبنۍ حوزه کي پاته سوی وي او تر هغه وروسته هم د زياتو پرله پسې کلونو له پاره له خپل موروني ټاټوبي څخه ليري اوسېدلی نه وي.

دوهم فصل

کل عالم پخپله بخره هوسيږي
د هر چا تر فهمه خپل هنر کره دی
(ميرزاخان انصاري)

د خوشحال ژبه د لوېديځي ژبځانګي په ترازوکي

۱،۲ - د کندهار او پېښور تاريخي اړيکي:

په دې څېړنه زما مراد له کندهار څخه همدا اوسنی ښار او ولايت نه دئ. د کندهار تاريخي حدود تر دې ډېر پراخ دي. د روښانيانو د وخت کندهار د کاسيانو او شينوارو د اوسېدني له مېني څخه شروع کېدی. د کاسيانو او شينوارو ټاټوبی د ننني بلوچستان د کوټي ښار ټول اطراف دي. دا سيمه د مغولي شاهانو له خوا اداره کېدله. د ميرويس نيکه د زوی شاه حسين هوتک (۱۱۱۴ هـ ق زوکړی) په وخت کي دا سيمه له مغولو څخه ونيول سوه.

د خوشحال خان په وخت کي هم د کندهار حدود له همدې برخي پيل کېدل. دی يو ځای وايي:

د مغلو سره ګډ په زيست روزګارکښي
غوريه خېل دي يا ترين د قندهار
(مرغلري - ۱۰۲۱مخ)

د ترينانو سيمه د اوسنی کوټي، شال حدود دي. خوشحال دا سيمه د "قندهار" په نامه بللې ده. د خوشحال خان په وخت کي به دا سيمه د مغولي او پارسي پاچهيو تر منځ لاس پر لاس کېدله.

د ميرويس نيکه د فرهنګپال زوی شاه حسين هوتک په وخت کي پېښور ته د يوه فرهنګي مرکز په سترګه کتل کېده. څرنګه چي دغه فرهنګپال پاچا، د پټی خزانې په روايت،

په کندهار کي هم د دغه ښار د فرهنګپالو په مرسته د پښتو ژبي او پښتنو شاعرانو يو مرکز جوړ کړی وو، نو يې د پښتونخوا له ګوټ ګوټ څخه د پښتو آثارو د راغونډولو کار ته پاملرنه کوله او په دې لړ کي به له کندهاره پېښور ته د پښتو آثارو د رانقلولو له پاره کاتبان لېږل کېدل[(١)].

وايي چي لوی احمدشاه بابا د څمکنو د مياعمر ◄ لاسنيوی کړی وو. زما استاد علامه رشاد ◄ کښلي دي: "د حضرت ميا عمر ◄ د ملايي او بزرګی ږغ کندهار ته هم رسېدلی و، د کندهار نامتو عالم ملا شاهو اخوند ساګزی هوتک، چي په ارادت سره مشهور و، د ده خليفه و. زه باور لرم چي لوی احمدشاه بابا (١١۶٠ - ١١٨۶هـ ق) ته به هم تر پاچا کېدلو دمخه د ده د ښه سړيتوب آوازه رسېدلې وه ...

لوی احمدشاه بابا که له يوې خوا بزرګانو ته ارادت او ملايانو ته احترام درلود، له بلي خوا يې د خپلي پاچهۍ ستني هم په دوی ټينګولې. د١١۶٠ هـ ق کال د ميانی په مياشت کي چي لوی احمدشاه بابا له خپله لښکره تر خيبر واوښت او پېښور يې له ناصرخان زيګ (د ډهلي د دربار والي) څخه ونيو، له ميا صاحب ◄ څخه د دعا اخيستلو له پاره څمکنو ته ورغی د ځينو په قول مريد يې سو او د لنګر له پاره يې په وارو وارو ډېري سرکاري مځکي وروبخښلې..."[(٢)].

د خټکو کورنی کندهار ته په درنه سترګه کتله. کله چي پر کندهار باندي د پارس له لوري څخه د عليمردان خان په مشری لښکري راغي، خوشحال خان خټک خپله ناراضي داسي ښکاره کوي:

هندوستان به ګوره څه شي ستا له فعله
خدای دي ورک کړه رافضي عليمردانه

[(١)] پټه خزانه - ٩٣ مخ، د ١٣٢٣ش چاپ.
[(٢)] پوهاند رشاد، د څمکنو ميا عمر ◄، ٢٢ - ٢٣ مخونه.

له هغې ورځې چې راغلې په دا ملک کښې
غم دي راوړ تر سپاهه تر د هقانه
چې دا هسې شوم قدم دي په ملک ګډ کړ
چې دي ګورم څه ناپوه یې شاه جهانه
(ارمغان - ۲۹مخ)

دا واقعه د هغې اسماني بخولي (وبا) سره یو ځای بیانوي، چې د زرو انسانانو سرونه یې وخوړل.

خوشحال خان د کندهار مېړمني "نیکفرجامي" بللې:

کشمیر فرخار کابل قندهار څو چې خراسان دی
په دا کښې نیک فرجامې ډېري ډېري موندې کېږي
(ارمغان - ۹۱مخ)

او د کندهار ښایسته وو ته د کشمیر دا (بنده = مریی) کوي:

ښایسته د کندهار د چا په یاد دي
په دا حسن یې بنده واړه کشمیر کړ
(۷۶مخ)

افضل خان خټک په کندهار کي د میرویس نیکه په زعامت باندي خوښي او خوشالي کوي. ده په تاریخ مرصع کي د "ذکر میرویس غلجي" تر سرلیک لاندي مفصل بیان کړی دئ او په پای کي یې کښلي دي "... تر دا تاریخ چي سن زر څلوېښت دی، په قندهار ناست خپل حکومت او سرداري کا توفیق یې رفیق شه ښه پښتون دی"[۳].

د خټکو د کورنی او نورو پښتنو مرورو به کندهار ته ځکه مخ نیوی چي دلته یې هم عزت کېدی او هم یې حرمت ساتل کېدی. په دوی کي د بحرالعلوم او اخلاق احمدي مؤلف دوست محمدخټک راتګ کندهار ته د یادوني وړ دئ. دوست محمدخټک د محمداکرم خان زوی د کرم

---

[۳] تاریخ مرصع: ۴۴۵ مخ، د ۲۰۰۶ع مې چاپ، پېښور. د تاریخ مرصع دغه برخه علامه پوهاند عبدالحي حبیبي د تاریخ مرصع تر چاپ شپږ کاله وړاندي په وږمه مجله - ۱۳۴۷ ش کي خپره کړې وه.

خان لمسی او د زمان خان کړوسی وو. دغه زمان خان بیا د زرنام خان زوی د پاینده محمد خان لمسی د عبدالقادرخان خټک کړوسی او د خوشحال خان کوسی وو. دوست محمد خټک د امیر شېرعلیخان د پاچهۍ په دوهمه دوره کي د ځینوکورنیو خوابدیو له امله کندهار ته راکډه سوی وو او د کندهار خلکو ورته د یوه خانزاده مېلمه په سترگه کتلي او د ارغنداب د رود پر غاړه یې د محتشم په کلي د استوگي له پاره مځکه ورکړې وه[٤].

د میانعیم متي زي کورنۍ هم له پېښور څخه کندهار ته مهاجره سوې ده او په ناکودک کلي کي یې اړولي دي. دا کورنۍ د کلات د شیخ متي بابا له اولادې څخه ده خو د پېښور په خلیلو کي زېږېدلی دئ[٥].

د خوشحال په کورنۍ کي یوازنی سړی چي "کندهاري" یې کړلي دي، هغه اشرف خان هجري دئ. دی وایي:

نوم د وفا شته اثر یې نه وینم په دور
خلق د جهان دي همه ټگ قندهاري
(وگ : ۵۵۰ مخ)

ما ته د دې کړني انگېزه نه رامعلومېږي.

---

[٤] وگ: بحرالعلوم، سریزه (و) مخ ، د لیکونکي په زیار.

[٥] د تفصیل له پاره وگورئ: پښتانه شعراء، دوهم ټوک، ۴۱۹مخ. د میانعیم دېوان د خیال بخاري په دیباچه، ترتیب او تدوین سره د پېښور یونیوزسیټی پښتو اکیډیمی له خوا په ۱۹۶۴ع کال چاپ سوی دئ. "پېژندگلو" یې مولانا عبدالقادر لیکلي ده.

۲، ۲ – د ګرامري سکښت او جوړښت مشترکات:

لهجوي توپيرونه يوازي د لغتو او کلماتو په وينګ پوري محدود نه پاته کېږي، بلکي هره لهجه ځيني ځانګړي ګرامري سکښتونه او جوړښتونه هم لري. د همدغو ګرامري سکښتو له توحيد څخه د ژبي عمومي ګرامر تهيه کېږي. لهجوي سکښتونه لکه د ژبي لغتونه، زېږي، وده کوي او مري لا هم.

زه به په دې راتلونکو کرښو کي هغه ګرامري سکښتونه بيان کړم چي د لوېديځي لهجې او د کلاسيک ادب تر منځ سره مشترک دي. لکه مخکي چي مي هم يادونه وکړه له ليکني متن څخه دا خبره معلومول سخته ده، چي دغه سکښتونه به د شاعر يا ليکوال له خپل کښنګ سره سم کټ مټ رانقل سوي وي که يا؟

۲ ،۲، ۱ - اسان، اسونه:

آس مذکر نوم دئ. په پښتو کي د مذکرو نومو د جمع لاحقه (ان، ونه) ده. آس - اسونه، لاس - لاسونه، اوښ - اوښان، چرګ - چرګان. د کندهار په لهجه کي د آس جمع (اسان) ده.

خوشحال خان د "اسان" او "اسونه" دواړه راوړي دي.

خدای چي ښه کړي په دا جهان دي
که پرې پوهېږې انسان، اسان دي
چي سره يو شی دا دواړه توکه
مشکل کارونه ورته اسان دي
(رباعيات - ۱۸۴مخ)

يا:

اسپې اسونو وته ساتلی شي
ټټو يې خرونو سره شړلی شي
ټټوان يا خرونه باندي ختنه کا
ځيني نابودې ګلې حاصلې شي
(د خوشال خان خټک کليات - ۴۵۵ مخ)

+++++++++++++++++++++++++++

۲، ۲، ۲: و – ونو (مغيره جمع):

د پښتو په زياترو لهجو کي د مفرد مذکر نومو مغيره جمع په (ونو) سره کېږي، لکه: کتابونو، لاسونو، څنګلونو او نور. د کندهار په لهجه کي يې د "کتابو"، لاسو،څنګلو ..." شکل کارېږي. د خوشحال خان ختک او نورو کلاسيکو شاعرانو کلام هم دغه راز ترکيبونه لري.

لاس، لاسو:

بند په بند د لاسو ګوتې وبله کښېږدي[٦]
سر تر پايه درست صورت سره يو راز کا
(مرغلري ۲ مخ)

زړه، زړو:

خوشحال وايي:

يو بخرى درومي، واړه شهر سرې لمبې کا
مه ګوره شه مخ ته زړو ته غم راوړي بصر
(۶۰مخ)

دا بيت له هغي نسخي څخه رانقل سوى دئ، چي د خوشحال خان په ژوند ليکل سوې ده.

څنې، څنو:

خوشحال ختک ويلي دي:

بيا له کومه لوريه بوى د راځي څنو
چي خاطر مې په هاى هوى راغى د څنو
(۱۶۹مخ)

(څنو) ته يې په حاشيه کي زياته کړې ده چي "د کامل په دواړو چاپونو او کندهار چاپ کي (څونيو)..." راغلى دئ خو په دريمه خطي نسخه کي "... (څينو) راغلى دى". د خوشحال خپل تلفظ يې (څنو، څينو) دئ او د پښتو د لوېديځي لهجې تلفظ يې هم په همدې راز دئ.

په (۴۱۷مخ) کي يې په متن کي "څنيو" ليکلى دئ خو په لمنليک کي ورته کښلي دي چي

---

[٦] په کابل چاپ کليات، نوي چاپ کليات کي "کيږدي" دئ خو په ارمغان خوشحال (۳۱۰ مخ) کي بيا "کښېږدي" راغلى دئ.

"په کندهار چاپ کي (څونو) او په نورو کي (څنو) دی" له دې حاشيې څخه څوک ويلای سي چي د (څنو) شکل يې تر (څنيو) عام استعمال لري. بيت داسي دئ:

په هر چين کې يې د څنيو مشک چين دي
لخلخې ځنې تويېږي چې پــــــــــــــه لار ځې
(۴۱۷مخ)

رحمان باباوايي:

رحمان ستاپه مخ بې څنو هم مين دی
بېهوده دي ورته کيښو دام پــــــــــه څه
(۱۳۳مخ)

مړ، مړو:

د کندهار په لهجه کي د (مړ) مغيره جمع (مړو) ده په نورو لهجو کي (مړيو) ويل کېږي. په خوشحال خاني ادبياتو کي هم زه د (مړو) له شکل سره ډېر مخامخ سوی يم.

د خوشحال خان زوی اشرف هجري وايي:

په مسند يې هسې غوره نمسي ناست دي
چې يې فخر که پـــــــــــه مړو باندي نيکونه
(ديوان - ۱۷۵مخ)

وار، وارو:

د خوشحال په بل اثر فراقنامه کي د "وار" جمع د لوېديځي لهجې په شان "وارو" راغلې ده نه "وارونو".

زما فکر ستاوارو ته
ته تيار د ما خارو ته
(۶۱ مخ)

د دوهم نيم بيتي "د ما" زما په نظر د خوشحال خان له خوا کار سوی لغت نه دئ. د نسخې د کاتب اراده پکښې ډېره دخيله معلومېږي. خوشحال خان هر وخت د (زما، ستا) ضميرونه کاروي. د ختکو په لهجه کي د "دِما" ضمير رواجېدل تر خوشحال خاني عصر وروسته انکشاف دئ.

لېونی، لېونو:

رحمان بابا هم د "لیونیو" پر ځای "لیونو" کاروي او داسي څرګندېږي، چي دا قاعده یوازي د ختېکو په لهجه پوري منحصره نه وه او د دغي سیمي پراخو اوسېدونکو اولسو کاروله. د رحمان بابا د کلام مثال یې دا دئ:

لیونتوب له لیونو نه تلونی نه دی
که یې راج په خونه ورشي که تاراج
(۲۸ مخ)

ژوندی، ژوندو:

حمید مومند هم د (لېوني) مغیره جمع (لېونو) راوړې ده، نه (لېونیو). ده ویلي دي:

وې یې څه له ګذشته وو شر و شور کړئ
د ژوندو ترانه واورئ مړه درګورکړئ
(کلیات - ۳۴۸مخ)

دا قاعده د کندهار په لهجه زیات عمومیت لري او موږ یې د حاجي ولي محمد مخلص کندهاري په کلام کي ګورو، چي د (موټر) مغیره جمع (موټرو) لیکي. دی وایي:

نن خاوند یې د مانی او موټرو
چي عالم دئ ستا د درب په نندارو
درپوهېږو ځان به نه اچوې پلن
چي له بدو دي میندلي په زرو
(د لوی مخلص کلیات - ۱۹۹ مخ)

مولوي بریالی هم د (سړي) مغیره جمع (سړو) لیکي نه (سړیو).

ته هم ما رنګ یو سړی یې له سړو څه
کمینی درڅخه صرف کئ پشمي کوټ
(اهار - ۱۷مخ)

پوهاند دوکتور زیار صاحب د دغه راز مغیره واو د کارولو په وخت کي له واو سره د (ی) نښلول لازمي بولي خو ورپسي زیاتوي، چي "که د ګډون ویره نه وي او رواني پېښوي، نو د (ی) غورځول دومره نادوده نه بریښي، په تېره بیا په شعر او وینا کي".
(لیکلارښود - ۵۱ مخ).

++++++++++++++++++++++

۳،۲،۲: واو - سربل:

په پښتو کلاسيک ادب کي د (و) سربل ډېر لرغونی دئ او زيات په سترګه کېږي. لکه و کابل ته، و بل چا ته، و اسمان ته، ... د منځنی دورې شاعرانو هم پاللی دئ. دغه د جهت ښوولو (و) په انګرېزي ژبه کي د (to) معادل دئ. د کندهار لهجې دغه ځانګړتيا خوندي کړې ده او نورو لهجو له لاسه ورکړې ده. اوس د پښتنو ليکوالو عمومي تمايل هم د دغه راز (و) د نه کارولو و خوا ته زيات دئ.

خوشحال خان دغه ګرامري ځانګړتيا پاللې ده.

و نور چا وته به څه
لره څه وايې[۷]
و خپل ځان وته خوشحال ختک دا پند کا
(۴مخ)

يا:

چې دنيا ورته ښکاره شوه بې وفا
و دنيا ته به مخ نه کا
بې قفا
(۹مخ)

دا بې درد عالم پرې هيڅوک خبر نه شو
و خوشحال ته يې خوله ورکړه په اخفا
(۱۰مخ)

يا:

اول ښه شهپر پيدا د الوتو کړه
بيا له پسه الواته کړه و اسمان ته
(۲۰۱مخ)

د هغه غزل، چې دا بيت ورڅخه رانقل سوی دئ، نوري قافيې (وجهان ته، و درمان ته، و ايمان ته، و مهمان ته، و باران ته، و پان ته) دي.

---

[۷] په ارمغان خوشحال (۳۱۱ مخ) کي دا نيم بيتی داسي دئ:
"و نور چا وته به څه وايي"

یا:

د رحمان بابا (۱۱۲۸ هـ ق مړ) په کلام کي هم دغه راز ترکیبونه سته. دی وایي:

هر چي اچوي و اور ته واړه سوزي
موږ به نه شي طلبګار د دې دنیا
(دېوان، د سیدرسول رسا په تصحیح، ۴ مخ)

یا:

بت خانې و ته یې مخ وي
و مسجد وتـــــــه یې شا
(۱۲مخ)

عبدالقادرخان وایي:

نصیحت و لېونـي ته لېونتوب دی
که پاخـــــه وایي اومه وایي واعظ
(۷۲ مخ)

هیڅ له کبره نـــظر نه کاندي و خوار ته
شایسته پــــه معنی زر درومي زردار ته
(۱۶۰ مخ)

مولوي بریالی وایي:

هدایت و نا اهلانو ته عبث
لارښوونه و ړندیانو ته عبث
(اهاړ - ۱۹مخ)

++++++++++++++++++++++++

۲،۲،۴: د عدد او معدود رابطه:

دا رابطه د پښتو په ټولو لهجو کي یو شان نه ده او لږ څه توپیر لري. د کندهار په لهجه کي چي کله د جمع مونث کلمې له پاره د (دوه) عدد کارېږي، خپل شکل اړوي او د معدود سره د مطابقت په حکم (دوې) ځني جوړېږي. لکه: دوې سترګي، دوې نجوني، ... د پښتو په نورو لهجو کي دغه راز موارد د "دوه سترګې، دوه نجونې، ..." په ډول ویل کېږي. د خوشحال خان په کلام کي د لویدیځی لهجې دغه ځانګړتیا موندله کېږي.

زمـــــا دوې سترګې و لارې ته څلور شوې
که ښکاره د یار له لوریه خدای رسول کا

(۴مخ)

په کلیات خوشحال ختک کي یې کښلي دي چي په "ارمغان" کي (دوه) سترګې ثبت دي. د نورو بدیلونه راوړل یې پر دې خبره باندي دلیل کېدلای سي چي ګویا په هغو کي هم (دوې) سترګي دي.

یا:

دوې دې تورې سترګي لکه دوې تورې بلا
دوې دې تورې وروځې لکه دوې تورې تر ملا

دا بیت د کلیات د مرتب له خولې په لومړی خطي نسخه کي په همدې شکل دئ خو په دوهمه او دریمه کي د (دوې) پر ځای (دوه) راغلی دئ.

یا:

په سپین جمال چې تار په تار دوې زلفې عنبر فام کا
محبوبه غواړي دا چې رڼا ورځ په عاشق شام کا
(۲۹مخ)

یو ځای یې د حضرت علي کرم الله وجهه په وصف کي ویلي دي:

ذوالفقار یې اژدها و دوې یې ژبې
چې د دین مخالفان یې وو خوراک
(۱۰۳مخ)

بل ځای:

چې په هره میاشت کې دوې ورځې دي نحسي
هم دغه دي چې حساب وشوخوبک
(۱۰۴مخ)

یا:

ځینې یوه کا ځینې دوې درې کا
په انځورونوکښېدې سرې کا
د دنیا خلک یاری یاری کړي
چي سود یې نه وي یاری یې پرې کا
(رباعیات - ۵ مخ)

حمید مومند ویلي دي:

پـه ژړا کـې دي دوې سترګـې
دوه رودونـــــــــــــــــــــــــــــــه کـا ذاهب
(کـلـيـات – ۳۹مـخ)
پـه "در او مـرجـان" (۱۳مـخ)، د عـبـد الـحـمـيـد ديـوان (۴۲ مـخ) کـې د (دوې سترګـې) پـر ځـای (دواړه سترګـې) او د عـبـد الـحـمـيـد مـومـنـد ديـوان (۴۸مـخ) کـې بـيـا (دوې سترګـې) ثـبـت دي. دلـتـه مـا تـه نـه مـعـلـومـېږي چـې دغـه "دوې" بـه د کـلـيـات د تـرتـيـبـونـکـي اراده وي او کـه د حـمـيـد خـپـل ويـنـګ.
مـيـرزا خـان انـصـاري ويـلـي دي:
ديـن دنـيـا دي پـه مـثـال سره دوې خـويـنـدي
چـې يـوه يـې پـه عـقـد کـښې بـلـه طـلاقـه
(۱۶۸مـخ)
يـا:
دوې ورونـې تـکـې تـوري
پـرې دپـاسـه وسـمـه کـړي
(۱۷۵مـخ)
يـا:
د مـشـرک آيـيـنـه يـوه، مـخـونـه دوه شـوه
د عـارف سترګـې هـم دوې نـه دي دوبـيـنـي
(۲۴۵مـخ)
مـيـرزاحـنـان بـارکـزي ويـلـي دي :
پـه کـثـرت د اسـبـاب نـه شي مـطـلـبـونـه
پـه دووژبـودوې خـبـرې نـه کـړي مـار
(۵۸مـخ)
هـغـه غـزل چـې د ابـيـت پـکـښې راغـلـی دئ، دکـوټـې بـلـوچـسـتـان پـه چـاپ کـې نـسـتـه . ددغـه چـاپ پـه ۲۶۶مـخ کـې دښـاغـلـي سـعـيـدګـوهـرپـه قـلـم دهـغـوغـزلـويـادونـه سوې ده چـې زمـا (هـوتـک) پـه واسـطـه دتـرتـيـب سوي ديـوان پـه لـومـړي چـاپ کـې نـه دي راغـلـي خـوددې خـبـرې يـادونـه ځـنـې پـاتـه سوې ده چـې داغـزلـه بـيـاددوی لـه خـواپـه تـرتـيـب سوي ديـوان کـې نـسـتـه . د کـابـل دپـښـتـوټـولـنـي چـاپ بـيـاداغـزل لـري،خـودغـه بـيـت پـکـښې نـسـتـه . زمـا (هـوتـک) پـه لاس دتـرتـيـب سوي ديـوان پـه دواړوچـاپـوکـي داغـزل خـونـدي دده.

پوهاند زیار صاحب هم په لیکلارښود (۲۳۳مخ) کي "دوې ښځې" کره او "دوه ښځې" ناکره بللي دي. د کابل پر مطبوعاتو باندي واکمن د پوهاند صاحب دغه لارښوونه نه پالي او پر خپل سر يې ډنګوي او دی هم دا سرغړونه جدي نه نيسي!

د خوشحال خان په کليات کي د عدد په ارتباط پر يوه بله قاعده هم پېښېږو او هغه داسي ده: په لوېديځه لهجه کي د نورو لهجو پر خلاف (دوه اويا) د (دواويا) په شکل ويل کېږي. د خوشحال د دېوان په قلمي نسخو کي هم (دواويا) ليکل سوی دئ، خو د چاپي متن ترتيبوونکو له هغه څخه (دوه اويا) جوړ کړی، مګر کور يې ودان چي د قلمي نسخو د ثبت (دواويا) خبره يې په حاشيه کي پټه کړې نه ده. بيت دا دئ:

يو يې اصل سره، دوه اويا مذهبه
خدايه څه بني ادم فريق فريق شو
(۱۸۷مخ)

يا:

چې مې وليدې څو خولې، همره خبرې
راځرګند شول واړه دوه اويا ګروهه
(۲۸۰مخ)

په قلمي نسخو (دريمه او څلورمه) دا عدد بيا د (دواويا) په شکل ثبت دئ.

رحمان بابا د "دوه دېرش" پر ځای "دودېرش" کاروي:

زړه مي تراشي د بڼو په تېره نوک
ماتوي مي دودېرش غاښ واړه په سوک
(۶۷مخ)

د عبدالقادرخان ختک په دې لاندي بيت کي چي د "دوشپېته" پر ځای "دوه شپېته" راغلی دئ، د مرتب ناسمه لوستنه بايد وګڼل سي.

دوه شپيته کاله دې لاړ عمر په لهو
عبادت دې په عادت نيکي په سهو
(۴۹۲مخ)

پوهاند زيار صاحب ليکي، چې د خوشحال خان په کلام کې "اووه" هم له کندهارۍ لهجې سره سم دوې څپې کښل سوي دي (د خوشحال ادبي پښتو ۳۷ مخ) تر کمه ځايه چې ما ته معلومه ده، په ختيځه لهجه کې "اووه ويشت" عدد د" وه ويشت" په شکل تلفظ کېږي.

دغه راز په ارمغان خوشحال (۳مخ) کې "څليريشت" د کندهارۍ لهجې "څليرويشت" ته بيخي نږدې دئ:

يو لک څليريشت زره کم و زيات پيغمبران دي
کل واړه مـــــــــــــــــدام دي ثناخوان د محمّد ◄

+++++++++++++++++++

۲، ۲، ۵: ښځينه (تأنيثه) هې او د هغې د جمع قاعده:

په کلاسيک ادب او لويديځه لهجه کې هغه ښځينه کلمې چې فشار يې پر وروستۍ څپه وي، په اوږده (ې) سره جمع کېږي. کله چې څوک په کلاسيک ادب کې دا قاعده وګوري، د پېښوريانو خبره، ايکي يوه استثنا لاهم نه سي پکښې پيدا کولای. مثالونه يې:

منه - منې

خښته - خښتې

حميد مومند وايي:

چې زغمم ستاد رقيب بدي فتنې زه
ياره کله يم دا هسې بې کينې زه
(کليات - ۲۱۹مخ)

د دې غزل نوري قافيې (ينې، سينې، نينې، پښتنې، ستنې، ادينې، مدينې) دي چې د ټولو فشار پر وروستۍ څپه دئ.

اشرف خان هجري وايي:

د دنيا خونه د باد په مخ ايرې دي
پاينده چارې هورې دا مسخرې دي
(۴۷۶مخ)

نوري قافيې يې (خورې، ديرې، څهرې، تېرې، اسرې، منارې، هورې، پېرې، سپېرې،

سورې) دي او يوه يې هم داسي نه چي فشار دي يې پر لومړی څپه وي[8].

+++++++++++++++++

۲، ۲، ۶: د فعل په گردان کي د مصدري **لام** ساتل:

د کندهار لهجه د فعل د ګردان په وخت کي د مصدر وروستی لام ساتي او يايې غبرګوي. لکه راغللم، ورغلله، غوزار سولم،...

زموږ ليکوال اوس د راغلم، ورغلم، غوزار سوم، ... شکلونه غوره ګڼي. خوشحال خان خټک هم د غبرګ لام قاعده پاللې ده.

راغللم په شهر لاس په لاس شوه له ما ورکه
کوی په کوی جاروزم پسې غــــــــواړم بخارا
(۷مخ)

يا:

په درتللو يې شـــــــــــــــــــړې
پـــــــــــــــــــه تلو يې بولې
چې يې نه پريږدي په هيڅ کې خوشحال څه کا
(۲۱مخ)

يا:

ښه چې راغللې په غېږ کې
بيا مې لرې د زړه زنګ دی
(۳۱۵مخ)

يوړله (يووړه):

خوشحال وايي:

هغه يووړله له ځــــــــــــــــانه، دا فاني دنيا اې ځوانه!
چې يې تار په تار خوره کړه، نه هغو چې يې ونغښته
(۱۹۸مخ)

په نورو لهجو کي (يووړه) د (يووړله) پر ځای ويل کېږي.

شوله (شوه):

[8] دا موضوع ما پخپل کتاب "پر معياري ژبه د معيار په ژبه يوه څېړنه" ۱۱۱ ـ ۱۱۴ مخو کي مفصله څېړلې ده.

خوشحال خان وايي:
عارفانوته ترخه شوله تر زهرو
په غافل باندې شيرينه تر ګني ده
(۲۵۶مخ)
په فراقنامه کي هم دا قاعده مونداى سو:
دا خبره لـه استاده
په دا ځاى شوله راياده
(۶۳مخ)
(شوله) په نورو لهجو کي (شوه) ويل کېږي خو خوشحال خان د لوېديځي لهجې په شان راوړې ده.
حميد مومند ويلي دي:
هنګامه د جنون هسې شوله ګرمه
چې دانش يې دم واهه نه شو له شرمه
(۳۵۸مخ)

کړله (کړه):

كامګار ختک وايي:
په پوښتنه زماراغلې
که دې لار کړله غلطه
(ديوان ۴۹مخ)
وروستى نيم بيتى که له ختيځي لهجې سره سم وويل سي بايد (که دې لاره کړه غلطه) وي.
+++++++++++++++++++++++

۲،۲،۷: واى (تمنايي حالت):

د (واى) تمنايي کلمه په ختيځه لهجه کي د (وې) په شکل استعمالېږي.
خوشحال خان ختک يې د (واى) په شکل راوړي.
څه ګنده عالم دى مه يې دود واى مه يې رسم
وړى په ځاى پرېږدي و مړو وته صلا کا
(۲۸مخ)
يا:
که دې زلفې نه واى تارتار
مابه نه ژړل زار زار
(۶۴مخ)

یا:
بـــــــــــدرګه که محبت راســــــــره نه وای
یک تنهابه په خونخوارو لارو تلل څوک
(۱۰۴مخ)
یا:
تروه ترخه که نه وای د خوږو قـــــدر به نه وای
سکه ځکه جدايي شوه اشنايي سره واجبه
(۱۹۱مخ)

"دخوشحال رباعیات"په ځینو ځایو(۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۵ مخونه) کي (وی) کښلی خو په ۱۴۷مخ کي يې بيا (وای) ليکلی دئ.

مرګ وای هم رنځ وای هم ناتوانی وای
عـــــــــــــــمرپه غم کښې پريشانی وای
د شو شو
جـــــــــــــــــــــــونو ديدن دپاره
يا سل يا دوه ســـــــــــــو کاله ځوانی وای
(رباعيات ــــ ۱۴۷مخ)

رحمان بابا يې د (وی) په شکل راوړي (۲۰۸مخ)، که د کاتبانو لاسوهنه نه وي.

د هجري په ديوان کي ځای ځای "وی" د "وای" پر ځای ليکل سوی دئ:
روښاني ميرزا به اووې که زنده وی
چې هجري په نظم نن نوی حکمت کا
(۲۶۵مخ)

خو د عبدالقادر په کلام کي بيا "وای" ډېر په سترګه کېږي.
يا وحوش وای يا طيور يـــــــــــــا بل اشيا وای
کشکي زه نـــــــــــــــــــــــــــــــــه وای پيدا بني آدم
يا مې مرګ د هلکوالي وای چې خلاص وای
وه مي نه ليدای دا
هـــــــــــــــــــــومره ډېر الم

(۱۰۶مخ)
حمید مومند ویلي دي:
وران به وای جهان له بې نیاوی که بادشاهانو
کړای د ستا په څېر ادا هومره کبر و تغافل
(کلیات- ۱۳۴مخ)
د حمید مومند په کلیات کې د (وای) پر ځای کله کله (وي) هم په مخه راځي:
د زړه زخم وم وژلی نهایت
که مې نه وي تر خولې شوی سرایت
(۵۱مخ)
دلته (وي) د شرطیه (وای) پر ځای راغلی دئ او دا فیصله گرانه ده چې دا به د حمید خپل وینگ وي که د کاتب یا مرتب تلفظ.
میرزاخان وایي:
که مې وای د حقیقت ژوندون لیدلی
یو زمان به بې دیدنه نه پایېدم
(۸۲مخ)
یا:
که مقصود یې د خپل مخ ننداره نه وای
د انسان جامه یې څه لره کړه سازه
(۱۴۳مخ)
کامگار ختک وایي:
یا مې مینه په یار نه وای
یا مې یار ستمگار نه وای
(۱۵۴مخ)
میرزاحنان بارکزی وایي :
نسب نه دئ په شرط مینه کې که وای
دمحمودمینه به نه وه له ایاز
(۶۷مخ)
د حمیدد سبک پیرو شاعر مولوي بریالي کندهاري ویلي دي:
د طلب نغده چې وړي په ناکامی کې
بالکل مه وای د دي دهر د بازار مخ

(اهاړـــ ۲۶مـخ)
معصوم هوتک ویـلي دي:
که د میني تړون نه وای د "معصوم" په حساس زړه کي
لا دمخه بې سوځلي وای قلـــــــــــــــــــم و جزدان دواړه

شوای:

خوشحال خان وایـي:
هیڅ سزا یې نه شي باندې لاس د ماد زړه شوای
توري زلــــــفې ستا وای چې دایم د زړونو غلا کا
(۲۹مـخ)

دغه راز ۲۱۱مـخ، ۲۱۹مخ، .... خو ځای ځای د دېوان له ترتیبوونکي څخه د لیکدود تجانس ګډوډ سوی دئ.

واست، واستئ:

په دستارنامه (۲۰۹مخ) کي د "واستئ" حالت ثبت دئ "که واړه سره یو ځای په یوه اتفاق واستئ، څوک مه به مات نه کا، ...".

په دغه راز حالاتو کي د کندهار په لهجه کي د "واستئ" پر ځای "واست" ویل کېږي.

د (وای، واست، یاست) شکلونه په لویدیځه لهجه کي عمومي استعمال لري او په نورو لهجو کي یې پر ځای (وی، وې، یی) کارېږي. د کلاسیک ادب استعمال یې لویدیځ ګډدود ته ورته دئ.

پوهاند دوکتور زیار صاحب د (واست، یاست) شکل د (استئ،یاستئ) په وړاندي معیاري ګڼي. (وګ: لیکلارښود - ۴۸مخ)

++++++++++++++++++

۲، ۲، ۸: "ستا، زما، زموږ، ستاسي" ضمیرونه:

د خوشحال خان په کلام کي دا ضمیرونه له کندهاری لهجې سره سم راوړل سوي دي. پوهاند دوکتور زیارصاحب وایي چي دا ضمیرونه د ختکو په اوسنۍ لهجه کي (دتا، دما، دموږ، دتاسي) ویل کېږي (د خوشال ادبي پښتو - ۳۰مخ).

د کندهار په لهجه کي (زما، ستا، زموږ) يوه څپه ويل کېږي او خوشحال يې هم يوه څپه وايي. په ختيځه لهجه کي (زما) دوي څپې (زَما) ويل کېږي، (ستا) د (دَتا) په شکل دوي څپې او (زموږ) د (زَمونږ) په بڼه دوي څپې ويل کېږي.

د رحمان باباپه ديوان کي (ځما) دوې څپې دئ:

ګوره هسې کردګار دی رب ځما
چې صاحب د کل اختيار دی رب ځما

د کندهار په لهجه کي چي د (ځما) ضمير د دوو څپو وينګ ضرورت احساس سي نو په دغه صورت کي د (زُما) په شکل تلفظ کوي يعني لومړي توري ته يې (پېښ = ضمه) ورکوي او په ختيځه لهجه (زېز) ته زور = فتحه.

شمس الدين کاکړپه يوه بيت کي د(زما) يوڅپيزاودوه څپيز شکلونه دواړه راوړي دي :

زمادحسن څراغ ګل شو"شمس الدينه"
اې زُمادزړه پتنګه څه وې څه شـــــــوې؟

په (ليکلارښود - ٥٣ مخ) کي د (زما، زموږ) ضميرو دوه څپيز وينګ په دې دليل معياري ګڼل سوی دئ، چي ويونکي يې زيات دي خو پر څنګ يې دا فتوا هم ورکول سوې ده چي "په شعر کي دواړه بڼې جواز لري، ان (زموږ) درې څپيز (زموږه) هم راتلای شي". زه د دې عجيبې فتوا په سِر پوه نه سوم.[٩]

---

[٩] کله کله ليدل کېږي، چي ځيني ليکوال د خپلي خوښي لهجې د کومي قاعدې له پاره د ژبپوهني د مجوِز موندلو په خاطر پرنسيبونه د خپلي مرضا سره سم پرله اړوي او رااړوي. دغو کسانو پخپل ذهن کي يوه لهجه د معياري په توګه منلې ده او د هغې د مسجل کولو له پاره د ژبپوهني له پرنسيبو څخه په بې پرنسيبۍ سره استفاده کوي. د مثال په توګه د (ډېروالي، نه التباس، باقاعده ګۍ، سپما، اسانۍ او روانۍ، بلاغت، لرغونوالي) پرنسيبونه مني. خو له هر يوه څخه په هغه ځای کي کار اخلي چي د ده د خپلي خوښي لهجې سره مرسته کولای سي. که د ده د خپلي خوښی لهجې ګټه په لرغونوالي کي وه، لرغونوالي ته ډېر اهميت ورکوي په ډېروالي او نه التباس او نورو کي بيا ری نه وهي؛ که يې فايده په ډېروالي کي وه بيا پر ټول کلاسيک ادب، روانۍ، ساده ګۍ او باقاعده توب باندي چليپا کاږي؛ که يې مفاد

+++++++++++++++++++++++++

۲، ۹،۲: ولاړ، ولاړل:

د کندهار په لهجه کي د (تلل) مصدر د گردانولو پر وخت هره صیغه په سر کي (واو) اخلي: ولاړ، ولاړم، ولاړل. د پښتو په ځینو لهجو کي دا حالتونه د (لاړ، لاړم، لاړل) په شکل راځي.

خوشحال خان یې ډېر ځایونه د (ولاړل) په ډول کاروي.

ستا د مخ په یاد یې دواړه له زړه ولاړل
د خوشحال د زړه ارام، د سترگو خوب
(۳۶مخ)

یا بل ځای وایي:

هم مې زړه په غمزه وړي، هم ځان نادان کا
راته وایي وایه بیا دې زړه په څــــــه ولاړ
(۷۳مخ)

یا:

ما لیدې په دا چشمانــــــو، ورانې مېنې د شاهانو
یکباره ورځنې ولاړل چې یې درسته دنیا غوښته
(۱۹۷مخ)

یا:

ښه ښه یاران وو ښه اشنایــــان وو
چه په دولت کښې راسره ځان وو
دولت چه ولاړ شو راته یې شا کړه
جدا له مــــــــا نه په یوه نان وو
(رباعیات - ۳۶مخ)

پوهاند زیارصاحب هم د دې خبري تایید کوي او لیکي: "تر لاړ، لاړ شي ... ولاړ، ولاړ شي ډېرکاروي، بې له دې چې د خپل کرلاني گړدود له مخې ورته له وېلاړسره تکر ورکړي"

په سپما کي وو، بیا دا نور ټول پرنسیبونه په لغته وهي. دا روش نه علمي دئ او نه هم عملي. پرنسیبونه باید د خپل ژبني اهمیت او منطق له مخي درجه بندي سي او قیمتونه ورکول سي. په دې صورت کي د عندي خوښیو او ناخوښیو مخه نیول کېدلای سي.

(وګ : د خوشحال ادبي پښتو - ۳۳ مخ). د ده په دېوان کې که ځای ځای لوستونکی له "لاړ شي، لاړ" سره مخامخ سي هغه دي د کاتب لاسوهنه وبولي.

دشمس الدین کاکړپه دېوان کې هم
د (ولاړل) پرځای (لاړشول) اچول سوي دي چې په هیڅ ډول يې دشمس الدین کاکړخپله ژبه نسو بللای.

دخوښی دهوس خلق له ملالاړشول
اوس راپاته شول په غم لړلي خلق
(۷۳مخ)

سم شکل يې:

دخوښی دهوس خلق له ملاولاړل
اوس راپاته شول په غم لړلي خلق

+++++++++++++++++

۲، ۲، ۱۰: (Metathese) اوړون:

په پښتو کې د ځینو لغتو توري سره اوړي. دې عملیې ته په ژبپوهنه کې (Metathese) وايي. لکه (روږ) او (وږخ)، (اروېدل) او (اورېدل)، (ازانګه) او (انګازه)، ....

د کندهار په لهجه کې تر موږ يو نسل وړاندي (روږ) او (اروېدل) په ويلو او کښلو دواړو کې باب ول خو اوس دا د لغتونه د (وږخ) او (اورېدل) په شکل ويل کېږي. (ازانګه) اوس هم دخلکوپه خولوکي جاري ده. شمس الدين کاکړيې داسي راوړي:

لکه غردخپله درده ازانګه کړم
داسي زجرمي دلبره له تاوخوړ
(۵۹مخ)

د خوشحال خان خټک په کلام کي د لوېديځي لهجې دغه ځانګړتيا سته.

البته د خوشحال خان په کلام کي د (وږخ) استعمال هم زيات سته. په ارمغان خوشحال کې خو هر ځای (وږخ) راغلي ده. له چاپي ديوانو څخه د دې خبري سپينېدل ګران دي، چي دا به

د کاتبانو تصرف وي، که به د خوشحال خان خپل کلام.
د میرزاخان انصاري په چاپي دېوان کې (ورځ) تر (روڅ) زیاته وینو. ما ته یو ځای دوه د (روڅ) شکل په مخه راغلی دئ:

روڅ یې نوراني په خپل جمال کړ
شپه یې هم د دوو زلـــــــــــــفودواج
(۶۵ مخ)

یا:

د جمال جلوه یې زیاتــــــه ده له روڅي
بیا د تورو زلفو زېب یې توره شپه در
(۷۰مخ)

خو کله چې مې د چاپي دېوان هغه ځایونه چې (ورځ) پکښې په همدې شکل ثبت سوې ده، زما د کتبخانې له خطي نسخې سره مقابله کړل، په تولو کې د (ورځ) پر ځای (روڅ) لیکل سوې ده. د میرزاخان انصاري د دېوان دغه قلمي نسخه په ۱۱۲۷ هجري قمري کال د عبدالغني کاسي په لاس په ملتان کې خطاطي سوې ده.
کندهاری شاعرشمس الدین کاکړ(روڅ) شکل کاروي :

روڼاروڅ پرمابې یاره توره شپه ده
داتاریکه شپه به کله شي سحربیا
(۳۴مخ)

اروېدل :

یو سر بل سر په سر جوړ کا دوه غوږونه
چې پـــــــــــــــــــه دواړو اروېدنه د اواز کا
(د خوشحال ختک کلیات - ۱ مخ)

د دغه کلیات ترتیبوونکی وایي چې په "ارمغان خوشحال" کې دغه لغت "اورېدنه" دئ. د نورو چاپي او خطي نسخو بدیلونه یې نه دي راوړي نو ګویا هورې هم "اروېدنه" ثبت دئ.
یا:

که کاته دي که لیده که اروېده دي

دا د ښو يارانو واړه دى شفا[(۱۰)]
(۹مخ)
يا:
دا چيستان د يار د شونډو راته حل شو
اروېده شو يو ځاى نقل هم شراب[(۱۱)]
(۳۴ مخ)
يا:
تيارېږه وخت د كوچ راغى خوشحاله
په هر لوري ناري اروې د جرس[(۱۲)]
(۸۴ مخ)
يا:
چې د كښليو په ليدل نه وي محظوظ
د سرود په اروېدل نه وي محظوظ[(۱۳)]
(۹۲ مخ)
يا:
مست يم، مى پرست يم، رندي كړمه، كړمه، كړم
واوره محتسبه! باده خورمه، خورمه، خورم
(۱۴۸ مخ)

د (واوره) كلمې ته يې په حاشيه كې كښلي دي "قلمى نسخې: واروه". گويا دا تبديل د چاپى ديوان د ترتيبوونكو له خوا پېښ سوى دئ.

يا:
د بهلول او د شيرشاه خبرې اورم
چې په هند كې پښتانه وو بادشاهان
(۱۵۴ مخ)

---

(۱۰) (۱۱) د خوشحال خان خټک كليات (۲۵مخ) كي او ارمغان خوشحال (۳۳۳مخ) كي په ترتيب سره "آوريده شو" او"اوريده شو" راغلى دئ خو په مرغ
لري (۳۹مخ) كي "اروېده شو" ثبت دئ.

(۱۲) په "مرغلري - ۱۶۰مخ" او د خوشحال خان خټک كليات (۵۷مخ) كي هم "اروې" راغلى دئ خو په ارمغان خوشحال (۴۰۳مخ) كي " آورې" ثبت دئ.

(۱۳) په "مرغلري" كي (۱۷۴مخ) او د خوشحال خان خټک كليات (۶۲مخ) كي هم "اروېدل" دئ خو په ارمغان خوشحال (۴۱۲مخ) كي بيا "آوريدل" ثبت دئ.

(اورم) ته يې په حاشيه کي کښلي دي "قلمي: اروم"[١٤].

زه نه پوهېږم چي موږ ولي د "اروېدل" شکل له کلاسيک قدامت او په لوېديځه لهجه کي له استعمال سره سره له ليکني ايستلی دئ په داسي حال کي چي د "اروېدل" شکل په استعمال سره به مو له "اورېدل = باريدن" سره شکلي التباس هم ورک کړی وای.

په دستارنامه (د پېښور چاپ) کي هر چيري د "اروېدل" شکل خوندي سوی دئ. لکه:

"... دا چه دِ وارويدلی، د خروار مُشت هم نه دی". (٢٠مخ)

په فراقنامه (٢٣مخ) کي هم "اروېده" ليکل سوی دئ.

اروېده په دواړو غوږو
هم په تا ارووي زړه

په سواتنامه (٢٠ مخ) کي لولو:

پښتانه واړه نادان د جهل کان دي
که يې واروې يوسفزيه په بل کان دي[١٥]
(٢٠مخ، د کابل چاپ)

اشرف خان هجري ويلي دي:

نصيحت د ناصح نه اروې سرکشه
په محسنو پسې ځې خپله رضاکړې
(٢٠٣ مخ)

دغه راز د هجري ديوان ٢٠٨، ٢٥٣، ٣٠٩ مخونه، ...

عبدالقادرخان وايي:

---

[١٤] په کندهار چاپ "مرغلري" (٢٥١مخ) کي هم "اروم" ثبت دي خو په ارمغان خوشحال (۴۶٠مخ) او د خوشحال خټک کليات (۹۶مخ) کي بيا "اورم" ليکل سوی دئ.

[١٥] په ارمغان خوشحال کي دا دوهم نيم بيتی داسي دئ:
"که يې واورې يوسفزيه په بل شان دي"
(١٠٢٢ مخ)
او د خوشحال خان خټک کليات کي بيا بل راز ثبت دئ:
"که دې واورېد د يوسف دا په بل شان دي"
(۹٢١مخ)

چې لـه کـبـره يـې سم نـه ويـل و چا تـه
اوس کــــــــړې خبرې آروي لـه هر چا
(۳۳مخ)
دغه راز ۴۷، ۲۹۵ مخونـه، ...
د حميد مومنديـه کليات کـي ځاى ځاى
"اروي" د کاتب يا مرتب لـه چپاوه خوندي پاتـه سوى دئ.
ستور د سر پـه سترګو غوږ اروي هم وينـي
سترګـي غـــــــــــــــــــوږ بـويـه د زړه بـينا شنوا
(کـليات - ۱۱مخ)
د ميرزاخان انصاري پـه ديوان کـي د
"اوريدل" شکل عام دئ خو ځاى ځاى "اروېدل" هم پـه سترګـه کېږي:
کم دليل عالم يـې نـه اروي لـه لـيري
د خپل راز خـــــــبري واړه د مقرون کا
(۲۶ مخ)
يـا :
"ميرزا" واروه اوازونـه
واړه دا وايـي يـک لـخته
(۱۱۲ مخ)
د کـنـدهار نـقاد شاعر مرحوم حاجي ولي محمدمخلص ويـلـي دي:
چي دي پروت وو د بـابـا د ســـــــــــــــــــخا ږوږ
هم د ډير ښه ســـــــــــــــــــــــــــريتوب و حيا ږوږ
تـا بـه څه رنګ بـــــــــــــــولي زوى د هغه پلار
چي لـه هيڅ بـابـه څوک نـه اروي ستا ږوږ
(۱۷۰ مخ)
د دي قاعدي پـه مثالـو کـي (چکښو) او (ښکو) هم راتلاى سي. چکښو يـا څکښو يـې د کندهار تلفظ دئ او پـه ځينو لـهجو کـي (ښکو،ښکو) ويـل کېږي. حميد مومند وايـي:
د اپـه کبرلـېچن کسي بـه دي روغ شي
کـه ښکوکړي دخوبانوخاکپاى
(۲۶۰مخ)
++++++++++++++++++++++++++++++++

۳، ۳، ۱۰: د کلمې د سر تر (واو) وړاندې (الفونه):

د پښتو په لویدیځه لهجه کې د ځینو هغو کلماتو په سر کې الف زیاتېږي چې په (و) یا (ی) باندې پیل سوي وي. دا قاعده د خوشحال خان په کلام کې له ځینو استثناوو سره سره بیا هم ښه ډېره پالل سوې ده. مثالونه یې دا دي:

اوبال:

د کندهار په لهجه کې دا کلمه (اوبال) ویله کېږي مثلاً وایي "د مرغانو په چیچیانو کارمه لره، اوبال بې را په غاړه سي".

په کلاسیک ادب کې یې ما په همدې شکل مثال د میرزاخان انصاري په دېوان کې موندلی دئ:

له اوبالـــــــــــه نه ویریږي
خونرېزي یې کړه مباحه
(۱۲۱ مخ)

زما د کتبخانې په خطي نسخه کې هم "لاوبال نه ویریږی" لیکل سوی دئ.

خو په ارمغان خوشحال کې او د کندهار چاپ "مرغلري" کې بیا د "وبال" شکل راغلی دئ.

حق ناحق یې چې څوک راشي په منګل کښې
خـــــــــــــواروي یې غـــــــــــــم
یې نه وي د وبال
(ارمغان - ۲۲مخ)

رحمان بابا یې هم (وبال) لیکي (وګ: د دېوان ۱۰۶مخ)

اوجاړه:

دا لغت په لویدیځه لهجه کې په همدې شکل ویل کېږي. د کندهار مېرمنې وایي "خپله مې اوجاړه، زه د بل پر در ولاړه". یا وایي: "دا خونه مېرمن لري؟ ولي داسي اوجاړه اوجاړي ده پکښې". یعني ولي داسي بې نظمه

بې نظمي پکښې ده (زما د ۸۴ کلني مور په حواله).

په نورو لهجو کې د (ویجاړه، ووجاړه) په شکلونو ما اورېدلی دئ.

خوشحال خان یې د (اوجاړه) بڼه راوړې ده.

ما وې کلی میشت دی، چې په کلي باندې راغلم

تش کنډر پراته دي، خالي مېنه ده اوجاړه

(۲۶۳ مخ)

په ګلشن روه کې هم (اوجاړه) دئ (۲۹ مخ).

دغه راز په فراقنامه - ۶۶ مخ کې لولو:

د دادخواهو زر آهونه

لور په لور اوجاړ ملکونه

هجري وایي:

چې امید په ډاډ د عمر کوې لواړه

ته به څو پایې زنده په دا اوجاړه

(۴۴۹ مخ)

عبدالقادر خان خټک وایي:

په طلب یې د دنیا ودانی پرېږده

لېونیو غوندي ګرزه په اوجاړه

(۱۹۳ مخ)

دغه راز بل ځای یې ویلي دي:

څه عبدالقادره په خوله مینه مینه وایې

څو دي لا اوجاړه نه ده مېنه، نه دي مینه[۱۶]

(۲۴۱مخ)

کندهاری مخلص وایي:

چې ننګ شرم دي له سترګو څخه ولاړ

دا منم کار به دي هیڅ نشي اوجاړ

ولي کور ودانول د بل په مال

---

[۱۶] دوهم نیم بیتی په کندهار چاپ (۷۹مخ) "څو دِ لا اوجاړه نده مېنه، نده مینه" او کابل چاپ (۲۴۱مخ) کې "څو د لا اوجاړه نه ده مینه، نه ده مینه" ثبت سوی دئ.

خلک بد گڼي د خور و لــــــــــــور تر باړ
(د لوی مخلص کلیات - ۱۶۵مخ)

اودل:

دا لغت په کندهاری لهجه کي همداسي ویل کېږي او خوشحال خان یې هم زیاتره په همدې شکل راوړي. د پښتو په نورو لهجو کي یې د (وودل) ډول رواج لري. ځکه نو په چاپي دیوانو کي هم (وودل) سوی دئ. په ځینو لیکنو کي (اوبدل) سوی هم دئ چي دا راته د کاتبانو (پاړسیت) ښکاري.

خوشحال وایي:

چې هر دوړ یې و اودلو ته هوس کا
د زربفــــــــــتو هنرچیرې دی اسان
(۱۵۸ مخ)

په حاشیه کې ورته لیکلي دي چي "... دا مسرئ په چاپي کې داسې ده:
(... وودو ته هوس کاندي). دلته بیا د چاپي متن ترتیبوونکو له (اودلو) څخه (وودو) جوړ کړی دئ. د خوشحال خپل تلفظ (اودلو) دئ.

په گلشن روه کي اول نیم بیتی داسي دئ:
"په هر دهور ئې و اودلو ته هوس کا"
او په (مرغلري) کي بیا "چه هر ډُوړئې و اودو ته هوس کاندي" دئ.

یا:

د بخــــــــملو په اودل به خبر نه شي
په شماره که اتیا زره بوریاباف وي
(۴۰۰ مخ)

د خوشحال خان په شعر کي (ویده، بیده) هم هر کله د (اوده) په شکل راغلی دئ، (مثالونه):

گوره بیا دې څه په زړه کوم مې گناه دی
چې لیدو لـــــــره دې درشم ځان اوده کړې
(۴۴۶ مخ)

یا:

د ســــــــــــحر گټنه ډیره تر هر څه ده
ځنې ځنې ورته ویښ ځنې اوده کړې

(۴۴۸ مخ)

اوربشينه:

د خوشحال خان په کلام او د پښتو په لويديځه لهجه کي (اوربشي) او (اوربشينه) له (الف) سره يو ځای ويل کېږي. په نورو لهجو کي يې (وربشي) او (وربشينه) بولي. خوشحال ويلي دي:

د ماړه تر فهمه هيڅ نه ده غنمينه
ولې وږي ته حلوا ده اوربشينه
(۲۷۸ مخ)

يا:

ډوډۍ غنمينه وی که اوربشينه
په وخت د لــــــــوږې خوړه لګينه
موړ د نباتو حلـــــــــوا ته نه ګوری
هوښيار به پوه شی په دا رازونه
(رباعيات - ۸۳ مخ)

يا:

د غنمو پـــــــــــه لذت
بـــــــــــه نه پوهيږي
د هر چا چې زيست روزګار وي په اوربشې
(۴۶۷ مخ)

يا:

چې اوربشي کري، کله غنم ريبي
پته نه ده څه کـــــــــــرې هغه اخلې
(۴۷۹ مخ)

په دستارنامه - ۵۲ مخ کي راغلي دي: "آس دي ... نور ... ښه په پوخ واښه او په اوربشو مړاوه شي".

خان په سواتنامه کي ويلي دي:

هر هر بيت د قصيدې چې درمرجان دی
په پښتو کې تــــــــــر اوربشولا ارزان دی
(۴۵ مخ)

عبدالقادر خان خټک وايي:

قوت خو هومره چي قوت ځني حاصل شي
که پـــــــــــه ټوک يې د اوربشو که غنمين کا
(۲۳ مخ)

په ارمغان خوشحال کي هم د "اوربشي" ليکنه عامه ده.

رحمان بابا وايي:

هر چي کر کا د اوربشو غنم غواړي
له خاطره دي بيرون کا دغه خيال څوک
(۶۹ مخ)

حميد وايي:

چې کرلې دې اوربشې د عمل دي
بيا به نه مـومې غنم په اخسته
(کليات - ۱۹۲مخ)

اوربل:

دا کلمه هم د پښتو په زياترو لهجو کي (وربل) ويل کېږي. د لويديځي لهجې ويونکي يې (اوربل) تلفظ کوي. د خوشحال په کلام کي ما دواړه شکله ليدلي دي. يو ځای وايي:

ډېر به ما غوندې په عقل تېروبېر کړې
چي وربل دې تېروبېر درځـخه شته
(۲۶۵ مخ)

يا:

دلربا، خوبـا اوربل دې تيروبېر دی
هر هر تار يې د عاشق تر زړه چاپېر دی
(۳۲۵ مخ)

يا:

يا د ښو زلميو خيال دی په شمله کې
يا د ښو نجونو د تور اوربل دماغ دی
(۳۳۲ مخ)

په ځينو ځايو کي خوشحال غوښتي دي چي د (اوربل = کاکل) او (اوربل = آتش) تر منځ د تجنيس صنعت تطبيق کړي خو دلته لا هم د چاپي نسخو ترتيبوونکو د (وربل) شکل ليکلی دئ او د خوشحال خان هڅه يې په پام کي نه ده نيولې. مثلاً:

توري دي زلفې دي تور دي وربل دی
مخ مي دي وليده لکه اوربل دی
هم تور لوگی دی هم سرې لمبې دي
د غوښو زړه مې پکښې قبل دی
(رباعيات - ۱۲۸ مخ)

قادر خان وايي:

که طالع د عـــــــــــاشقانو توري نه وي

تور اوربل يې په مخ ولي تار په تار شو

(۱۳۹ مخ)

اوربوز:

په لويديځه کي (اوربوز) ويل کېږي خو د خوشحال په کلام کي مي يو ځای (وربوز) وموند.

و مغل ته بـــــــــــــه خبرې په وربوز کړم

سر مې پرېوزه که به سر ورته بيا کوز کړم

(سواتنامه - ۱۵مخ)

که دا د کاتب يا مرتب لاسوهنه وي نو په دغه مورد کي د لويديځ ګړدود او خوشحال خان خټک د لهجې لار سره بېله ده.

اورسی:

په پارسي يې (اُرسی) بولي. په ظفراللغات کي يې په (آئينه) معناکړی دئ. خو په کندهار کي اورسی يو راز دروازې وې چي د پورته کېدلو او کښته کېدلو ميخانيکيت به ورته جوړسوی وو او د اړتيا په وخت کي (خوني ته د رڼا او هوا د راتلو له پاره) يې پلې پورته کېدلې او کښته کېدلې.

هجري وايي:

په اُرسی[۱۷] به ثاني بدر هويدا شي

هر ساعت چي پرسيده د مخ آيات کا

(۲۷۰ مخ)

په نورولهجو کي (ورسی) ويله کېږي.

اورغوی:

دا لغت هم په نورو لهجو کي (ورغوي) تلفظ کېږي. د خوشحال خټک په کليات کي هم د (ورغوي) په شکل ثبت دئ. که دا د کاتب تصرف

---

[۱۷] په چاپي متن کي: "په اُرسی که ثاني بدرهويدا شي" دئ چي ما ته سم نه ايسي.

نه وي، نو دلته به هم په دغه مشخصه قاعده کي د خوشحال وينګ او د لوېديځي لهجې تلفظ يو له بله سره بېل وي.

اورکزي:

د پښتنو دا قوم په ځينو لهجوکي (ورکزي) ويل کېږي. د لوېديځي لهجې وينګ يې (اورکزي) دئ. خوشحال خان هم (اورکزي) راوړی دئ:

که اورکزي يې سراسر واړه ګمراه دي
اپريدي دي تر ګـــــــــــمراهو لا ګمراه
(۲۹۸ مخ)

اورمېړ:

"مثلا اوسپنه پيدا ده چه توره شي - که د استاد تر لاسه ورغله، توره ځنې سازه شوه، ...، د کافر تر اورمير پريوته...". (دستارنامه - ۲۸ مخ)

هجري وايي:

چې يې لاس زما امېل د اورميره کړه
له نشاطـــــــــــه مي د سترګو ډُر نثار وه
(۴۵۵ مخ)

د هجري په ديوان کي (ورمېږ) هم راغلی دئ (۴۴ مخ) چي ما ته د هجري خپل تلفظ نه ايسي.

اورنۍ:

د اورني کلمه په لوېديځه لهجه کي د (اوني) په شکل ويل کېږي. په ځينو لهجو کي (ونۍ) ورته وايي. د خوشحال خان په کلام کي يې هم د سر الف ورسره پاته دئ خو په ارمغان، کليات (د کامل صاحب) او په کندهار چاپ کي يې ځای ځای الف ځني ايستلی او ځای ځای يې (اونۍ) کړی دئ. خوشحال وايي:

هغه وخت چې د زانګو او د اورني وو
په مـــــــــــــرغيې هيڅ نظر نه و د ده
(۲۶۷ مخ)

يا:

ته لاطفل د اوربني يې
که دې ړيره کربلا ده
(۲۷۷ مخ)
په چاپي نسخو کي (اوبنى) دئ.
حميد مومنديې هم (اوربنى) وايي:
که هر څو مې لکه ووړکى د پرهېز په اوربني بلدېښ
تپند زړه راڅخه ترکــــــــــو عاقبت ځان ته راکېښ
(کليات - ۱۰۱ مخ)

اوريځ:

حميد وايي:
د مــــــــــخ پتې ښکلي حسن کشش ډېر کا
ولې تاب وي د اوريځي د آفتاب سخت
(۴۷ مخ)
بل ځاى :
لا که مخ له خال وخطه آب وتاب ډېر
ولې تاب وي د اوريځې دآفتاب ډېر
(کليات - ۷۶ مخ)
د کندهار په لهجه کي (اوريځ) ويل کېږي او په نورو لهجو کي (وريځ) .

۳، ۱۰، ۱۰: اورېدل:

د پښتو په نورو لهجو کي (اورېدل = باريدن) د (ووريدل) په شکل ويل کېږي.
رحمان بابا وايي:
که همه عــــــــــــمر باران وربانديې ووري
لا ګرمي يې په صورت کښي د آفتاب وي
(۱۰۸ مخ)
د پروفيسر عبدالمجيد افغاني په چاپ (۷۶مخ) کي د لومړي نيم بيتي (ووري) د (اوري) په شکل ثبت دئ.
د لويديځي لهجې تلفظ يې (اورېدل) دئ.
خوشحال خان دواړه شکله راوړي دي.
ستا د مهر باران نه ووري چې شين شي

ما پـه زړه کـرلـی سـتـا د مـيـنې کـر
دی
(۳۱۶ مـخ)
پـه ګـلـشـن روه کـي د خـوشـحـال خـان خـټک د کـلام پـه (۳۴ مـخ) کـي "سـتـا د مـهـر بـاران نـه اوري چـه شـيـن شي" لـيـکـل سـوی دئ او هـمـدا يـې د خـوشـحـال خـان خـپـل تـلـفـظ بـايـد وي ځـکـه د مـيـجـر راورټـي لـه پـاره د (ووري) او (اوري) تـر مـنـځ يـو انـتـخـابـول مـطـرح نـه وه.
يـا:
پـه لاتـقـنـطـوا تـکـيـه ده
کـه نـه،اور ووري تـور تـم دی
(۳۴۲ مـخ)
پـه ربـاعـيـاتـو کـي هـم (ووري) راغـلـی دئ (۱۹۵ مـخ).
مـا تـه (ووري) د کـاتـبـانـو او مـرتـبـيـنـو لاسـوهـنـه ښـکـاري (والله اعـلـم).

اوړکـی:

هـجري وايـي:
عـارفـان دي لـه نـېـسـتـی هـسـتـی ويـزار دي
لـکـه اوړکـي تـرخـه ګـوټ کـا پـه شـودو کـښې
(۶۵ مـخ)
دغـه راز ۳۵۴مـخ، ۴۳۲ مـخ.
د رحـمـان بـابـا د کـلام پـه هـغـه بـرخـه کـي چـي مـيـجـر راورټـي پـه ګـلـشـن روه (۲۶ مـخ) کـي راوړې ده، (ووړ = کـوچـنـی) د (اوړ) پـه شـکـل ثـبـت دئ:
عـاشـقـي بـه دِ اسـمـان غـنـدِ سـر لـوړ کـا
کـه مـجـنـون غـنـدِ هـر څـو پـه صـورت اوړ ئـي
(بـيـت د ګـلـشـن روه پـه لـيـکـدود دئ)

اوړی:

اوړی د (دوبـی = تـابـسـتـان) مـعـادل لـغـت دئ. د کـنـدهـار د لـهـجې تـلـفـظ يـې هـمـداسـي دئ خـو پـه نـورو لـهـجـو کـي (ووړی) تـلـفـظ کـېږي. خـوشـحـال خـان يـې هـم (اوړی) کـاږي.
پـه دا بـاغ کې يـوه ونـه،
تـل تـازه تـره بـرخـنـه

چې یې اوړی ژمی بر خورم، برخو هسې وي کنه
(۲۹۵ مخ)

دغه راز په سواتنامه کي داسي راغلي دي:

تر کابل نه یې هوا د اوړي ښه ده
د کابل هـــــوا ترخه د ده خوږه ده
(۴ مخ)

حمید وایي:

چې پوښاک کا ژمی اوړی یو خرخوړی
وي به سبزه لکه ســــــــروه ژمی اوړی
(کلیات – ۲۷۴ مخ)

میرزاخان انصاري ویلي دي:

گه اوره، بریښنا، تناچي باران ووري
گهـ (ي) اوړی، منی، ژمی او بهار شي
(۳۸ مخ)

اوسپنه:

خوشحال په دستارنامه کی ویلي دي:

"مثلاً اوسپنه پیدا ده چه توره شی- که د استاد تر لاسه ورغله، توره ځنې سازه شوه، ...، د کافر تر اورمیږ پریوته...". (دستارنامه – ۲۸ مخ)

رحمان باباوایي:

نصیحت د ناصحانــــــــــو اثر نه کا
د سړې اوسپني خوشي ټکول دي
(۹۵ مخ)

اوسپنه په ځینو لهجوکي (وسپنه) تلفظ کېږي. د کامگار خټک په دیوان کي زه د (وسپنه) پر شکل پېښ سوی یم:

په کې نه مومم د صبر یو بخری
که د وسپنې سینه کړم ، زړه له سنگه
(۱۲۱ مخ)

زه د "وسپنې" دغه راز استعمال ځکه د بل چا لاسوهنه بولم، چي کامگارخټک خو "ومه شه، ونه لید، ..." لا د"اومه شه، اونه لید" په شکل کاږي. له دې کاریدني سره سره د کلاسیک ادب مثالونه یې ټول د لویدیځي لهجې له وینگ سره برابر دي.

عبدالقادر خان خټک اوسپنه په توصیفي شکل کي "اوسپرین" لیکي :

د زړه مست لــــــــــــــره د زلفو زنځیر بویه
په اوسپرین زنځیر دا مست ترلی نه شي
(۳۰۰ مخ)

اولجه :

دا لغت هم له لوېدیځي لهجې پرته په نورو کي (ولجه) ویل کېږي. خوشحال خان یې هم له الف سره یو ځای لیکي.

بیا به صبر د خوشحال خټک اولجه کا
راڅرګنده شوه سره کړې خوله په پانو
(۱۸۰ مخ)

بل ځای:

له کوره لــــــــــوته واخلي، استنجا لره روان شي
تقوی تر هسې حده، په اولجه یې وړي که زر شته
(۲۵۹ مخ)

یا :

له ځوانمرده هومره غواړه چې د زیست شي
د نامــــــــرد خو نه هــــــــمه واړه اولجه کړه
(۳۰۲ مخ)

دغه راز دستارنامه - ۹۵ مخ کي راغلي دي:

"... غلیم نفاق شمارلی بویه، چي دا هسې وخت اولجه دی".

په ارمغان خوشحال کي زیاتره "اولجه" ثبت ده خو کله کله یې "اُلجه" هم لیکي (۱۸، ۲۰ مخونه)

هجري ویلي دي:

اُلجه مال له ترکه چا ګټلی نه دی
د باغي نه و قاضي ته څه فریاد دی
(۱۹۹ مخ)

میرزاخان ویلي دي:

دا حضور زمان اولجه ده

وبال پرېږده کـــــړه ثواب
(۶۴مخ)

اوسۍ (هوسۍ):

د کامگارخټک د دېوان د الف ردیف په لومړۍ نیمگړې غزله کي د پنځم نیمگړي بیت په دوهم نیم بیتي کي د (اوسۍ = هوسۍ) له سرڅخه الف ایسته سوی دئ او "وسۍ" ځیني جوړه سوې ده. دی وایي:

"د وسۍ مشک یې پیدا کړه په صحرا"
(د کابل چاپ دېوان - ۱ مخ)

کامگارخټک د خوشحال خان خټک کړوسی دئ . که د "وسۍ" دغه راز وینگ د ده خپل تلفظ وي او د کاتب لاسوهنه نه وي، نو بیا څوک ویلای سي، چي دغه وخت د اوسنۍ ختیځي لهجې قاعدې د تکوین تر مرحلې وتلي او شعر ته یې لار موندلې وه.

اولس:

دا کلمه د پښتو په نورو لهجو کي (ولس) ویل کېږي او مشتقات یې هم بې الفه وي. لکه: ولسي جرگه، ولسوال، ولسوالي، ...

خوشحال خان یې د (اولس) په شکل راوړي:

درست اولس، قبیله واړه
گرفتار په ډېرغضب شول
(۱۰۷ مخ)

یا:

په ښادي ســــــــــره شریک دي اولسونه
غم یوازې د خوشحال خټک د ځان دی
(۳۱۸ مخ)

یو ځای مي د (ولس) په شکل هم په سترگه سو:

د خټک ولس پـــــــــــــه ننگه نه پوهېږي
کار یې درست د نادیده و په خصال دی
(۳۴۷ مخ)

خو دې بیت ته یې په حاشیه کي کښلی دي، چی په "دویمه او دریمه" خطی نسخه کي (اولس) ثبت دئ.

دغه راز په دستارنامه -۱۵۴ مخ کي لولو:

"... پښتون ډير دی، تومنونه اولسونه، د واړو گنجايش نشته. که حق تعالی نجات راکړه ... په کور عليحده تاريخ به انشا شي".

د خوشحال کړوسی کامگارختک وايي:

د آشنا په عشق کې هسې بينوا شوم
چې خندان د اولس، کلي، محلت زه يم
(۷۴ مخ)

اولکه:

دا کلمه په ختيځه لهجه کي (ولکه) تلفظ کېږي. اوس يې د (واک، قبضه، تصرف) په معنا استعمال عام دئ. د کندهار په لهجه کي (اولکّه) ورته وايی. خوشحال خان يې هم (اولکه) ليکي. په دستارنامه (د ۱۹۹۱ع چاپ) کي لولو:

په دستارنامه کي دا کلمه داسي لولو:

"... چنگيزخان کافر خوگ خوروه، اتفاق يې په قوم په قبيله په خيل خانه کښې وه، پلار يې د يوې اولکې څښتن وه. ده په ربع مسکون حکم وچلاوه...".
(۲۰۸ مخ)

د هوتکو په نارو کي يوه ناره داسي ده:

د قيتول پر سر مي ده رابيا ولاړه
يوه لو ناره يې وکړه، د حاجي ميرخان گټلې اولکه ولاړه

ايږ:

په کندهار کي يې (ايږ) بولي. په ختيځو لهجو کي (يږ) ورته وايي. د ميرزاخان انصاري ديوان په قلمي نسخه کي (زما د کتب خانې) دا لغت همداسي راغلی دئ، خو په چاپي ديوان کي يې د دغه لغت مربوطه غزل څکه د (ياء) په رديف کي راوړې ده، چي نوري قافيې يې (خيږي، کيږي، لويږي،...) دي او څرگنده

خبره ده، چي (ايږ) يې د (ايږى) په شکل ثبت کړى دئ.

مګر بخل دي په حلم باندي زور شو
و جحيم وته تيار شـــــــوې لکه ايږى
(۲۳۱ مخ)

زما د مطلب تکى په (ايږ) يا په (ايږي) کي نه دئ، بلکي د دغه لغت د سر په الف کي دئ چي ګويا ميرزاخان يې هم (ايږ) ليکي نه (يږ).

اينه :

په کندهارى لهجه کي اينه (جګر = lever) ته وايي او د تلفظ پر مهال يې فشار پر دوهمه څپه راځى. اينه د (جګر) په معنى په نورو لهجو کي (ينه) ويل کېږي او فشار يې هم پر لومړى څپه دئ.

خوشحال خان ختک يو ځاى ويلي دي:

ستا له خويه نه مي خوړينه ده اينه
ځکه هسي وهم کاني په سينه
(مرغلري - ۳۴۲مخ، کليات د کابل چاپ ۲۸۷مخ)

بل ځاى يې (ينه) هم راوړې ده:

د دلبرو په ستاينه
ما پخه کړه خپله ينه
(مرغلري - ۲۶۲مخ)

ميرزاحنان بارکزي ويلي دي :

ستادميني ګَرګ په هسي شان رنځورکړم
چي زهوب مي مدام وزي له ايني
(۱۸۱مخ)

بل ځاى وايي :

تروريښمويي پسته هسي سينه ده
وبغل تې دزاهدخوږينه ده
(۲۰۴مخ)

مولوي بريالى وايي:

چمبه ګل مي په سينه لاسونه سره کا
په اينه مي وهي ګـــــــوتي د منګول ناز
(اهار - ۴۷ مخ)

تر (واو) ورآندي د (الف) د زياتولو قاعده دومره پراخه وه، چي "ونه ليد" غوندي

کلمات لا هم "اونه لید" او "ومه شه" د "اومه شه" په شکل ویل کېدل. کامگار خان خټک ویلي دي:

په دنیا کې مې اونه لیده په سترگو
په فردوس کي د سرور نبي صحبت را
(دېوان - ۲۴ مخ)

تر قیامته بیا په ما باندي اومه شه
که د تا د لاس د زخم څه درمان کړم
(دېوان - ۶۴ مخ)

دغه راز "اوخوت" په ۶۸ مخ کي.

++++++++++++++++++++++

۲،۲، ۱۱: څخه:

(څخه) هم یو هجایي تلفظ لري هم دوه هجایي. له دوه هجایي تلفظ سره یې د ختیځو لهجو کاتبانو مشکل نه دئ موندلی او ځای ځای یې پر خپل حال پرې ایښی دئ، خو یو هجایي تلفظ یې یو مخیزه ایستلی او پر ځای یې (نه) ایښی دئ (وگ: معیاري پښتو - ۲۱۶ مخ).

د دې کلمې پر ځای د پښتو په ځینو لهجو کي (نه) توری استعمالېږي. د خوشحال خان په کلام کي د (څخه) استعمال ډېر په سترگه کېږي. داسي ځایونه هم ډېر دي چي د (څخه) پر ځای (نه) ورلوېدلی دئ او که دغه ځایونه بیرته په (څخه) ولیکل سي، د شعر پر روانۍ باندي ښه اثر ښندي. مثالونه یې:

موسی څخه هیڅ نه وو، ورڅخه یوه عصا وه
قارون څخه دنیا وه، خــــــــود یې ولیدل آفات
(۳۹ مخ)

د پښتو په ځینو لهجو کي په پورتنیو موارد و کي (سره) کلمه ډېر رواج لري (موسی سره هیڅ نه وو، ورسره یوه عصا وه).

د نورو کلاسیکو شاعرانو په دېوانو کي هم کاتبانو (نه) سرباری کړی دئ. لکه د حمید په دې بیت کي چي یې لولو:

دا مې پرېوته پېښه د زړه له داغه
که د لاس نه د نمر مخي مشال پرېووت

(کلیات - ۵۰ مخ)

د دوهم نیم بیتي سمه بڼه باید داسي وي:

"که د لاسه د نمر مخي مشال پرېووت"

زما یقین دئ چي په خطي نسخه کي به د (لاس) په کلمه کي د سین پر سر باندي زور (فتحه) له کاتبه هېره سوې وي او د کلیات مرتب یا بل چا به د نیم بیتي د وزن د پوره کولو په خاطر (نه) پر زیات کړی وي.

د خوشحال خان په کلام کي د (درڅخه، راڅخه) نور مثالونه دا دي:

چه هنر د بزرگئ درڅخه نه وی
طالع څه کا تا په سر واخلی مگر
(دستارنامه - ۲۸ مخ)

یا:

ځان او زړه، صبر ارام یې له ما یووړل
له ژوندونه خو همدا څه وو راڅخه
(۲۰۵ مخ)

یا:

یو قرین هسې پیدا نه شو راڅخه
چې دما په زړه یې نه کړل منگول ښخه
(۲۰۶ مخ)

یا:

آئینې وته نظر کړه گل به څه کړې
چې خپل مخ د گل په څېر درڅخه شته
(۲۶۵ - مخ)

دغه راز په سواتنامه کي لولو:

په ورتله به بیاخدمت راڅخه غواړي
پښتانه چې سره وژنو، دیو پرې ویاړي
(۱۴- مخ)

هجري وایي:

زړه عجب راڅخه ګُم شه نه یې مومم
بې گُمانه به هورې وي چي صنم دی
(۱۸۵- مخ)

رحمان بابا وایي:

په يوه نـــــــــــظر يې زړه راڅـــــــــه يوور
خداى دي خير کا چي لا وکړي بل نظر بيا
(۱۷ مخ)
ميرزاخان وايي:
دغه نن ساعت درڅخه غنيمت دى
د پـــــــــــرون انديښنه واړه ده سلفه
(۱۶۴ مخ)

د کندهارلهجه د (څخه) د استعمال دغه راز موارد ډېر لري. ملا محمد عيسى کندهارى د عمرجان صاحبزاده کيشانى (۱۳۴۸ هـ ق مړ) په مرثيه کي وايي:
اوس يې بېلتون دئ له جهانه څخه
ولاړئ صـــــــاحب له خراسانه څخه
(د ؟ مخ)

پوهاند زيار صاحب د خوشحال په کلام کي د "څخه" د استعمال په ارتباط ليکي چي د خوشحال خان په کلام کي د دغه ضمير "بېځايه کارونو څرک ... هيڅ نه ليدل کېږي ... او دا چي (څخه) يې زياتره د (سره) هممانيز کارولې دى کومه نادوده نه بلل کېږي". پوهاند صاحب د "څخه" بل اندول "نه" معياري نه بولي او دليل داسي راوړي، چي "له نفې ويیکي (نه) سره ګډون پېښوي". دغه راز د کندهاري ګړدود "څه" هم معياري نه ګڼي. دوى يې دليل نه دئ راوړئ خو غالباً به يې مراد له "څه = قدرى (فارسي)" التباس وي. پوهاند صاحب د دې ضمايرو پر ځاى"له - سره" معادل معياري ګڼي (وګ : د خوشال ادبي پښتو- ۷۹ مخ). زه د پوهاندصاحب دغه پيشنهاد سوې قاعده له پخوا څخه په ټينګه تعقيبوم.

++++++++++++++++++++++

۲،۲، ۱۲: (پر) او (په):

د خوشحال خان په کلام کي د (پر) پر ځاى زياتره (په) راغلى دئ. پوهاند زيار صاحب هم دغي ګډوډى ته اشاره لري (د خوشحال ادبي پښتو - ۷۸ مخ) او دا بيا د ختيځو

لهجواغېزه بولي. زما په خيال د (په) دغه راز بېځايه استعمال د خوشحال خپل انتخاب نه بلکي د کاتبانو لاسوهنه ده. د پوهاند صاحب دا خبره چي وايي " له کندهارۍ او تاريخي ادبي پښتو پرته نور زياتره ګرډودونه (په) او (پر) سره ګډوي، پر يوه وخت يا دواړه په الي، ارتباطي او تسلسلي مانا کاروي، په بله وينا د دواړه (په) پازه پر ځای کوي او يا دواړه په استعلايي مانا؛ يا په بله ژبه دواړه د (پر) دنده تر سره کوي، ..."[۱۸].

دپوهاندصاحب ددغي خبري دتاييدله پاره دشمس الدين کاکړيوبيت رااخلم چي د (په) او(پر) دکارولوډېرښه مثال کېدلای سي :

چي يي شرط تاړه په سرديارپرزلفو
مستوجـــــــــــــــــبه دکشتن شوزمادل
(۸۱مخ)

د (په) او (پر) په برخه کي ما (هوتک) يو وخت په دعوت جريده (۱۱۳ - ۱۱۴ ګڼه ۹ مخ) کي د زيارصاحب پر "واښه پر خوله" باندي تبصره کړې وه او ليکلي مي وه، چي دلته د ظرف و مظروف په حکم (واښه په خوله) کره راځي. پوهاند زيار صاحب پخپل کتاب (ليکلارښود - ۳۲ مخ د۱۳۸۶ش چاپ) کي زما په جواب کي بيا پر خپله خبره ټينګار کړی دئ او خپل دلايل يي داسي ليکلي دي، چي: "... يو خو په ظرفي مانا او جاج (په) ما هيڅکله، په هيڅ ګرډود او متن کي بې (کې) سربله نه دی موندلی او بله دا چي دلته اړينه نه ده چي واښه دي کورټ او سکوت دننه په خوله کي ونيول شي، بلکي کېږي د چا خبره هسي يي اکټ وشي ...". زه د دوی له دغو دلايلو سره بيا هم "واښه پر خوله" سم نه بولم او "واښه په خوله" کره ګڼم. دلته

---

[۱۸] زيار، مجاوراحمد (دوکتور)، ويي پوهنه - ۴۷ مخ، کابل پوهنتون - ۱۳۶۰ ش. د ډبري ليکه ده. دا خبره د ليکلارښو د په ۳۱مخ کي هم تاييدکړې ده.

(کي) حذف سوی دئ او دا چي پوهاند صاحب وايي په هيڅ متن کي يې (په) له (کې) پرته ليدلی نه دئ، د حميد دا شعر د دوی په جواب کي ورته راوړم چي ويلي يې دي:

رستمان د صبر په دا په ځمکه؟
و هلک ته د زاری واښه په خوله کا
(د عبدالحميد مومند کليات - ۳۵۵ مخ)

لومړی نيم بيتی سم نه دئ ثبت سوی.

يا:

که هر څو ورته نيوه په خوله واښه
لا يې ځــــان لکه لمبه راته گواښه
(کليات - ۳۷۴ مخ)

++++++++++++++++

۲،۲، ۱۳: لره:

خوشحال دغه اداتي ضمير هم له لوېديځ گړدود سره سم کاروي. پوهاند زيار صاحب د خوشال ادبي پښتو په ۵۲ مخ کي د دې قاعدې په مثال کي "هر طبيب لره چې ويرشمه ناقص دی" راوړی دئ.

د تلوکان ملاحسن اخوند (۱۲۴۵هـ ق مړ) ويلي دي:

چي چندڼ لره ورځي سر خو به بايلي
د اپي مارانو ځای د چندڼ سيوري

+++++++++++++++++++

۲،۲، ۱۴: خبر، خبره:

د کندهار په لهجه کي (خبره) د (خبر - د باء په زوه ره کي) په شکل ويل کېږي. جنس يې مونث دئ. د خوشحال خان په ځينو بيتو کي که (خبره، خبرې) د (خبر) په شکل راوړه سي، د مسرئ وزن ډېر روان کېږي. د (خبرې) په سته والي کي د خان شعر بې وزنه سوی دئ. مثال يې:

څوک د وصل خبرې کاندي — موږه
خوښ په خپل بر بست يو
(۱۷۸ مخ)

په دي غزل کي هر نیم بیتی اته څپې دئ. که (خبر) د (خبري) په شکل ولیکل سي، د نیم بیتي وزن یوه څپه زیاتېږي او نهه (۹) کېږي. خو که (خبر) د کندهار له لهجې سره سمه وکښل سي، د څپو شمېر اته کېږي او وزن هم په سمېږي. د دي غزل نور بیتونه داسي دي:

په سما م‌ـــــــــــــــــــو قدم ایښی
لکه م‌ــــــــــزکه هسې پست یو
هغې خ‌ــــــــــــولې وته نظر کړه
هغه هسې نیست و هست یو

له موضوع سره د ارتباط په لړ کي، خوشحال (څپر) کلمه هم بې له (هـ) کار کړې ده خو د کاتبانو لاسوهني له هغې څخه (څیره) جوړه کړې ده او د خوشحال خان شعر یې بېخونده کړی دئ. بیت دا دئ:

لس کالونه تېر کاپه یوه جامه خیرنه
کوز وجود برمنډ، په سر څیره کښېږدي زرینه
(کلیات -۲۵۴مخ، کابل، مرغلري - ۲۷۳مخ)

دلته (څیره) = چهره، څهره) معنا نه ورکوي او دا کلمه غالباً (څپر) ده، چي د (خبر = خبره) پر وزن مجازا د (خولی) معنا ورکوي. (څپر) په نورو لهجو کي (څپره) ویل کېږي.

++++++++++++++++++

۲،۲ ،۱۵: د (ي) لنډون:

(ددي قاعدي له پاره دلنډون اصطلاح پوهاندزیارصاحب کارکړې ده) دا قاعده په کندهاری لهجه کي ډېره عامه ده او ما په (پر معیاري ژبه د معیار په ژبه یوه څېړنه ــــ ۹۴مخ) کي په تفصیل سره بیان کړې ده. دلته یې د خوشحال په کلام کي هم څېړم:

بې = به یې:

خوشحال وایي:

نه به سترګې د سړي په چا خوږي شي
نه بې م‌ــــــــــــــاته په اوبو شي د چا تنده

(۲۰۷مخ)
د (بې = به يې) قاعدې په پوهېدلو کې د پښتو د زياترو لهجو ويونکي مشکلات لري.
همدا سبب دئ چې د خوشحال خان ختک کليات په (۱۳۲مخ، نوی چاپ) کې دا بيت له خپل اصلي حالته اړول سوی دئ او دوهمه مصرع يې "نه يې ماته په اوبو شي د چا تنده" ثبت کړې ده خو دې ته يې پام سوی نه دئ چې د لومړۍ مصرع (نه به) د دوهمې له (نه يې) سره د زماني په لحاظ تناقض لري او دا تناقض بيا د خوشحال له "سخنورۍ" سره سر نه خوري.
خوشحال خان د دومره تيتې سويې شاعر نه وو، چې د يوه بيت دوې مصرع ګانې دې په دوو بېلوبېلو زمانو کې سره وتړي.

بل ځای وايي :

اشــــرف خان به چرته بند وي
څه به کا خرڅګ بې ژوند وي
(فراقنامه - ۳۱مخ)

شمس الدين کاکړويلي دي :

کافران بې له هيبته مسلمان شي
مسلمان به په اسلام شي مفتخر
(۵۷مخ)

نهې = نهی يې:

خوشحال خان يو ځای ويلي دي:

واړه امـــــــــر مې قبول دی
ترې توبه چې نهې نام دی
(۳۱۹ مخ)

دلته (نهې = نهی يې) ده. دا قاعده د کندهار په لهجه کې عامه ده.

يا :

په هر لورې = په هر لور يې:

په دا اور کې دې زما لمن ونه سوه
په هـــــر لورې رسېدلې شراري دي
(۳۸۱ مخ)

دلته "په هر لورې = په هر لور يې" دئ. دغه د قاعده د کندهار د لهجې

قاعده ده. د خوشحال خان خټک کلیات (۲۷۱ مخ) کې دوهم نیم بیتی "په هر لوري رسېدلي شراري دي" لیکلی دئ، چې سم نه دئ. په پورتني بیت کې "شرارې" له "دا اور" سره تړلي دي یعني د "دا اور" شرارې هر لور ته رسېدلي دي او دا مطلب په "هر لوري یې رسیدلي شرارې دي" سره ښه افاده کېدلای سي خو دغه لیکنه بیا د شعر وزن له دوولسو څپو څخه دیارلسو څپو ته زیاتوي او سکته منځ ته راوړي. د دې سکتې چاره په "هرلورې = په هر لوري یې" سره کېږي او "سخن شناس" خوشحال له دغې قاعدې سره ښه پوره بلد وو او په شعر کې یې کار کړې ده. که "په لوري رسېدلې شرارې دي" ومنو نو بیا دا حکم عام دي او له "دا اور" سره چې د (دا) په اشاره سره مشخص سوی دئ، نه جوړېږي. په دغه راز باریکیو باندې پوهېدل د متنپوه له پاره حتمي او لازمي دي.

څې = څه یې:

خوشحال خان ویلي دي:

گرگدن گردن د فیل خوري
څـــــــــه میړیه څې قوت وي
(۳۹۶ مخ)

دلته (څې = څه یې) دئ.

د خوشحال خان خټک کلیات (۲۸۵ مخ) او ارمغان خوشحال (۶۱۹ مخ) او د خوشحال خټک مرغلري (۴۸۳ مخ) کې دوهم نیم بیتی"څه مېړی څه یې قوت وي" راغلی دئ. دلته بیا وینو چې د "څې = څه یې" په پوهېدلو کې مشکلات پېښ سوي دي ځکه یې نو د بیت د وزن ساتلو په نیامت د خوشحال خان "مېړیه" په "مېړي" اړولی دئ. د کابل چاپ کلیات د "مېړیه" په ثبت کې د هغې نسخې لیکنه په پام کې نیولې چې د خوشحال خان خټک په ژوندلیکل سوې ده.

بورې = بوره یې:

خوشحال خان وایي:

که په دا حسن د گل غوندې پیدا یې

بوري مور که ښاپير يه يې راوړي
(۴۷۱ مخ)

دلته (بورې مور که = بوره يې مور که) ده. که يې په بشپړه توګه ولیکئ د شعر وزن ته تاوان رسېږي.

پړې = پړ يې:

خوشحال خان ويلي دي:

چې مين شوې درست د يار په رضا درومه
اوس که خپله رضا کړې خوشحاله! پړې
(۴۷۱ مخ)

پړې = پړ يې (ملامت يې)

يا بل ځای وايي:

د عشق شورې د عاشق له دله نه ځي
په جهان يې فيروزي ده په دا تور کې
(۴۷۷ مخ)

دلته (شورې = شور يې) دئ.

يا:

دې = دي يې:

خوشحال ليکي:

" ښه آس، ښه توره، ښه عورت په بخت په طالع په لاس کښيوزی - تجربه ئې هونبره چا کړې ده، چه پوست دِ (دې) تنګ وی، شادِ (دې) وبله ته نزدې وی، سترګې دِ (دې) غټې وی، سر دِ (دې) هسک او بې ګوشت وی ..."، (دستارنامه - ۵۳ مخ).

په قوسينو کي (دې) ما په نقل قول کي ورزيات کړی دئ او په ټولو ځايو کي "دِ = دې = دي يې" معنا ورکوي. په دستارنامه کي دغه راز ځايونه نور هم سته (۶۱ ، ۱۰۶مخ).

نې = نه يې:

نه په تله د جهان غم کړم
نې په راغله يم خوشحال
(فراقنامه - ۲۸مخ)

په حاشيه کې ورته کښلي دي "نی: نه يې، اصل : نه په".

کې = که یې:

د سوات ملک چې پکې روغې حویلۍ دي
په هـــــــــر کور کې گلزارونه، سهیلۍ دي[19]
(سواتنامه - ۵ مخ)

چې = چي یې:

حمیدوایي :
مخ به ځنې کوږ کا اوس د ستاغوندې دلبره
خدای چې کــــــــبږوي له بدبختیه د چا ورځ
(کلیات ۶۱مخ)

دلته "چې" د "چي یې" وظیفه سر ته رسوي.

تیغونې = تېغونه یې:

هجري وایي:
هسې شنه تیغونې وزوول له زمکې
چي یې باغ کان د فولادو سر په سر که
(۱۱۷مخ)

په اصل کي "تیغونه ئې" دي چي په شعر کي یو سېلاب زیات کړی او سکته یې پکښې راوستلې ده.

ډکې = ډکی یې:

هجري ویلي دي:
چنبې زیږ گلـــــونه وزوول له تنه
هر یو ډکې نمونه د چندڼ هار که
(۱۳۱مخ)

په متن کي "ډکی ئې" دئ چي دنیم بیتي یوه څپه یې زیاته کړې ده اوشعریې عیبي کړی دئ. که یې دهجري پخپله ژبه "ډکې = ډکی یې" لوستلی وای داعیب یې له منځه تئ .

رازې = راز یې

---

[19] د خوشحال ختک کلیات (۹۱۸ مخ نوی چاپ) کی دا بیت داسی دئ:

د سوات په ملک کې روغې حوېلۍ دي
په هـــــــر کور کې گلعذارې سهیلۍ دي

حمید مومند ویلي دي:
دا چې ته په هسې رازې د رقیب
ځکه وړمـــــه زه ناسازې د رقیب
(۴۴مخ)

دردونې = دردونه یې:

مولوي بریالی وایي:
هجر شوخ فراق یې شوخ دردونې شوخ دي
ناز یې شوخ کبر یې شوخ کوي گفتار شوخ
(اهاړ - ۲۷مخ)

+++++++++++++++++++

۲،۲، ۱۶: **یوه** (د مذکر له پاره):

په کندهاري گړدود کي (یوه) د (واو) په زوه ره کي سره د مذکر له پاره کارېږي او د (واو) په زوَر (فتحه) سره د مونث له پاره کارېږي. لکه: (یوه سړي راته وویل، یوه نجلۍ راغلله). دا جملې په نورو لهجو کي (یو سړي راته وویل، یوه جنۍ راغله) ویلي کېږي. د خوشحال په کلام کي هم د مذکر له پاره د (یوه) کلمه استعمال سوې ده.

چې احوال د هر یوه راته معلوم شو
هـــر یوه ته مې تیار کړل یو څو چخه
(۲۰۶ مخ)

یا:
په سنت به د همه زړونو مردود شي
که دچار شي تر یوه پوري مردوده
(۲۰۷ مخ)

یا:
یوه زړه لــــــــــــره یـــــــــــوه مینه کافي ده
څوک چې ډیرې مینې کا د غم لایق شي
(۳۵۵ مخ)

د اول نیم بیتي لومړۍ "یوه" د (واو) په زوه ره کي او دوهم "یوه" د (واو) په زور (فتحه) باید وویل سي.

یا:
زویه چه ووت د پلار لــــــه رایه
توبه دې وکاکم بخت ته وایه

توبه که نه کا ســــــــزا به مومی
په دواړه کونه لــــه یوه خدایه
(رباعیات - ۸۶ مخ)
یوه : (د) "واو" په زوه ره کي - د مذکر له پاره)
حمید وایي:
په یوه به دي هم سترگې خوږې نه شي
که نظر کــــــــــــــــــړې د دي دور په
دا خلق
(کلیات - ۱۲۳ مخ)

+++++++++++++

۲،۲ ۱۷: یو (د مونث له پاره):
هجري وایي:
یو لقمه بې غــــــــــــمه نه لري د خورد
په ځو رنگ نقش پیدا په یوه دم کا
(۴۰ مخ)
حمید وایي:
تر دا منځ یـــــــــــــــــو غزاله فتنه
انگېز
لکه دی هسې شوخ چشمه بلاخېز
(۴۸۲ مخ)
++++++++++++++++++++

۲،۲ ۱۸: لمن:
په لویدیځه لهجه کي (لمن) په همدې شکل رواج ده او جنس یې د نورو لهجو په شان مونث دئ. په نورو لهجو کي یې د (لمنه) په شکل وایي. خوشحال خان دا لغت د (لمن) په بڼه زیات راوړی دئ.
که لاس مي رقیبان په تیره توره سره پرې کا
لمن به دي لا هــــــــم زما له لاسه نه شي خلاصه
(۲۲۵ مخ)
یا:
لویه پیشکشي ده په وصال کې درته وایم
دُر یې په لــــــــــــــمن کې ورته
گــــــــــــــوره تلوه
(۲۹۳ مخ)

یا:
په دا اورکې دې زما لمن ونه سوه
په هر لوري رسېدلي شرارې دي
(۳۸۱ مخ)
یا:
ګډ شم په ګلشن کې لمن ډکه کړم له ګلو
بیا بیخوده لاړ شم واړه ګل راڅخه تل شي
(۴۱۱ مخ)
یا:
د مرد چه نه وی لمن خیرنه
پاک وی په ژبه پاک وی په ژمنه
که زر بلاوی انـدوه دې نه کا
فرښتې به واړوی بلا له ده نه
(رباعیات - ۷۹مخ)
رحمان باباوایي:
ما دي ستا لمن ته اچولی دا خپل ځان دی
ستا دی ځما نه دی که دانا دی که نادان دی
(۲۳۹ مخ)
هجري وایي:
مرګ بې واره لمن کله د چا نیسي
ولې نه پایي یو دم چې رزق یې تم که
(۷۳ مخ)
عبدالقادر خان وایي:
سرې سرې اوښکې مې له سترګو په لمن ځي
د یار غمه راشه
ګوره لاله زار خپل
(۸۷ مخ)
شمس الدین کاکړوایي:
محبت هسې لمن ده
چې پرڅرخه دزړه ستن ده
(۱۰۷مخ)
+++++++++++++++
۲،۲، ۱۹: خپلوان:
خپلوان د (خپل) جمع حالت دئ. د ختیځی لهجې ویونکي دا کلمه اوس د مفرد له پاره هم کاروي او لیکني ژبې ته یې هم لار موندلې ده. دمثال په توګه: په دې جملوکي چې "دی

زماخپلوان دئ" یا" دازماخپلوانه ده"[۲۰]څخه یې مرادیوتن وي. په لویدیځه لهجه کې د مفرد له پاره د خپلوان کلمه نه راځي او پر ځای یې "خپل" کاروي. د مثال په توګه: "دی زماخپل دئ، دا زماخپله ده، دوی زما خپلوان دي، تاسي زموږ خپلوان یاست"[۲۱].

خوشحال خان هم "خپلوان" د جمع له پاره کاروي.

بدخویي به د خپلوانو سره څوک کا
چې په خپله په خپل ځان پسندي اندوه
(۲۸۴ مخ)

حاجي ولي محمد مخلص کندهاری وايي:

خپلوان خپل کړه چې دي وس رسي تر څو
زړه یې ساته د ځلمیانو د زړو
هغه څوک مه کړه له ځانه مرور
چې یې بیا پخلا کوې په مرکو
(کلیات - ۲۱۰مخ)

په کندهار کې د "خپلوان" له پاره "کریبان، قریبان" هم رواج لري. د "قریبان" کلمه خو به شایي د عربي "قریب" څخه راوتلې وي. په عربي کې د "قریب" جمع " اقارب، اقربا" ده، خو د کندهار په لهجه کې یې د پښتو ژبې د جمع قاعده پر تطبیق کړې ده. حمید مومند د (قریب) کلمه د (خپل) په معنا کار کړېده. دی وايي:

که لږ ډېږ وما "حمید" راکا په عشق کې
نشته بل یار و آشنا قریب زما

---

[۲۱] په لویدیځو مطبوعاتو کې د "طالبان" کلمه د مفرد (یوه طالب) له پاره هم کاروي. مثلاً (One Taliban was killed) یعني یو طالب وژل سوی وو، خو که دا انګرېزي جمله ټکي په ټکي وژباړل سي، معنی به یې داسي وي: یو طالبان وژل سوی وو.

(کلیات - ۱۷مخ)
شمس الدین کاکړ وایي:

اقارب شول عقارب راپوري نښلي
خدای وماته کړل داخپل هسي بلا
(۳۲مخ)

اشرف خان هجری د "قریبان" پر ځای "قرابات" لغت راوړی دئ:

زه ختک هر گز رضاپه پردیس نه یم
د یار میني کړم جدا له قراباته
(۳۵ مخ)

++++++++++++++++++

۲،۲۰: روښا، رڼا:

د کندهار په لهجه کي د (روښا) وینگ عام دئ. نوري لهجې یې د (رڼا) په شکل تلفظ کوي او لومړي توري ته یې زور (فتحه) ورکوي. د خوشحال خان په کلیات (کابل چاپ) کي دا دواړه شکله زما په سترگه سوي دي:

زوړ خوشحال چي د دلبرو دیدن غواړي
د دلبرو په وصال کي روښایي ده
(۲۸۷ مخ)

یا:

لکه ستا کسي په خوارو برابر شي
د طالع تر روڼا شه دا سیاهي شوه
(۲۹۰ مخ)

++++++++++++++++++++

۲،۲۱: یې = وي:

د لویدیځي لهجې ویونکي د "ول" په گردانولو کي د راتلونکي زماني احتمالي (وي) حالت زیاتره د (یې) په شکل کاروي. مثالونه یې دا دي:

- زما په خیال مېلمانه به راغلي یې (راغلي وي).

- خور به مي له كابله راغلې يي (راغلي وي).
- تاسي به اورېدلي يي (اورېدلي وي) چي فتح خان د كلابس وو.

ما د خوشحال خان په دستارنامه (١١مخ، د ١٩٩١ع چاپ، پېښور) كي د (يي = وي) شكل ليدلى دئ. دى ليكي: "تا به آرويدلى ئي چه پښتانه د كوهستان، راجگان د هندوستان چه ډير نام و ناموس لرى ــ تهورو بسالت په افراط لرى ــ ...".

په دې عبارت كي "تا به اروېدلي ئي = تابه اروېدلي وي" له لوېديځي لهجې سره سم راغلى دئ.

د دستارنامې دغه چاپ له هغي نسخې څخه تهيه سوى دئ، چي د خوشحال خان تر مړيني نونس كاله وروسته د هغه د لمسي افضل خان په غوښتنه استنساخ سوې ده. په كابل چاپ دستارنامه (۶ مخ) كي يې دغه ځاى "تا به هم اورېدلي وي ..." ثبت كړى دئ.

بل ځاى د خط د هنر په باب ليكي: "كور د ده وران شه چه د ده دمخه څه ورانه ئي، څه ودانه ئي په جهان ...". (دستارنامه ٣۶ مخ)

(څه ورانه ئي، څه ودانه ئي = څه ورانه وي، څه ودانه وي).

په كابل چاپ دستارنامه (١٩ مخ) كي يې دا برخه داسي راوړې ده:

"كور د ده وران شه چي د ده دمخه څه ورانى، ودانى په جهان شى".

ما (هوتك) ته داسي ايسي چي د كابل چاپ دستارنامې ترتيبوونكي دي د (يي = وي) په پوهېدلو كي ستونزي درلودې.

د پښتو په نورو لهجو كي هم د (واو) واول په (ى) باندي اوړي. (مور) د (مېر) په شكل وايي. په لوېديځه لهجه كي په (ى) باندي د (واو) د اوښتلو دوه مثاله زماپه سترگه سوي دي، چي يو يې همدا پورتنى (يي = وي) او بل يې (څليرويشت = څلورويشت) دئ.

دشمس الدین کاکړپه دالاندي بیت کي (یي = وي) معناشندي :
زړه دکبرپـــــــــــــــــــــــــــــــه فاقه سره مړښه یي
چي خوږه خوله مي دیاروخواته نه شوه (۱۱۹مخ)
"وخواته" دلته د (اشتها) په معناراغلي ده .
"ډوډی مي وخواته نه کېږي" یعني اشتهامي نسته، ډوډی نه سم خوړلای .
+++++++++++++++

۲،۲، ۲۲: راغله، ولیده، وکړه، کړه (د جمع له پاره):

د کندهار په لهجه کي که د (راغله) کلمه د لام په زور (فتحه) وویل سي د مونث له پاره راځي او که په زوه ره کي وویل سي د جمع له پاره کارېږي. دا قاعده په کلاسیک ادب کي هم پالل سوي ده.دخوشحال خان ختک اوددو دکورنی دشاعرانوپه کلام کي په دغه راز حالاتوکي (راغله) او(راغلل) دواړه موندلای سو.خوشحال خان په سواتنامه کي ویلي دي:

دا سګان رالــــــــــــره راغله، زه یې ویښ کړم
په لیده او په راتله یې په تشویش کړم[(۲۲)]
(۴۸مخ)

هجري وایي:
هغه تللي یاران نه راغله لارغه شول
په کاته یې ســـــــــــتري دوه لېمه شول
(۳۹۱مخ)

[(۲۲)] دي بیت د خوشحال خان ختک په کلیات (۹۲۷مخ، دویم چاپ) کي لاس خوړلی دئ او "دا سګان را لره راغلل، زه یي ویش کړم" ځني جوړ کړی دئ. (ویش) به یې د (تشویش) قافیې له اسیته اړولی وي او (راغلل) به یې معیاري کړی وي. خو تر دې بیت یې ځلوربیته وړاندي بیا "کړه" فعل د جمع (ملکان، شیخان) له پاره ثبت کړی دئ. که د اوسنی قاعدې مراعات په کلاسیک ادب کي روا وي نو دلته یې هم باید د (کړه) پر ځای (کړل) راوړی وای. په متونو کي دغه راز لاسوهني د ژبپوهانو ستونزي ورزیاتوي.

حمید مومند (ولیده) د جمع له پاره راوړې ده.

د دنیا اهلِ دُوَل د زړه په سترګو
واړه ولیده تر ځان خواروبتر ما
(کلیات - ۸ مخ)

د کندهار په لهجه کي (ولیده) د جمع له پاره ویل کېږي. "ډېر خلګ مي ولیده چي چکچکې یې کولې". په دغه راز حالاتو کي اوس (ولیدل) شکل کارېږي.

حمید "کړه" هم له کندهارۍ لهجې سره سم د جمع له پاره کاروي:

ما په یار پسې لېمه په ژړا سپین کړه
یار په ما پسې کوي توره بلا
(۲۲ مخ)

"لېمه" دلته جمع ده او له ننني قاعدې سره سم باید په تېره زمانه کي د "کړل" فعل ورته راسي.

یا:

په یوه نظر یې هر څه له ما لوټ کړه
مه شه ساز په چا د ترکو روایت
(کلیات - ۵۱ مخ)

دلته بیا د (هر څه) له پاره، چي جمع حالت دئ، د (کړه) فعل راغلی دئ.

میرزاخان انصاري هم (کړه) د جمع له پاره راوړي:

سالکان یې د هجران په تاو پاخه کړه
اوس یې ګوره استعداد ورته د لودی
(۲۰۷ مخ)

اشرف خان هجري هم (کړه) د جمع له پاره کاروي:

د ژړا سیل مي جوړه کسي لاهو کړه
کله زړه د دهر سوړ شه لا شدت کا
(۲۷۸ مخ)

"جوړه کسي" جمع ده او فعل یې ورته "کړه" راوړی دئ.

خوشحال خان په یوه بسته غزله (دوولس بیته) کي (کړه) د جمع له پاره راوړي دي خو

د کاتبانو او مرتبینو تصرف او لاسوهني له هغه څخه (کړل) جوړ کړي. غزل داسي ده:
ما په ننگ د پښتانه څوانان قربان کړل
بیا مي غوره غوره جمع ښه ځوانان کړل
(کلیات - ۱۱۱مخ)

دي غزلي ته یې په حاشیه کي کښلي دي:
"دغه نظم په چاپي نسخو کي د (هـ) په پتۍ کي خپور شوی دی او په ټولو نسخو کې د (کړل) پر ځای (کړه) راغلی دئ". (پر "کړه" باندي تاکید زما دئ. هوتک) ځوک اریان پاته سي چي د مرتِب له پاره به د دغه راز لاسوهني مجوز څه وي؟ چي "ټولو نسخو" (کړه) ثبت کړی وي او دی یې (کړل) کوي!

کندهاری شاعرمیرزاحنان بارکزي د (کړه) فعل د (مارانو) له پاره داسي راوړی دئ:
زما ومرگ ته دي دزلفوماران جوړکړه
دمېږي په مرگ حشرڅه کوي ځوک
(۷۹مخ)

حشر دلته د (اشر) په معناکارسوی دئ.

میرزا خان انصاري (ټوله) د جمع له پاره کاروي نه (ټول).
دا څه وخت شــــو د هولي
هندوان ټوله شو ولولي
....
نارینه چي دیوانه شوه
هسي ښځي دي بهولي
(۲۵۱ مخ)

(شوه) د (واو) په زوره کي د جمع فعل دئ. د کندهار په لهجه کي هم د (نارینه) جمع په حالت کي راتلای سي. په ختیځه لهجه کي اوس د (نرینه) لیکني د رواجولو هڅه روانه ده[۲۳].

++++++++++++++++++++++++++

۲،۲ ۲۳: درلود:

---

(۲۳) ددغه رازالفانودحذف مثالونه دداکټرپالوال صاحب دکتاب"معیاري پښتو" په ۱۱۴مخ کي وگورئ.

عبدالقادر خان د خپل پلار خوشحال خان ختک په باب وايي:

خپل پردي له ده همه شکر گذار و
خاموشي حلم يې ډير درلود بردبار و
(۴۶۲ مخ)

د پښتو په ختيځه لهجه کي د "درلودل" پر ځای "لرل" زيات کارېږي او د "درلود"پر ځای په دغه شان حالاتو کي"لاره" ويل کېږي.

+++++++++++++++++++
+++++++++++++++++++

۲، ۲،۲۴: گډېدل:

گډېدل مصدر د پښتو په نورو لجو کي د "نڅېدلو، رقصېدلو" په معنا کارېږي. "گډا" يې اسم دئ. د کندهار په لهجه کی د (خبرو کولو) په معنا ويل کېږي په تېره بيا د بېځايه خبرو کولو په معنا ډېر راځی. په همدې معنا يې خوشحال خان هم کاروي:

لږ وار و ما ته راکړه چه زه هم درته ووايم
څو ته هسې گډيږې پـــــه خبرو نامحکم
(ارمغان - ۶۹ مخ)

مولوي عبدالغفار بريالی وايي:

"بريالیه" عبث مه ورته گډېږه
کانه نه اروي د بل له قاله هيڅ
(اهاړ - ۳۲ مخ)

++++++++++++++++++++++

۲،۲، ۲۵: چپ:

(د لومړي توري په زوه ره کي) د خاموش، پټه خوله په معنا د لوېديځې لهجې ژوندی لغت دئ. د پښتو نوري لهجې يې (چوپ) تلفظ کوي.

حميد وايي:

د داغلي زړه له آهه شم څه شان چپ
د چمن په گلــــــو، نه وي بلبلان چپ
(۴۵ مخ)

د کندهار په لهجه کي د ډېري خاموشی له پاره "چپه چپايي" لغت کارېږي چي په نورو لهجوکي يې "چوپه چوپتيا" بولي.

++++++++++++++++++

۲،۲۶: رانیول = خریدن:

دا لغت د نورو لهجو ویونکي (راونیول) لیکي، چي معنا یې "گرفتار کردن" راځي. (رانیول) په کندهار کي د (پېرودل) په معنا عمومي رواج لري او په کلاسیک ادب کي یې هم د کارولو مثالونه سته.

میرزا خان ویلي دي:

مخ په مخ یې واړه رنگ له رنگه ویوست
په سایه یې دولت رانیو له همایه
(۱۰۴ مخ)

یا:

نارینه وو میراث رانیوه له شځو
له ناکامه د دوی هم ورسره سازه
(۱۴۴ مخ)

+++++++++++++++++++++

۲،۲۷: لو (لویه):

(لو) د (لوی) شځینه شکل دئ، چي په لویدیځه لهجه کي عمومیت لري. لو نجلی، لو لار، لو کوځه، لو واله، او نور یې مثالونه دي. د کندهار ښار په شمال کي یو کانال بهېږي چي د کندهار خلک یې (لوواله) بولي. د دې ولې شا پاله ته د استوگني لو مېنه پرته ده، چي د شاروالۍ یوه ناحیه او په رسمي اسنادو کي د (لو واله) په نامه قیدده. (لو) شځینه صفت په نورو لهجو کي (لویه) دئ.

د میرزاخان انصاري په دېوان کي د "لو" صفت ما په دغه شکل یو ځای لوستی دئ، نه پوهېږم چي دا به دده خپل وینگ وو که د کاتب یا مرتب؟ دی وایي:

د کامل یوه بېحده لو رڼا شوه
د باور لاس یې په هر لوري دراز دی
(۲۰۳ مخ)

په پورته بیت کي که (لویه رڼا) ولیکل سي، د بیت وزن په ورانېږي.

+++++++++++++++++++++

دریم فصل

۳، ۱: د ویـنګ (تـلـفـظ) او وراشو مشترکات

احتیاط:

پـه پـښتو کـي دخیل لـغت دئ. عربـي تـلفظ دري ځپـې دئ خو پـه پـښتو کـي يـې ويـنګ دوې ځپـې سوی دئ.

پـه روښانـي ادب کـي د (احتياط) ويـی د (هتيـات) پـه شکل راغلی دئ خو ځپې يـې بـيـا هم دوې دي. مـيـرزا خان وايـي:

تـرو لـه شرکـه دي هتيـات شي
هــــــــــــــــــر کلام دي سلامت کـا
(۲۴ مخ)

يـا:

ډيـر داناپـــــــــــــه هتيـاتـي ځي
چي دا ډيـر بـاريک مزل دئ
(۳۷ مخ)

ارت:

خوشحال خان دا لـغت دوې ځپـې کـاروي:

کښېنـې پـه خلوت کـي شيخه! سود يـې راتـه وايـه
ولـي پـه خپل ځان دا هسې ارت جهان تـنګ کړې
(کـليـات - ۱/ ۴۴۹مخ)

مـيـرزا خان انصاري ويـلـي دي:

د مجاز د کـاروانـونـو پـرې ګـذر دئ
لـکه ارتـه بـيـړيـه يـا جهازه
(۱۴۴ مخ)

د کـندهار پـه لـهجه کـي دا لـغت دوې ځپـې ويـل کـېږي. پـوهانـد زيـار صاحب هم دا خبره تـايـيـدوي (وګ: د خوشال ادبـي پـښتو - ۳۱ مخ).

حاجي ولـي محمدمخلص کـندهاری وايـي:

که کرهنې ته هر څو پټي لرې
او بهېږي باندې ارتي ولې
و بې نه خورې ګټه څو چي يې په زيار
له سترېيا پر ځان رانه ولې خولې
(۲۰۸ مخ)

نوري لهجې يې يوه څپه وايي. د رحمان بابا په ديوان کي دا کلمه يوه څپه راغلې ده:

پس له مرګه که څوک آرت غوارې خپل ګور
که حق وايـــــــــــــــــــــم هُمره آرت دي بويه کور
(۱۴۴ مخ)

حميد مومند هم (ارت) دوې څپې راوړی دئ:

په مهـــــــــــــــــــــجور ارت جهان هجر زندان کا
څکه هسې پکې تنګ پاڅي تنګ کښېني
(درومرجان - ۱۱۸مخ)

په کليات (۳۱۲مخ) او د عبدالحميد مومند ديوان (۳۹۰مخ) کي "په مهجورو ارت..." راغلی دئ، چي په دغه راز ثبت کي بايد (ارت) يوه څپه ولوستل سي. دا راز لوستنه د کلاسيک ادب ملاتړ نه لري.

په ليکلارښود (۵۳ مخ) کي د (اَرَت) ارخاييک وينګ او د لويديځ ګرډود تلفظ په پام کي نه دئ نيول سوی او فتوا پر "يو څپيز" تلفظ ورکول سوې ده. د (ولې؟) جواب يې مسکوت پاته دئ.

اَرَخ:

په لويديځه لهجه کي د(اړخ) کلمه دوې څپې ويل کېږي اونوري لهجې يې يوه څپه تلفظ کوي .دخوشحال خان په کلام کي د الغت دوه څپيزکارسوی دئ .پوهاندډوکتورزيارصاحب هم دخان په کلام کي ددغه ويي دوه څپيزاستعمال تاييدوي (دخوشال ادبي پښتوــــ ۳۱مخ)

(مثالونه)

اختيار (دوې څپې) :

په کلاسیک ادب کي (اختیار) دوې څپې ثبت سوی دئ. خوشحال خان وایي:

و بلا ته د اختیار توره په لاس کې
و قضا وته تسلیم په شان د مړه یم
(کلیات - ۱۲۵مخ کابل)

اشرف خان هجري وایي:

تل دي لاف د پت کاوه پخپل وطن کښې
دکن څه دی که رښتیا کوې اختیار
(دېوان - ۴۶مخ)

میرزا خان انصاري ویلي دي:

اختیار هر چي یې ویشلی
ځای ځای سود، چرته زلل و
(۳۶ مخ)

یا:

په اختیار یې بې اختیاره چاري کېږي
د نظر حساب یې نشته چي حصار شي
(۳۸ مخ)

په یو بیت کي یې (اختیار) درې څپې راوړی دئ (۱۸۹ مخ) خو تر هغه دوه بیته وروسته یې بیا بیرته دوه څپه ییزه کار کړی دئ. له دې څخه څوک ویلای سي چي د لومړي درې څپه ییز (اختیار) په ثبت کي ورانی پېښ دئ.

د کندهار په لهجه کي اختیار دوې څپې ویل کېږي. مولوي عبدالغفار بریالي وایي:

کم قـــــوته خلک ځان ځني جار باسي
ما په خپل اختیار په شا کئ غر د شعر
(اهاړ - ۴۴مخ)

اعتبار (درې څپې):

اعتبار کلمه پښتو ته له عربي څخه راغلې ده او عربي وینګ یې په درو څپو سره کېږي. دا کلمه د کندهار په لهجه کي هم درې څپې ویل کېږي او د پښتو په ختیځو لهجو کي د (اِتبار) په شکل دوې څپې تلفظ کوي. اردو ژبي یې هم دوې څپې وایي.

حمید مومند "اعتبار" درې څپې کاروي:

د غــــــــــــــمجنو په آهِ آتشبار ړو
د بې غمو د خوښی په اعتبار ړو

(کلیات - ۴۳۰ مخ)
په (۴۲۶ مخ) چي (اعتبار) دوې ځپې راوړه سوی دئ، ما ته د حمید خپل انتخاب نه ایسي، بلکي د کاتب یا مرتب لاس پکښې دخیل دئ.

پرده در د عیب جـــــــــــویی چې پرده دار شي
پلار له زویه بې اعتبار(ه)، زوی له پلار شي

دلته ورانی د لومړي "زوی" په کلمه کي پېښ دئ. اصل نیم بیتی باید داسي وي: "پلار له زوی بې اعتباره، زوی له پلار شي" په دې ډول د "اعتبار" کلمه د حمید د نورو شعرو په شان، درې ځپې راځي او همدا یې صحیح تلفظ دئ. زما د کتبخانې "نیرنگ عشق" په خطي نسخه (۶۹ مخ) کي دا نیم بیتی هغه راز راغلی دئ، لکه ما چي پورته کښلی دئ او (اعتبار) درې ځپې کار سوی دئ. "زویه" کلمه په پښتو ادب کي د "اولادو" په معنا راغلې ده. خوشحال خان ویلي دي:

واړه دېرش زویه لرمه
اوس حاضر په دا آوان
(ارمغان - ۳۲ مخ)

(اعتبار) کلمه میرزاخان انصاري هم درې ځپې کاروي:

ابوبکر (رض) یې په صدق زورور دی
په دا صدق ښـــــــــــه باور او اعتبار شي
(۳۹ مخ)

بزرگي:

د عبدالقادر خان په کلام کي دا لغت دوې ځپې دئ. د لوېدیځي لهجې ویونکي یې هم دوې ځپې وایي. په ختیځه لهجه کي درې ځپې ویل کېږي.

د بزرگیه په مقام به هاله کښېنې
که دورکـــــــــړو د مړانې په وزر ځې
(۳۲۵ مخ)

په ختیځو لهجو کې (بزرګي) د لومړي توري په زور (فتحه) باندې درې ځپې تلفظ کېږي.

بانه (بهانه):

دا لغت په کلاسیک ادب کې دوې ځپې موندلای سو.

حمید وایي:

که یې څوک د مرګ بانه پوښتي له خلقه
د "حمید" د یار له غمه سر په ګور شه
(کلیات - ۲۲۸ مخ)

پوهاند دوکتور زیار صاحب د خوشال ادبي پښتو (۲۳مخ) کې لیکي، چې خوشحال خان دا لغت د عربي تلفظ پر خلاف "دوه ځپیزوي".

د میرزا خان انصاري په دیوان کې (بانه) او (بهنه) دوه شکله راغلي دي خو دواړه شکله یې دوې ځپې کار کړي دي.

که بهنه یې د باغبان تربیت نه وای
دغه دومړي فیض به چا وو له پالېزه
(۱۴۸ مخ)

میرزاحنان بارکزی وایي :

خوبرویان په هنرزړه له خلکویوسي
دملهم په بانه کښېږدي دالم داغ
(۷۵مخ)

شمس الدین کاکړویلي دي :

چې داهسي مې دقتل بهانه غواړي
نورترځوبه راته درنګ کړي هغه یار
(۵۲مخ)

دلته که څه هم (بانه) د(بهانه) په شکل ثبت ده خوونګ یې بایددوې ځپې وي .

بیابان:

په کندهارۍ لهجه کې "بیابان" دوې ځپې ویل کېږي. خوشحال خان یې هم دوې ځپې کاروي:

زر و ما ته هسې خوار وو
لکه خاورې د بیابان
(ارمغان - ۳۲ مخ)

میرزاحنان بارکزی وایي :
ستاله غمه څخه ورک پربیابان شه یم
چي پرکورمي روغ عالم کُل په عذاب کړ
(۶۳مخ)

مولوي عبدالغفار بریالي ویلي دي:
چي لاله رنګه پــــــــــــــــــــــــــــــر بتې بیابان نه سي
کله وړای سي د شهرت پر څیګر خال مفت
(اهاړ - ۱۴مخ)

توان:

په لویدیځه لهجه کي دا لغت د لومړي توري په سکون یوه څپه تلفظ کېږي. د کندهار په پښتنو کي دا متل ډېر عام دئ، چي وایي:
"غر به در په شاکړم، توان به درپیدا کړم"
کامګار ختک دا لغت یوه څپه کار کړی دئ:
ستا دواړه زلفینو توان پرې نه شو په ناتوان کي
هیڅ ویلی نه شم چي دي مخ دی په میان کي
(۱۴۴ مخ)

میرزاحنان بارکزی وایي :
دعاشق بې یاره کله شي توان یودم
پتنګ کله له ډیوې ساتي ځان یودم
(۸۳مخ)

نوري لهجې "توان" د لومړي توري په زور (فتحه) دوې څپې وایي.
په کندهار کي "توانو" د نارینه وو د نامه په توګه ایشوول کېږي. د ډیورنډ پر کرښه باندي سپین بولدک ته نزدې د "حاجي توانو" په نامه یو کلی سته.

توانا:

یوه څپه:
میرزا خان انصاري وایي:
حیاتي یې بې نقصانه
هم په هره چار توانا ده
(۳۱ مخ)
د یوې څپې بل مثال:

له اوله يې خپله روح په ده کښې پوکه
په دغه قوت توانا و، هـــــــــم عليم شو
(۳۳ مخ)
دغه راز:
توانايي مې په هر چا کښې
دانايي د هـــــــــــــر يوه يم
(۸۳ مخ)

پرېشان:

په لوېديځه لهجه کې د دې لغت وينگ د لومړي توري په سکون، دوې څپې دئ. خوشحال خان خټک او نور کلاسيک شاعران يې هم دوې څپې کاروي.

خوشحال وايي:

تورې زلفينې پـــــــــر مخ شان شان لرې
اوربل په وچولي پرېشان پرېشان لرې
د نورو کــــــــــــــــودو حاجت هيڅ نشته
د سترگـــــــــــــو سحر جهان جهان لرې
(ارمغان - ۱۲۹مخ)

يا:

پرېشان په ځان کښې په ډېر حيرت يم
څه وم دا څه شـــــــــــوم په څه حالت يم
چې تل مې ځای شول غـــــــرونه رغونه
زه دا پـــــــــــــه چا پسې مجنون صفت يم
(ارمغان - ۱۵۹ مخ)

پسرلی (سپرلی):

په کلاسيک ادب کې دا لغتونه له کندهاری لهجې سره سم دوې څپې راغلي دي (زيارصاحب هم اشاره ورته کړې ده ـــ ۲۹مخ) ختيځه لهجه يې ۳ څپې وايي.

خوشحال وايي:

تمام ژمی يې ساته په تماغه کښې
په هنر کــــــــــــړه په پسرلي د باز دارئ
(ارمغان - ۱۰۱مخ)

یا بل ځای وایي:
د پسرلي گلونه څه دي چي یې ستایم
تر گلونو چې زېبا ده هغه ته یې
(۴۷۵ مخ)
(پسرلی) په ختیځه لهجه کي درې ځپې (پَسَرلی) ویل کېږي.

پښېمان:

پښېمان کلمه په لوېدیځ گړدود کي دوې ځپې او (پښېماني) درې ځپې تلفظ کېږي. په نورو لهجو کي (پښېمان) درې ځپې او مغیره شکل یې څلور ځپې ویل کېږي. په کلاسیک ادب کي د لوېدیځ گړدود قاعده مراعات سوې ده.

خوشحال خان وایي:
چي نادانان دي چي فــــــــاسقان دي
یــــــــو دم کار وکا بیا زر پښېمان دي
چي یې په کار کښې پښېماني نشته
یا عــــــــــاقلان دي یا صالحان دي
(ارمغان - ۲۳۰ مخ)

عبدالقادر خان وایي:
نن یې وې چې سبا راشه خوله به درکړم
مددگار شې بخته! بیا مه شه پښېمان
(۱۳۰ مخ)

حمید وایي:
زر په زر به یې سیاهي د خط پښېمان کا
دا د مخ پــــــــــه روښنایي باندې مغرور
(کلیات - ۷۳ مخ)

میرزاخان وایي:
نتیجه به پشیماني له دې ځای یوسي
که پــــــــــه مینه همنشین شي له بدانه
(۱۸۶ - مخ)

کامگار ختک وایي:
د وصال وعده دې کړې وه محکمه
نه پوهېږم چې بیا کوم یوه پښېمان کړې
(۱۳۵ - مخ)

بل ځای وایي:
زر پښېمان په خپلو بدو شه رقیبه

يار مې ولې له راتلو پښېمانه وي
(۱۵۴ مخ)

شمس الدين كاكړ هم (پښېمان) ويى هرځاى دوه ځپيزكاركړى دئ . ده ويلي دي :

ياردي قتل لره راغى "شمس الدينه"
خداى دي نه كاندي پردانېكي پښېمان
(۹۴مخ)

مولوي بريالى وايي:

چي ليلا كـــــــــــــــــړه د توبې دروازه بنده
د مجنون په مذهب كفر پښېماني ده
(اهاړ - ۱۰۹ مخ)

(پښېمان) كلمه په ختيځو لهجو كي دلومړي توري په زور (فتحه) دري ځپې ويل كېږي .

حرص:

په لوېديځ گړدود كي (حرص) د لومړي توري په زېر (كسره) او د دوهم په زور (فتحه)، دوې ځپې تلفظ كېږي. نوري لهجې يې يوه ځپه وايي. په كلاسيك ادب په تېره بيا د خوشحال خان د كورنى په شعر كي هم دوې ځپې كار سوى دئ.

خوشحال خان ويلي دي:

د زړه شهر مې په ځاى د قناعت دى
په ناحقه مې حرص پكښې امير كړ
(مرغلري - ۱۳۶مخ)

يا بل ځاى وايي:

قديمي د پښتنوجهل خرتوب ؤ
اوس په طمعه، په حرص درومي له ميانه
(كليات - ۲۵۳ مخ، كابل)

هجري وايي:

د ابليس خبيث حرص درته تعين دى
پټ سپاهي كړه د ځان د خيره په صلاح
(۳۱۶مخ)

عبدالقادر خان وايي:

د حرص په ځنځير سپي غوندي ځكاوه شي
زور قــــــــــــــوت كه زيات تر شېر لري طامعه

(۲۱۱ مخ)

یا:

د حرص د سپي غاښ مات په قناعت شوی
پـــــــــــــــــــه زنځیر یې
بیا د صبر وو تړلی

(۲۵۱ مخ)

حمید وایي:

اضطراب مې د حرص کړې له زړه لېرې
قناعت قـــــــــــــــــوي لنگر د دې
جهاز را

(کلیات - ۱ مخ)

یا:

له صحبته یې کهښت د حرص خېژي
دي پـــــــــــــــــه اصل کې پمن اهل دنیا

(کلیات - ۵ مخ)

د کلیات په ۱۵مخ کي "حرص" یوه څپه کار سوی دئ، سبب یې دانه دئ چي حمید گویا دا لغت یوه څپه وایه، بلکي دا دئ چي د نیم بیتي رانقلوونکي "حرص" یوه څپه وایه او له دې خاطره یې تر هغه وړاندي فعل دوې څپې کړی او د نیم بیتي وزن یې په پوره کړی دئ.

ناسم ثبت یې:

شوخ بې شرم کړلې حرص تر هسې حده
چې نه شرم کـــــــــــــــړي له خدایه نه
پروا

په دې بیت خو "حرص" باید یوه څپه وویل سي.

سم ثبت یې:

شوخ بې شرمه کړې حرص تر هسې حده
چې نه شرم کـــــــــــــــړي له خدایه نه
پروا

په دې بیت کي بیا "حرص" دوې څپې راغلی دئ. زه دا دوهم شکل ځکه سم بولم چي په یوه بیت کي د یوه فعل دوه رازه ثبته (کړلې، کړې) د حمید له "موشگافی" سره سر نه خوري او هرومرو باید په دې دوو شکلو کي یو د کاتب لاسوهنه وي. د دغه استدلال پر بنسټ باید د "کړلې" شکل د کاتب تصرف وگڼل سي.

دشمس الدين كاكړپه ديوان (دپښتوټولني چاپ)كي هم د اكانه سوي ده اوله بده مرغه په نوي چاپ (١٣٨٨ش)كي هم همدا سي ناسمه پاته سوي ده . شمس الدين ويلي دي :

که صورت يې وي ميړي غوندي ناتوانه
هم له حرصه پرشا اخلي باردشق
(٧٣مخ)

که بيت په همدې شکل ومنو، نورشتيا هم (حرص) بايديوه ځپه ولوستل سي . خوپه دوهم نيم بيتي کي د (هم) کلمه دناقلانو لاسوهنه ده چي له دوه ځپيز (حرص) ځخه يې يوځپيزجوړکړې دئ . زه داخبره په دې استناد کوم چي دشمس الدين په کلام کي نورځايونه (حرص) دوه ځپيزراغلی دئ اوتاسي به يې مثال د همدې بحث په پای کي ولولئ .

ميرزا خان انصاري هم "حرص" هر کله دوي ځپې راوړي:

د حرص ځانګونه مات کړه
مخالف شه و هـــــــــــــــــوا ته
(١١٢ مخ)

يا :

قناعت به دې هـــــــاله په زړه قرار شي
چي يک لخته حرص رانسي له نسه
(١٥٠ مخ)

زه د ده په ديوان (د کابل چاپ) کي پر يوه ځای باندي پېښ سوی يم چي دا لغت يې يوه ځپه کارکړی دئ خو هغه بيت بيا د مناقشي وړ دئ. دی وايي:

د زړګي پر کښت يې د حرص توقع دی
سيراب کېږي لـــــــــــه خريفه شی ربيعه
(١٦١ مخ)

دلته رشتيا هم که (حرص) دوي ځپې وويل سي، د بيت وزن ته تاوان رسوي خو د همېش خليل مرتبه ديوان مرزا خان انصاري (١٠٩مخ) کي بيا دا بيت داسي دئ:

د زړګي په کښت ئې حرص توقع دی

سیراب کیږي له خریفه له ربیعه[1]

دلته وینو چي (حرص) كه دوي څپي وويل سي، په شعر كي وراني نه پېښيږي او د (حرص) د دوه څپېزتوب خبره پیاوړي كوي.

کامگارختک هم (حرص) دوي څپي راوړی دئ:

د حرص له بده رنځه به فارغ شي
؟

شمس الدين کاكړهم (حرص) دوي څپي راوړي :

ډېرنعمت ددنیالرپه حرص بولي
په صرفه صرفه اوبه چښي له دریا
(۳۳مخ)

ږمنځ (ږمونځ) : يوه څپه

د کندهار په لهجه كي يوه څپه او په ځینو نورو لهجو كي دوي څپي ويل كېږي.

خوشحال خان يوه څپه كاروي (د پېښور كليات - ۱۸۲مخ د "خوشال ادبي پښتو"د ۳۲ مخ په حواله) . پوهاند زيار صاحب يې دغه وينگ د کرلاني گړدود وينگ بولي. گويا کرلانی وينگ او کندهاری وينگ سره يو راز دئ.

عبدالحميد مومند وايي:

زړه مي له غيرته پـــــــــــه كوگل دننه دود شي
ږمنځ چي دي بې فهمه وهي گوتي په کاکل
(كليات - ۱۳۴مخ)

يا بل ځای يې ويلي دي:

که ښتن يې په خپل فضل ږمنځ نه کا
ښي ښي ږيرې به شي سپكې لكه درب
(۳۴مخ)

دلته "ږمنځ" دوي څپي ويل کېدلای سي خو زما په فكر دلته د (ږيرې) كلمه د جمع په حالت كي ده او فعل يې بايد (ږمنځي) وي. په دي صورت كي نو (ږمنځ) بايد يوه څپه تلفظ سي. په دي ډول:

که ښتن يې په خپل فضل ږمنځي نه كا

---

[1] زما په خطي نسخه دوهم نيم بيتی داسي دئ:
"سیراب کیږي له خریفه له ربیعه"

ښې ښې ړيـرې بـــــــه شي سپکې لـکه درب

د ارواښاد رښتين صاحب پـه لاس تـهيـه سوي دېـوان کي يـې دغه بيت تـه پـه حـاشيـه کښلي دي: "پـه چـاپـي نـسخه کښې د (ړمـنځ) پـه ځـاى (درنـې) راغلي دي" دلـتـه ويـنو چي د (ښې ښې ړيـري) لـه پـاره (درنـې) فـعل د جمع پـه شکل راغلى دئ نـو لـه همدې اسيـتـه بـايـد د (ړمـنځول) فـعل هم د جمع پـه بـڼه (ړمـنځې) راسي.

مـيـرزا خـان انـصاري وايـي:

د مــــــــــــيـرزا خبـري ړمـنځي د مـعنـا دي
چي غونـچه مـلوکي زلـفي پـرې تـارتـارکړم
(۸۱مـخ)

مـولـوي بـريـالـى وايـي:

چي پـه عشق کي ځـان تـالا کې لـکه ړمـونځ
عـاقـبـت بـه ځـان رســــــــــوا کې لـکه ړمـونځ
(اهـاړ - ۳۱مـخ)

دلـتـه (کې = کړې) دئ خـو د (کـول) لـه مـصدره اخيـستـل سوې کـلمـه ده.

سُجِدَه : درې څپـې

د کـنـدهـار پـه لـهـجه کي (سِجده) زيـاتـره درې څپې (سُجِدَه) تـلـفـظ کېږي. پـه کـلاسيـک ادب کـي زيـاتـره دوې څپې کـار سوې ده، خـو د مـيـرزاخـان انـصاري پـه کـلام کـي يـو ځـاى درې څپې کـار سوې ده، چي دا راز ويـنـگ يـې لـه لـوېـديـځ گـړدود سره ورتـه دئ.

يـک جنس واړو سجده و ده تـه وکـړه
او شيطان يـې امـر نـه مـانـه رجيم شــــو
(۳۴مـخ)

د هميش خليل پـه مـرتـبـه ديـوان کي دا غزل د (ش) پـه رديـف کي راغلې ده:

يـک جنس واړو سجده و ده تـه اوکـړه
او شيطان ئـې امـر نـه مـانـه رجيم شَ
(۸۷مـخ)

(سجده) کـلمـه دلـتـه هم درې څپيـزه کـار سوې ده.

دميرزاحنان بارکزي په کلام کي دري

څپېزه (سجده) داسي لولو:

سجدي دشکراني کړم بسمل طوره
چي دزړه غوښي مي توی شي په منگول ستا
(۳۹مخ)

یا:

سروپښوته سجده زلفي په داکه
دهندوانوويو له اوره سره کار
(۵۶مخ)

سکندر:

دا نوم د خوشحال د کورنی په شعر او د پښتو په لوېدیځه لهجه دواړو کي د لومړي توري په سکون دوي څپې ویل کېږي. نوري لهجې یې دري څپې وايي.

خوشحال خان ویلي دي:

نه بهرام وونه یې گور وو
نه سکندر ووه نه دارا
(ارمغان - ۴۶مخ)

عبدالقادر خان وايي:

په سکندر او په دارا یې وکړې چارې
په شداد او په نمرود یې وکړې لا
(۳۲مخ)

دغه راز ۲۶۸ مخ او نور

حمید مومندوايي:

که هر څو یې جنگ جدل په دنیا وکا
څني یو نه وړه سکندر و دارا هیڅ
(کلیات - ۶۲مخ)

په ۷۵مخ کي چي "سکندر" دري څپې راغلی دئ، هلته بیت سم نه دئ لوستل سوی.

ناسمه لوستنه یې: "ونړاوه سد د سکندر څو څو ما څو څو" (سکندر - ۳ څپې)

سمه لوستنه یې: "ونړاوه سد د سکندر څوځو و ما څوځو" (سکندر - ۲ څپې)

بل ځای:

څوک یې څه نومي سکندر که قلندر یې
د کوم گل و نار بلبل و سمندر یې

(۴۷۲مخ)
میرزا خان انصاري ویلي دي:
مهتر خضر و ما هسي اوبه راکړي
د سکندر ملکونه وینم بې مرآته
(۱۱۰مخ)
یا:
د سکندر د آیینې نندارې
چـــــــــــــــــــــــــــــا کړه
دا جهان په جام کښي چا لیده بې جمه
(۱۸۲مخ)
دمیرزاحنان بارکزي په کلام کي هم پردوه
څپېز (سکندر) باندي پېښېږو:
زمادزړه سکندربه کله ځني ګرزي
چي یې خط شوراته خضرخوله حیات
(۴۶مخ)
دبلوچستان پښتواکېډمی چاپ دېوان (۵۹مخ) کي
هم د (سکندر) کلمه په همدې بیت کي دوې څپې
ثبت ده خودحنان بارکزي ددیوان دلومړي چاپ
مُدوِن چي د (سکندر) کلمه غالباً دري څپیزه
ویله،په لومړي نیم بیتي کي لاس وهلی دی
او (سکندر) یې دري څپیزکړی دی :
سکندرزړه مي کله ځني ګرزي
چي دي خط شوراته خضرخوله حیات
(۱۴مخ)
شمس الدین کاکړکاکړپه کلام کي (سکندر) دوې
څپې کارسوی دی :
معلومېږي سنګدلي دخوبرویانو
آئینه که دسکندرداحکایات
(۴۱مخ)

سلیمان:

دا نوم په کلاسیک ادب او لویدیځ ګرېدو
کي د لومړي توري په سکون او د دوهم په زېر
(کسره) دوې څپې (سلېمان) ویل کېږي. خو په
نورو لهجو کي د لومړي توري په پېښ (ضمه)
او د دوهم په زور (فتحه) دري څپې (سُلَیمان)
تلفظ کېږي. کامګار ختک وایي:
کله ګل په هوا ر سور لکه سلېمان شو

چې بلبل په نوا سر لکه داود شو
(۷۹مخ)
یا:
د زړه تخت دې ځکه ونیوه دیوانو
چې دې گوتې د سلېمان لاړه له لاسه
(۹۹مخ)

شلومبې:

په کلاسیک ادب کې (شلومبې) زیاتره دوې څپې کار سوي دي.

خوشحال وايي:

که د غواد بزو شلومبې خورې زیان یې نشته
د اشــــــــــــــتها
ســــــــــــــړي زیاته کا په خور
(ارمغان - ۵۷مخ)

په کندهارۍ لهجه کې هم (شلومبې) دوې څپې ویل کېږي. پوهاند زیار صاحب هم دا خبره تاییدوي (د خوشال ادبي پښتو - ۳۶مخ). په نورو لهجو کې (شلومبې) درې څپې تلفظ کېږي او شین ته زور (فتحه) ورکوي.

(وگ: څلرم فصل د "شلومبې" لغت)

ښایسته:

د ختکو د کورنۍ په اشعارو کې "ښایسته" درې څپې راغلی دئ او د لویدیځي لهجې تلفظ یې هم درې څپې دئ.

خوشحال خان وايي:

ښایسته د کندهار د چا په یاد دي
په دا حسن یې بنده واړه کشمیر کړ
(۷۶مخ)

عبدالقادر خان ویلي دي:

په راتله یې ښایسته د مزکې مخ (شو)
په دا شان څوک په زمین راغلی نه دی
(۲۶۹مخ)

عبدالرحیم هوتک وايي:

ښایسته کندهار ډېر ډېر یادومه
نه هېرېږي که هر څو یې هېرومه

عَیَب:

په کلاسیک ادب او لویدیځه لهجه کي د لومړي او دوهم توري په زور (فتحه) دوي څپې تلفظ کېږي. په ختیځو لهجو کي (عېب) یوه څپه ویل کېږي. اردو تلفظ یې هم یوه څپه دئ.

حمید وایي:

مه کړه زار د نو خاسته حسن له جوره
عیب نـــــــــــــه ده غلطي د نو آموز
(۸۵مخ)

ناتوان : دوې څپې

حمید ویلي دي:

په غرور د توان تېرې په ناتوان مه کړه
چي د منه توله سپکېږي په سېر گوره
(کلیات - ۲۱۷مخ)

مراد: یوه څپه

(د لومړي توري په سکون)

حمید ویلي دي:

بې کرداره گفتارمحض سرِ درد دی
مونده نه شي د مراد مغز په دا پوچه
(کلیات - ۲۰۰مخ)

یا:

د مراد حسن څنې ځي پا په رکاب شه
چي یې پاڅېده د خط غبار لـــــــه مخه
(۲۰۱مخ)

میرزا خان ویلي دي:

د صورت په صفت ولي غلطیږي
له اوله مــــــــــراد آواز دی له جرسه
(۱۵۰مخ)

دمیرزاحنان بارکزي په کلام کي هم (مراد) یوه څپه لولو:

لامي نه ومراددوصل پیداکړئ
دهجران دلمبودودمي ترسرووت
(۴۹مخ)

شمس الدین کاکړهم (مراد) یوه څپه راوړی دئ وایي :

هرسړی دخپل یارلاس نیسي له مراده
خدای زه نن ورځ دغه څرنگه نامرادکړم
(۸۵مخ)

مشران او کشران : (دري څپې)

له کندهاری لهجې سره سم دري څپې وايي.
خوشحال خان له خپلو زامنو څخه د شکایت په
ترڅ کې ویلي دي:

مشران يې د شــــــړيه گنده پشم
کشران دي په مثال اومه حرير
(ارمغان - ۴۰مخ)

حميد وايي:

لـــــــــري مشر مشره بخره کشر کشره
برابرنه دی چرګ بانګ لـــــه ملابانګه
(کلیات - ۲۴۱مخ)

نوري لهجې يې دوې څپې تلفظ کوي
(دوکتور زیار، د خوشحال ادبي پښتو - ۳۳مخ)

++++++++++++++++++++

۳، ۲ :کاف په قاف اړول:

د خوشحال په کلام کې زیاتره پښتو
کافونه په "قاف" سره اوښتي دي. لکه د کلا
پر ځای قلا، د چیکړ پر ځای چیقړ او نور.
دا کار په یقین سره د کاتبانو لاسوهنه
ده، ځکه خوشحال خان پخپله هم د دغو "قافو"
استعمال غندلی دئ. دی چې کله په سوات کې د
اخوند درویزه ننګرهاري له پيرو
"میانور"سره د مباحثې جريان بیانوي هورې د
میانور د ناپوهی د اثبات له پاره یو دلیل
دا راوړي چې نوموړي پخپل لیک کې کافونه په
قافو اړولي دي:

کتابت يې لاپـــــــــــخوا و، راته کښلی
مشتمل په جـــــــــهالت و، ناپسندلی
نه يې خط، نه يې املا، نه يې انشا وه
فضولي يې خپله کښلې پـــــــــــه ملا وه
د سلـــــــــــــــــوک د تصوف، واړه لافونه
په املا د کاف پـــــــــــــر ځای واړه قافونه

(سواتنامه - ۵۰، ۵۱ مخونه)
پوهاند زیار صاحب هم په لیکلارښود (۵۲مخ) کي دغه قافونه "چي په ختیځو ګړدودو کي دود لري" د پردیو اغېزه بولي او وايي چي باید "معیاري ونه ګڼل شي" خو دا چي د خوشحال په کلام کي يې بیا د کافو دغه اوښتل د "لنديډ غاړي" د ګړدود اغېزه بللې ده (د خوشال ادبي پښتو - ۳۵مخ)، د تامل وړخبره ده. د ډاکټر پالوال صاحب په نظر په ختیځه لهجه کي په قافو باندي د کافو اړول د "هندی الاصله ژبو اغېزه" ده. نوموړي پر لوېدیځه لهجه باندي د پارسي او نورو آریایي ژبو اغېزي ته هم اشاره کړې ده (وګ: معیاري پښتو- ۱۱۵، ۱۱۷مخونه)

+++++++++++++++++++

۳، ۳ :سره ورته متل وشمه وراشې:

"د بولاق غوا مندنو بوتله":

هجري وايي:

له دېواره دي سر پورته که (کړ) غلغل شه
ماوې غوا مندنو بوته د بولاق
(۳۸۰مخ)

په کندهار کي هم یوه وراشه سته چي د ډېر غالمغال او شورماشور په وخت کي ویله کېږي. وايي " د جتانو غلبېل اوبو وړی دئ".

+++++++++++++++++++++

د پڼو په ځای کي:

په پښتنو کي "د موچڼو په ځای کي" ، "د کپیو په ځای کي" د کښېنستلو اصطلاح ګاني د یو چا د اجتماعي موقف د ټیټوالي ښکارندويي کوي. په کندهار کي د دغه راز مطلب له پاره "د بوټو په ځای کي" وراشه باب ده. له دې راز متنوعو وراشو څخه د ژوندانه د وسایلو

تغیر و بدلون (پڼه، کپۍ، موچڼه، بوټ) ډېر ښه څرګندېدلای سي.

عبدالقادرخان وايي:

د پڼو پــــــــه ځای به ناست وی په مجلس کي
اوس دي ناسته که په غيړکي د خپل يار شي
(۴۵۰مخ)

حميد وايي:

هر چې تا غونډې دلبر يې په څنګ کښېني
د پڼو په ځای هــــــــــغو ته اورنګ کښېني
(کليات - ۳۱۱مخ)

++++++++++++++++++++++

په پالوده کی غاښ وتل:

په کندهار کي "په پالوده کي غاښ وتل" اصطلاح هغه وخت کارېږي چي يو څوک په ډېر اسانه او ساده کار کي پاته راسي؟

حميد وايي:

د بوسې په هـــــــــــــوس غم کړه ربوده
بدبختۍ مې ويوست غاښ په پالوده
(کليات - ۲۰۶مخ)

(د لرغونې شاعرۍ ګړنې) کتاب کي دا ګړنه نسته.

++++++++++++++++++++

هډوپوست کېدل:

د ډېر رنځ له امله دونه ډنګرېدل چي يوازي يې پوست او هډوکي پاته وي نور يې غوښه ټوله ويلي سوې وي.

حميد وايي:

زه د ستا له ډېره غمه هډوپوست شوم
تــه زمـــــــــــا لــــــــــــه خرابييه بې خبره
(کليات - ۲۱۳مخ)

دا وراشه په کندهار کي ډېره عامه ده.

نن رنځـــــــــــور يم د کلو پر ږدنو پروت يم

هډوپوست یمه طبیب راځخه پردی سو
(سرامني اوښکي - د لیکونکي شعري مجموعه، ۳۷مخ)

د "لرغوني شاعری ګړنې" په ۲۵۶مخ کې د (هډوپوست کېدل) ګړنې ته لیکل سوي دي: "ډېر غمېدل، دردېدل، سختی ګالل". دا یې ضمني معناګاني کېدلای سي.

++++++++++++++++++++++

تر خېښ نس ورپېښ:

د کندهار په پښتنو کي دا متل عام دئ چي وايي: "تر خېښ نس راپېښ دئ".

حمید هم دا اصطلاح راوړې ده:

اول مـــــه وای مین شوی چې مین شوې
اوس راپېښه هر چې ده نسه په خوېښه
(۲۳۵مخ)

+++++++++++++++++++++

۴،۳ - د (ښین) او (ړې) لرونکو لغتو مشترکات

د (ښین) او (ړې) اوازونه د پښتو ژبې له پاره خورا ډېر اهمیت لري. د پښتانه او پښتو زړه له همدې توري سره تړلی دئ که دا توری د پښتانه او پښتو څخه لیري سي، له دواړو څخه به یوه بې معنا کلمه جوړه سي. لکه انګرېزي چي د (ډال، ړې، ټې) تورو په تلفظ باندي له نورو اروپايي ژبو څخه رابېلېدلای سي، لکه عربي چي د حلقي تورو (ح، ع، ق، ...) له مخي پېژندل کېدای سي، لکه چینايي ژبې چي د "ونګ، بنګ، منګ، ..." وشمه آوازو له رویه معلومېدلای سي، دغه راز

پښتو هم د "ښ، ږ" د لوېديځ او منځني ګړدود له تلفظ څخه تشخيص کېدلای سي. د ختيځ ګړدود تلفظ يې ځکه ما ياد نه کړ، چي هغه کټ مټ د (خ) په شان دئ. (خور= خواهر) او (ښور= حرکت) کټ مټ يو راز تلفظ کوي.
پوهاند دوکتور زيار صاحب خولا په دې عقيده دئ چي د (مونشن) او (زوريخ) ښارو نومونه دي (مونښن) او (څوريښ) وليکل سي او دليل دا راوړي چي په الماني او روسي ژبو کي د (ښ) او (ږ) ږغونه " له پښتو سره ګډون لري" (وګ: ليکلارښود - ۵۵مخ). البته د پوهاند صاحب مراد د دغو اوازو هغه راز وينګ نه دئ لکه د پښتو په ختيځو او شمال ختيځو لهجو کي تلفظ کېږي.
د خوشال خان او د ده د عصر په نورو پښتو ادبياتو کي د (ښين اوږې) د کارولو او تلفظ کولو هغه مشترکات چي له لوېديځي لهجې سره يې لري، په لاندي ډول د الفبې په ترتيب وړاندي کېږي.

اخښل:

په نورو لهجوکي يې (اغښل) وايي.
ميرزا خان انصاري وايي:

چي اوړه يې د مظلوم په وينه واخښه
په هغو شوې جاودانه ښادۍ زوږۍ
(۲۳۳مخ)

اخښۍ:

د خور مېړه، د مانديني ورور.
خوشحال خان په دستارنامه کي ليکلي دي:

"خسر د سړي پلار دی اخښي وروڼه شخيني خويندې
د خسرعورتې واړه په ـــــــــــه حساب کښې لکه ميندې
(۱۸۳مخ)

اخښي ته په نورو لهجو کي (اوښۍ) وايي.

++++++++++++++++++++++

بخښل:

په لوېديځه لهجه کي يې (خ) او (ښ) دواړه تلفظ کېږي او په کلاسيک ادب کي يې هم وينګ او کښنګ دواړه همداسي دئ. په ختيځو لهجو کي يې د (بخل) په شکل تلفظ کوي.
خوشحال وايي:

غر ګناه راته د خس غوندي ښکارېږي
چې په مهر کرم رايشم بخښل کړم
(۱۲۷مخ)

+++++++++++++++++++++

پکښې :

د کندهار د لهجې دا کلمه په نورو لهجو کي (پکې) ويل کېږي. خوشحال خان يې د (پکښې) په ډول ډېر زيات راوړي.

څه خوښي يې پکښې ايښې ده پوهېږې
هر نفس چې دې واته ننواته کا
(۱۵مخ)

د خوشحال خان د دغه بيت عرفاني مفهوم حضرت شيخ سعدی ◆ داسي بيان کړی دئ: "هر نفسی که فرو ميرود ممدّ حيات است و چون بر می آيد مفرّح ذات پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکری واجب" (وګ: د ګلستان مقدمه).

يا:

شيخان چه هسې اوږده نمونځونه کا
پکښې باغونه اسونه جونه کا
پکښې رنګين رنګين ګنډی وريښمين سکنې
پکښې د سپينو د سرو ګنجونه کا
(ارمغان - ۱۰۹مخ)

+++++++++++++++

پېښې :

پېښې د (تقليد) معنا لري. مفرد شکل يې (پېښه) ده، چي فشار يې پر دوهمه څپه راځي. په کلاسيک ادب کي يې مثالونه سته. په ختيځو لهجو کي د (پېښه = واقعه، حادثه) او (پېښه = تقليد) جمع دواړي په اوږده (ې) ليکي. د کندهار لهجې د کلاسيک ادب قاعده خوندي کړې ده.

رحمان وايي:
په هر شان چه يار خوشېږي زه هغه کړم
خپلول د صاحبانو په پېښو دي
(۲۱۲مخ)
+++++++++++++++++++++

څښل، چښل:

دا کلمه د پښتو په زياترو لهجو کي (څکل، چکل) ده. په کندهارئ لهجه کي يې (چښل) تلفظ کوي. خوشحال خان ويلي دي:

که بيا دې له اغياره سره نه ده باده څښلې
سکه ووايه دلبرې چې په څه دی دا طرب ستا
(۳۳مخ)
يا:
که دتن وينې يو جام وڅښې لا ښې دي
نه اوگره د بخيلانو يو کاشک
(۱۰۵مخ)
يا:
مور به ځنې نشم، زه د ميو مستسقی يم
تل که هسې ډکې پيالې څښمه، څښمه، څښم
(۱۴۸مخ)
قادر خان ختک ويلي دي:
چې داخل دي د دنيا په خرابات کې
په وار وار به واړه څښي د مرگ اياغ
(۷۵مخ)
++++++++++++++++

خپښ:

د کندهار په لهجه کي "خپښ، خپښان" هغه دوستان او خپلوان دي چي د نجونو د ودولو له لاري خپلوان کېږي. نَسَبي خپلوانو ته خپښ نه وايي.
په ودو کي که خپښان يو له بل څخه ناراضه سي نو بدلزني په بابولاله کي وايي:

چي پـر مـوږ وه، مـوږ خو وکـړه
چي وار پـرخپـښي راغی، خپـښي غول پـر لـيـنـګو وکـړه
خو کـه يـو لـه بـل څخه راضي وي، داسي وايـي:
چي پـر مـوږ وه، مـوږ خو وکـړه
چي وار پـرخپـښي راغی اميـري کـاروني وکـړه
د کـنـدهـار پـه پـښـتـنـوکي دا مـتـل عـام دئ چي وايـي: "تـر خپـښ نـس راپـېښ دئ".
حمـيـد هم دا اصطلاح راوړي ده:
اول مـه وای مـيـن شوی چي مـيـن شوې
اوس راپـېښه هر چي ده نـسه پـه خوپـښه
(کـلـيـات - ۲۳۵مـخ)
بـل ځـای :
چي هر چا ده آشنـايـي نـيـولـي خپـښه
عـاقـبـت بـه جدايـي شي ورتـه پـېښه
(کـلـيـات - ۵۰۵مـخ)
خوشحـال هم د "خپـښ"ويـی پـه همدې معـنـا راوړي:
څوک چـه قـانـع دی مخدوم يـې وګـڼه
څوک چـه حريـص دی محروم يـې وګـڼه
کـه وروړ کـه زويـه کـه خپـښ کـه دوست دی
چـه سـتـاپـه رای نـه وی معـدوم يـې وګـڼه
(ربـاعـيـات - ۶۴مـخ)
پـه ربـاعـيـاتـوکي يـې د (خوپـښ) پـه شکل هم کـښلـی دئ (۱۵۱مـخ). زه فـکـر کـوم چي دلـتـه بـه د فـارسي "خويـش" رسم الـخط اغېزه کـړې وي.
هجری وايـي:
مـا هر ګـز راستي د چا لـيـدلـې نـه ده
بـرادر کـه يـار و خويـش کـه عزيـزان دي
(۱۸۳مـخ)
مـيـرزا خان وايـي:
کـل همت يـې پـه مجاز پـوري تـړلـی
د لـبـاس زېـبـايـي زيـاتـه شوه لـه خپـښه
(۱۵۵مـخ)
شمس الـديـن کـاکـړويـلـي دي :
پـرصحرالـکه مجنون ګـرزم لـه خلقو
نـه مـي رازلـه بـېګـانـه شي نـه لـه خپـښه

(۱۱۳مخ)

++++++++++++++++++++++

شرمښ:

چه دادسا ښتن همه یو
که فهم وکړې لکه رمه یو
مرګ لکه شرمښ رابانديي ځغلي
د رب وفضل وته په تمه یو
(رباعیات - ۳۳مخ)

په کلاسیک ادب کي "لېوه" هم مونډلاى سو او عموماً داسي فکر کېږي چي دا د کلمه "شرمښ" معنا لري. د کندهار په لهجه کي شرمښ او لېوه دواړه سته. ښاغلى ډاکټر عبدالرازق پالوال د "لېوه" کلمه د ټولو (درنده ګانو) په معنابولي (معیاري پښتو - ۱۷۰ مخ).

میرزا خان انصاري "لېوه" د ځنګله درنده بللى دئ او له دي څخه څوک د ښاغلي پالوال د نظر ملاتړ مونډلاى سي ځکه د شرمښ دښتو او غرو درنده حیوان دئ.

د شیطان دانش عذاب دى که باور کړې
چي یې نغوړې بد لېوه د تورځنګل دى
(۲۰۵مخ)

کندهارى مخلص وایي:

چي سموالى د چا نه واورې په غوږ
په ورو ورو تګ غلط مه سه د هر ګبر
شرمښ غلى تر شپانه پوري ورځي
څو چي ونیسي تر غاړه د بل مړ
(۱۶۹مخ)

په خوشحال فرهنګ - ۱۳۱مخ او د خوشال خان ختک کلیات په ویپانګه - ۱۲۳۰مخ کي شرمښ د (شرمخ) په شکل لیکل سوى دئ، چي دا راز تلفظ نه د خوشحال خان خپل وینګ دئ او نه هم د ختکو.

++++++++++++++++++

ښانک:

له لرګو څخه جوړي سوي غټي کاسي ته وایي.

خوشحال خان وايي:
نه په خوله گولی خوړلې د ټوپک[1]
نه نـــــــــمړی د لئيمانـــــــــو
د ښانک
(۱۰۵مخ)

په سواتنامه کي راغلي دي:
د "تالي" که درته وايم يو کالی دی
ډک ښانک دی د اوګرې، که يا تالی دی
(۳۰مخ)
رحمان باباوايی:
چه په اصل خدای نسکور وي پيدا کړی
څوک به څه خوري د دې دهر له ښانکه
(۱۷۶مخ)
هجري ويلي دي:
عاشق زړه هسي د يار په زلفو بای کړو
لکه بای کړو گدايانو په ښانک روح
(۳۱۳مخ)
عبدالقادر خان خټک يې "ښانکی" شکل ثبت کړی دئ، چي د ښانک مصغر دئ.
هر چې وخورې هغه ستا شي نورې پريږدې
دا دنيا د مهمانيه ښانکی دي
(۲۷۳مخ)
په دستارنامه (۱۴۳مخ) کي "شحنکونه" هم ثبت دئ
++++++++++++++++++

ښخ :
په کلاسيک ادب کي(ښخ) او (ښخول) کلمات د لوېديځي لهجې له وينګ سره سم راغلي دي.
خوشحال خان وايي:
په لويه ورځ به ستا په ګريوان ښخي کړم منګولې

---

[1] په کلاسيک ادب کي ټوپک هر ځای په (ټ) سره ليکل سوی دئ. پوهاند دوکتور زيار صاحب د (ټوپک) او (توپک) تر منځ زړه نازړه دئ. يو ځای د (توپک) شکل تر (ټوپک) کره بولي (وګ : د خوشحال ادبي پښتو- ۳۶مخ) خو بل ځای يې بيا په ليکلارښود(۲۰۸مخ) کي له دغه حکم سره سره د (ټوپک) شکل معياري بللی دئ.

څه ته، څه دې ویل دي ستا د خون څه پروادار یم
(۱۱۹مخ)

په ختیځو لهجو کې یې کله (خ) تر مخ لیکي او کله (ښ). (وګ: معیاري پښتو - ۱۴۷مخ)

+++++++++++++++++++++

ښکار، میرښکار:

میرشکار، میرښکار هغه څوک دئ چې د ښکار چارې پر مخ وهي. په پخوانیو منصبو کې (میرآخور، میرغضب، میرمنشی، میرهزار، میر شب، ...) بېلابېل ملکي او پوځي منصبونه ول.

د خوشحال فرهنګ په ۱۹۵مخ کې چې یې د (میرښکاران) معنا "د ښکار مهارت لرونکي، د ښکار ماهران" کړې ده، د تامل وړخبره ده.

خوشحال خان وایي:

د ښکار په کار کښې که هر څو ښه یم
چه باز مې ځان دی هغه یو زه یم
په باز که هرڅو قازوکلنګ نیسم
ږیره مې سپینه شوه میرښکار لا نه یم
(رباعیات - ۲۵مخ)

+++++++++++++++++++++

ښکنځل:

خوشحال خان هر وخت دا کلمه د (ښکنځل) په شکل راوړې ده او که ځای موږ د (کنځل) پر شکل پېښېږو، هغه به یا د کاتب لاسوهنه وي یا د مرتب. مثالونه یې دا دي:

واړه مست شو بد ویل کا
و سړیو ته ښکنځل کا
(۲۷مخ)

یا:

خوشحال چه تشه مینه په بل کا
تر حلق به پورته خالی ویل کا
خدای یې ورپرېږده یو هسې یار لری
په قهر راشی ورته ښکنځل کا
(رباعیات - ۶مخ)

حمید وایي:

چې دې وپاڅوي ما ته په ښکنځلو

څه په بد کې نېکخواهي کاندي رقیب زما
(کلیات - ۱۶مخ)
د خوشحال ختټک کلیات په ځینو برخو کې د
(کنځل ، کنځا) شکلونه راغلي دي خو دې تولو
مواردو ته یې کښلي دي چې په خطي نسخوکي د
(ښکنځل، ښکنځا) شکلونه ثبت دي ګویا د کنځل
ثبت د کاتبانو او ناسخانو لاسوهنه ده. لکه
دا ځایونه:

که هر څو راته کنځل کا، یا قهریږي
په خوله واړه شکربار دی هغه کس
(۸۳مخ)

په لمنلیک کې ورته کښلي دي: "لومړی، دریمه، دوهمه: ښکنځل".

د سرو شونډو په شرابو چې بېخود شم
له مستیه رقیبانو ته کنځل کړم
(۱۲۰مخ)

دلته یې په حاشیه کې ورته کښلي دي "په قلمي کې: ښکنځل".

په دستارنامه ۲۱۴مخ کې شکنځل لیکل سوي دي
.

په سواتنامه کې لولو:

مخامخ په یو څو ورځې ښه نمانځه شم
پسې شابه حرام خور، ګیدي ښکانځه شم
(۱۴مخ)

حمید وایي:

په دغه لمانځه نمانځه نه شي ښکانځه شي
چې دې زړه دی په رباب مخ په محراب
(۳۴مخ)

عبدالقادر خان ویلي دي:

په ښکنځل یې سرفراز عبدالقادر کړ
د ژوندون له باغه خوره سمنبربر
(۵۶مخ)

میرزاحنان بارکزي هم د (ښکنځل) په وینګ کې دکلاسیکوشاعرانو لاراخیستي ده :

تبسم یې له ښکنځلوسره زیب که
قدرزیات لري ترخه چې شي شراب
(۴۳مخ)

++++++++++++++++++++++++

ښندل، شیندل:

د خوشحال په کلام کې دا دوه لغته سره بېل او هر يو پخپل ځای کې کار سوی دئ. "ښندل" د "بخښل، نثار کول، قرباني کول" په معنا راغلی دئ. "سرښندنه" يې، چې د قربانۍ معنا لري، له مشتقاتو څخه ده. خوشحال يې هم په همدغه معنا راوړي. (وګ : دکابل چاپ دستارنامه ــــ ۹۷مخ)

رحمان بابا وايي:

که ښندي مال و ملک واړه
هيڅ رنګ نه مومي امان
(۱۹۸مخ)

عبدالقادر خان ويلي دي:

د خپل ځان دپاره نيم درم اسراف دی
چې په بل خونه ښندي بې اسرافي ده
(۱۷۹مخ)

حميد وايي:

چې دا هسې سرومال ښندي په ښکليو
شوم "حميد" کړ محبت يخي داتا
(کليات ۱۲مخ)

"شيندل" په فعلي حالت کې د "پاشل" په معنا راځي او په اسمي حالت کې يې هم استعمال د کندهار په لهجه کې عام دئ. "شيندل" د دال په زور (فتحه) د بولو (متيازو) په معنا په لويديځه لهجه کې ژوندی لغت دئ. د خوشحال په کلام کې "شيندي" د "ناوړه چارو، ناخوالو" په مفهوم راغلی دئ، چې دغه شکل يې د پښتو د لويديځې لهجې له "شيندَل" سره تلازمي ورته والی لري.

خوشحال وايي:

جن په حجاب کښې د مور له څنګه
مګر ځان ژغوري د مورله چنګه
که په صحرا ګرځي که کوڅه ګرده شي
شنده به وکا په خپله ننګه
(رباعيات - ۵۲مخ)

دغه راز بل ځای يې جمع شکل راوړی دئ:

ګوره چې کيږي په خوشحال شندي

اوبه په ښنگ کښې مرگ يې له تندي
له چا به څه لره مانه گيله کا
خود يې په ځان وکړې دا رنگ ناپسندي
(۲۹۹ مخ)
عبدالقادر خان وايي:
چې يې اوس په تولولو نه مړېږي
همدا خپل دولت به وکا په تا شنده
(۱۸۵مخ)
"شيندى" د بيکاره گل په معنا هم راوړى دئ:
بد مخ ناحقه په زر پساله شى
ښه مخ چه بيا مومى پسول هاله شى
که هر څو رنگ لرى سرې سپينې پاڼې
شيندى به چرى نرگس باله شى
(رباعيات - ۱۵۵مخ)
اشرف خان هجري ويلي دي:
تا به کله هومره شندې په هجري کړې
که يې صبر ستا له مينې کړى فواد
(۳۲۳مخ)
حميد وايي:
په بد خوى به د چا څه کړې
په خپل ځان به شندي وکړې
(کليات - ۲۷۹مخ)
د شيندل لغت اوس په ميډيا کې د "گلانو پاشلوله پاره" کارېږي. دغه استعمال يې زما په نظر سم نه دئ ځکه په شيندلو سره هغه فرحت او خوښي نه سي افاده کېدلاى چې د گلانو د پاشلو پر وخت چا ته ميسره کېږي.
په دستارنامه (۱۷۶مخ) کې (ښندل) د (شيندل) په شکل هم راغلى دئ:
"مال تر ځان گران دى، چه په ډير ضرور وگاته شي - د شرم دپاره وشنده شي". دلته که د کاتب غلطي نه وي پېښه، نو (ښندل) د پاشلو په معنا کار سوى دئ خوماته داسي ښکاري چي دمتن مرتب د (ښندل) کلمه دختکوپه لهجه کښلي ده . په کابل چاپ دستارنامه (۹۷مخ) کي دغه عبارت "وښنده شي" راغلى دئ.
++++++++++++++++++++++++

غاښی:

د کوتل سر، تر غره د اوښتلو بند. مثال یې "د کوړک غاښی" دئ.

خوشحال وایي:

مه کړه نادانه د نه کړو کار دی
دا چه پرې خېژی غاښی دشوار دی
خر دې کمزوری زبون لیده شی
چه دې پرې ایښې دا هومره بار دی
(رباعیات - ۱۴۸مخ)

په سواتنامه کي هم "غاښی" راغلی دئ خو هلته یې د شعري ضرورت په حکم "غاشی" لیکلی دئ او دا خبره پر دې حقیقت باندي یو بل دلیل کېدلای سي چي خوشحال خان (ښ) د (خ) په شان نه تلفظ کاوه.

هندوستان وته تور غر لري بد غاشي
پرې خاته به د لښکرو په غوغاشي
(۳مخ، دکابل چاپ)

په ارمغان خوشحال (۱۰۱۸مخ) کي یې هم "غاشي" کښلی دئ.

++++++++++++++++++++++

کښ:

ډېر کوچني ږغ ته ویل کېږي. هغه ږغ چي د یوه شي د څکېدلو له اسیته منځ ته راځي.

عبدالقادر خان ویلي دي:

په تش کښ لکه هوسۍ راځني ترپلي
له یارۍ مې دې توبه شه چې د کښ یې
(۳۵۹مخ)

دا (کښ) د کاف په زوه ره کي ویل کېږي. که د کاف په زور (فتحه) وویل سي نو بیا یې معنا اوړي او د یو وار څکولو په معنا کارېږي. حمید مومند وایي:

د خوبانو د خودیه په چلم کې
د یوه کښ تمباکو شه زما روح
(کلیات - ۵۶مخ)

++++++++++++++++++++

کښتی:

د کښتۍ له پاره د پښتو په زیاترو لهجو کې (بېړۍ) کلمه کارېږي، خو په لوېدیځه لهجه کې د کښتۍ استعمال عام دئ.

خوشحال خان هم د کښتۍ کلمه زیاته راوړي.

چې کښتیې پکښې بیایي، په عظیم دریاب ګډیږي
په بیولو د کښتیه ملاحان پوهېږي بس
(۸۳مخ)

په لوېدیځه لهجه کې (بېړۍ) د زولنو یو ډول ته هم ویل کېږي.

+++++++++++++++

کښته:

دا لغت له لوېدیځې لهجې پرته په نورو لهجو کې (ښکته، کته) ویل کېږي. خوشحال خان یې د لویدیځې لهجې له وینګ او کښنګ سره سم راوړي.

هسې مال را مه کړه چې یې ځای وي تر زړه کښته
هسې اموال راکړه چې یې ځای د زړه د پاس
(۸۶مخ)

رحمان بابا وایي:

نه مي کښته ملک لیدلی دی نه پورته
خبر نه یم په یمین و په یسار
(۳۵مخ)

د کندهار ښځمني د اتڼ په نارو کې دا بند ډېر وایي:

پورته پنجوایي، کښته سپېروان دئ

++++++++++++++++++++++

کښل:

د خوشحال په کلام کې (کښل) هم د (لیکل) په معنا راغلی دئ او هم د (مچول) او هم د (ایستل) په مفهوم. د کندهار په لهجه کې (کښل) د لیکلو په معنا عام استعمال لري.

خوشحال خان وایي:

که څوک زر کتابه وکښي له دې بابه
که په کښل شي، زر به نور پسې اغاز کا
(۱ - مخ)

یـا :
ستـا پـه راز مې صورت سر تـر پـایـه یـو دی
زړه مې گوره پـه تـصویـر کښلی کـتـاب
(۳۵مـخ)
یـا :
اول فـکر د زړه وکړه، بـیـا ویـل کړه
کـاتـبـان تـر کښو پـخوا وهـي مـسطر
(۶۹ - مـخ)
حمید مـومـنـد وایـي:
څوک دې صبـر آرام نـه غواړي پـه عشق کې
د ازل کـاتـب دي کښلي پـه دا بـاب سخت
(کـلـیـات - ۴۷مـخ)
عبـد الـقـادرخـان وایـي:
د خپل زړه پـه تـخـتـه کښه عبـد الـقـادره
پـه کـاغذ د عشق ویـل نـه دي د کښو
(۱۴۹ - مـخ)
رحمـان بـابـا وایـي:
چه رنـگیـن رنـگیـن مـضمـون پـرې ښکلی نـه وي
څه پـه کـار دی د بـیـاض ورق رنـگیـن
(۸۳ - مـخ)
مـیـرزا خـان انـصاري وایـي:
پـه اوراق بـه یـې نـه مـومې
نـه چا کښلي پـه دفـتـر دي
(۴۸ - مـخ)
بـل ځای وایـي:
مـحبـت خبـري گـرمـي تـر لـمـبـه دي
کـاتـبـان بـه یـې پـه کـومـو گـوتـوکښیـنـه
(۱۹۱ - مـخ)
یـا بـل ځای:
قـلـم ژبـه د حـال کښونـی
سم گـفـتـار یـې ښه رهـبـر دی
(۴۹- مـخ)
د خوشحـال خـان کړوسی کـامـگـار خټک وایـي:
نـه یـې لـوستی یـو الـف و، نـه یـې کښلی و یـو حـرف
ولـې درست وه پـوهېدلـی پـه اسرارو مـا اوحی
(دیـوان - ۱۵مـخ)

له دي ځخه ځوک ویلای سي چي د "کښل" ویی تر دغه وخته لا هم د (لیکل) په معناپه ختیځه ژبنی‌حوزه کي کاریدی.

میرزاحنان وایي :

مُصوِّرکه دي صورت کښئ حیرانېږم
چي په څه دستوربه وکاږي ستاناز
(۶۷مخ)

شمس الدین کاکړویلي دي :

چي پرکښي ما "شمس الدین" دغم سندري اوس
دلبرکــــــــــــــــــــــــــــــــړکاغذباده ــغه ورق
(۷۳مخ)

خوشال خان بل ځای "کښل" د "ایستل" په معنا کاروي. دی وایي:

چې یوسف یې د کنعان له څاهه وکیښ
د نیک بخت ستوري زوولی و بشیر
(۶۶ - مخ)

دلته (کښل) د ایستلو په معنا راغلی دئ چي د پښتو په نورو لهجو کي په دغه راز موارد و کي (ایستل) یا (وباسل) کلمه کاریږي.

یا :

په درست جهان به نه وي یو زما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښلي چي مین واورم په تا بل
(۱۰۸ - مخ)

یا :

که ته تیغ د جفا وکاږي و ما ته
ستا و تیغ وته به سر لکه گیاه ږدم
(۱۳۶- مخ)

دمیرزاحنان بارکزي په کلام کي (کښلئ) د (انتظار) له پاره دفعل په توگه د (ایستل)په معناراغلی دئ :

بس که ډیرجوروجفاپر"حنان" مه کره
چي یې کښلئ ستادوصل انتظارسخت
(۴۷مخ)

بل ځای د (توبې) له پاره د ایستلوپرځای (کښل) فعل کارسوی دئ :
چې توبه یې په ماکښه د استاله میني
په یوه دیدن دي ولي شوچف چف
(۷۶مخ)
دکندهاربل شاعرشمس الدین کاکړ(کښل) د ایستلوبه معنادا سي راوړی دئ :
په ژوندوني خوغواص ترسرتېرنه شي
له دریابه کله کشلای شي گوهربیا
(۳۵مخ)
مولوي عبدالغفار بریالي هم د (کښل) ایستلو په معنا کار کړی دئ:
د تقوا جامې یې وکښې زما له تنه
اول ناز، دوهم ادا، دریم غضیب
(اهاړ - ۹ مخ)
رحمان بابا (کښل) د (مچول) په معنادا سي راوړی دئ:
ما چې زخم ستا د توري، په خوله کښل کړ
نور مې دا لذت بیا نه موند په مرهم کښې
(۱۶۱- مخ)
عبدالقادر خان ختک یې داسي راوړي:
دواړه لب به یې هغه عاشقان کښل که
چې له یاره سرومال نه لري لب
(د کندهار چاپ دېوان - ۱۵مخ)
د ختیځی لهجې ویونکي تر کاف وروسته د (ښ) په تلفظ کي ستونزه لري، ځکه نو (کښل) د (ښکل) په شکل وایي. د همدې لهجوي مجبوریت اغېزه ده، چې د عبدالقادرخان ختک په نوي چاپ دیوان کي د دغه بیت لومړی نیم بیتی داسي ثبت سوی دئ:
"دواړه لب به یې هغه عاشقان ښکل کا"
(۴۱ - مخ)
++++++++++++++++++++

کښلی:
خوشحال خان دا لغت د (ښکلي، شایسته) په معنا راوړي. د کندهار له لهجې پرته د

نورو لهجو ویونکي د دې لغت په لوستلو کي ستونزه لري او د (کشلي) په شکل یې وایي.
خوشحال وایي:
هر چې ستا په کښلي مخ باندې مین دي
هغه درسته شپه له ماهه گفتگو کا
(۳۱ - مخ)
دغه راز هجري ویلي دي:
په ازل چه یې جفا وکښلیو ورکړه
بیا یې زړه کا د دردمنو د وفا روغ
(۷۰ - مخ)
+++++++++++++++++++

کښې (کښته خوا)

کندهاریان وایي:
"چي باد یې وي د کښې، اوریځ یې نه وي د توښې".
مولوي بریالی وایي:
راته مه کاږه ساړه آهونه شیخه
د څلې د کښې له باده باران بد وړي
(اهار- ۱۳۸مخ)
په دستارنامه کي لولو:
"... په ناست په نماست تر نامه لاندي د کښیه تر زنگانه دپاسه دا د پټولو ځای دي مرد..."
(۱۷۷ - مخ)
عبدالقادر خان وایي:
له کښیه وچاوده وخت د صبا شو
په هر مسجد کې اذان ادا شو
راشه چې کښل دي کړم اوس به بېلېږو
په ځان زموږه صبا بلا شو
(۳۷۳ - مخ)
میرزا خان ویلي دي:
له اورو یې ښه باران پر ځمکه کښې کړ
ځای په ځای یې نباتات باندي کرلي
(۴۴- مخ)
++++++++++++++++++++

ایښوول:

د پارسي (ماندن) په معنا.

د امر صیغه یې (کښېږده) ده، چې په ختیځو او نورو لهجو کې (کېږده، کېده) په شکل کارېږي. په کلاسیک ادب کې د (کښېږده) شکل عام راغلی دئ.

خوشحال خان وایي:

زر دی چه زېرمه د ننګ و شرم کا
صحبت د هر چا وبله ګرم کا
ډېر ګران کارونه په زر اسان شی
زر په فولاد کښېږده فولاد هم نرم کا
(رباعیات - ۷مخ)

عبدالقادر خان وایي:

د دنیا خوشی که واړه ورته کښېږدي
دروغجن دی که پرې غم د آشناورکا
(۱۷- مخ)

میرزا خان انصاري وایي:

په ګور کښي به یې کښیږدي
برې به پاس خاوري حجرت کا
(دیوان -۲۰مخ)

+++++++++++++++

کښېنستل:

دا لغت د پښتو په ځینو لهجو کې (کېنستل) ویل کېږي. زیاتره ماخذونه یې د لویدیځي لهجې له تلفظ سره سم (کښېنستل) لیکي. خوشحال یې هر وخت په ټولو صیغو کې له (ښ) سره یو ځای کاروي. دی وایي:

په هر ځای چې څو محبوبې سره کښېني
هغه ځای مې تر جنت شایسته لا کا
(۷ - مخ)

یا:

که هیڅ کاروبار دي نه وي درته وایم
هسې مه کښېنه بې کاره، نا په کار
(۷۱- مخ)

کامګار خټک وایي:

څوک چې کښېناسته د میني په اورنګ
نه یې سیال دارا شکوه دی نه اورنګ
(دیوان - ۵۵مخ)

میرزا خان وایي:

چي پر تخت د سليمان باندي ديوكښيناست
او په حکم يې عمل مار و لړم کا
(۲۹- مخ)

له موضوع سره د ارتباط له مخي به بده نه وي د "کښېنول" پر مصدرباندي هم وږغيږم.

نجار (ترکاڼ) د دروازې چوکاټ جوړوي، بنا (گلکار، خټگر) يې په ديوال کي کښېنوي. جوړول د انگرېزي (make) انډول او کښېنول بيا د (installation) معادل دئ. په پښتوکي د ځينو افعالو سره بېلول ډېر ضروري دي.

په ليکلارښود (۳۸مخ) کي "دروازه کښېنوله" جمله د "دروازه جوړه کړه" په معنا تعبير سوې ده، تېروتنه او بايد سمه سي.

کښېنستل د (رفع حاجت) په معنا هم کارېږي. ډاکتر د کوچني (ماشوم) له مور څخه پوښتنه کوي "دا هلک نن څو واره کښېنستلی دئ" يعني څو واره يې (رفع حاجت) کړی دئ. د نس ناسته له همدې کښېنستل څخه مشتق سوې ده. اوس چي زه د غونډي يا مېتنگ له پاره په رسنيو کي د (ناسته مي ورسره وکړه) جمله اورم، ډېره خوا مي بدېږي. دا د فارسي ژبي په پېښو د (نشستی داشتم) ټکي په ټکي ترجمه ده. دغه راز دا لاندي جملې د معنا له مخي يو له بله توپير لري:

"ډوډۍ تيارول" د "ډوډۍ پخول" معنا نه ورکوي.

بنا بام ته زينې وخېژولې. مطلب يې دا دئ چي زينې يې جوړي کړې.

د بادرنگو جوړنگ (بوټی) وغزېدی يعني وده يې وکړه.

سړی په گامو سو، يعني رهي سو.
بوټ ساز بوټ پر غالب سپور کړ.

++++++++++++++++++

کښېښ:

د خوشحال خان او د هغه د کورنۍ د شاعرانو په کلام کي دا لغت د ايښودلو په

معنا د لویدیځي لهجې له استعمال سره سم، خو په لږ بدلون راغلی دئ. په لوېدیځه لهجه کي (کښېښو، کښېښود) ویل کېږي. له امکانه لیري نه ده چي د (کښېښ) کلمې د پای پر توري به کاتب پېښ (ضمه) ایښې وي. که دا امکان سهي وي نو د (کښېښو) د استعمال اورشو نوره هم پراخېږي.

خوشحال خان ویلي دي:

قارون ولاړ تحت الثری لره لا درومي
موسی پاس په علیین کښېښ قدم
(۱۲۳- مخ)

کامگار ختک ویلي دي:

چې جمال دي برهنه شه له نقابه[۲]
په ادب ورته مخ نمر په زمین کښېښ
(دېوان - ۴۷مخ)

++++++++++++++++++++

کوښي:

کوښي د پارسي (پاپوش) په معنا په کندهاری لهجه کي ژوندی ویی دئ. د کندهارنجوني په لوبوکي وایي:

"کوښي می اوبو یووړې، غیم یې چي یو یې وړي، پلار مي سوداګر دئ بیا به نوري راته راوړي".

رحمان بابا ویلي دي:

د دینداري ارتینې له یوې کوښي

---

[۲] د دې بیت له مقطع څخه داسي څرګندېږي، چي دا غزل دي شاعر د "سعید" په جواب کي ویلې وي. مقطع داسي ده :

د کامګاریې و جواب ته څه امکان دی
چې سعید په پښتو ژبه تزئین کښېښ

سعیدویلي دي :

د سعید شعر که ګل د یوه باغ دی
دې غزل په پښتوشعر تزئین کښېیښ
(دېوان - ۸۷ مخ د همېش خلیل مرتبه)

باید وویل سي چي د سعید په دېوان کي د دغه غزل د ټولو قافیو (کښېیښ) د (کشیش) په شکل کښل سوی دئ او په مقطع کي یې "پښتو" هم "پشتو" لیکلې ده!!

د کامګار ختک د دېوان په (۵۶ مخ) کي هم د دېوان ترتیبوونکي د "کښېښ" پر ځای "کشیش" کښلی دئ او په حاشیه کې ورته کښلي دي: " چ: کیښو".

صدقه شه ســـــــــــل بې دینه نارینه
(۸۷ - مخ)

++++++++++++++++

مښک:

د خوشحال خان په کلام (د کامل چاپ کې (مشک) د (مښک) په بڼه ډېر لیکل سوي دي، نېخه چې ولې؟ که یې همداسي ولیکو، نو د پښتو په ختیځو لهجو کې یې باید (مخک) ووایي! ما له هیڅ پښتانه څخه دا راز وینګ نه دئ اورېدلی. د (مښک) په تلفظ کې د لوېدیځي لهجې ویونکي هیڅ راز مشکل نه لري خو دا تلفظ د کندهار په لهجه کې نسته، سره له دې به یې یادونه له ګټې خالي نه وي.

زلفې یې شکاره کړې مښک عنبر یې په ماتوی کړل
اوس به له دې پسه څه عطار لره وردرومم
(۱۳۷- مخ)

د خوشحال رباعیات بیا (مشک) لیکي:

باړخو یې نه دی ګل د ګلاب دی
زلفې یې طعن د مشک ناب دی
راشه که دواړه شونډې یې ګورې
چه پرې مستېږي هغه شراب دی
(۱۲۳- مخ)

پوهاند زیار صاحب د (مښک) ویی په "ار پښتو شویو پورویوونو" شمېرې (وګ: د خوشحال ادبي پښتو- ۳۹مخ) ګویا په (مښک) کې راغلی ښین په حقیقت کې د پارسي شین دئ.

(مشک) که په شین ولیکل سي، ما ته سم ایسي.
مښک یې خوشي ناوړه بڼه ده.

دکندهارشاعرشمس الدین کاکړوایي :
نرخ دمشکوبه ارزان که په خُتن کښي
که نسیم راوړي له زلفوبوی داستا
(۲۹مخ)

++++++++++++++++

نخښه :

د خوشحال کلام دئ، چې وایي:
ډېرې لري نښې د صورت د زیبایی

څه خو درته وایم یو څو نخښې آشکارا
(۷- مخ)

د "نښې" لغت ته یې په لمنلیک کې کښلي دي چې په "لومړی، دوهمه، دریمه "خطي نسخه کې" په دواړومصرعو کې: "نخښې" راغلی دئ. باید ووایم چې له لومړۍ خطي نسخې څخه یې مراد هغه نسخه ده چې د خوشحال خان په ژوند کې په "۲۲ شهر رمضان سال ۱۰۹۹ در مقام جانکوړه" کې لیکل سوې ده. ښاغلی استاد حبیب الله رفیع په دې نظر دئ چې دا نسخه د خوشحال خان په خپل لاس لیکلې سوې ده (وګ: خوشحال ریویو، درې میاشتنی مجله، ۶۸ مخ، د ښاغلي رفیع مقاله، پښتوا کیډیمي، پشاور). دا نسخه په خوشحال خټک کلیات (د افغانستان د علومو اکاډیمۍ) کې "لومړۍ قلمي نسخه" بلله سوې ده.

د دې غزلي په مقطع کې یې د (نخښه) کلمه د (نښه) په شکل راوړې ده، خو په حاشیه کې ورته کښلي دي چې په قلمي نسخو کې (نخښه) ده.

عبدالقادر خان ویلي دي:

د بوریا نخښي په تن د مسکینانو
لا ښایست تر منقش جامو د زر کا
(۱۷- مخ)

++++++++++++++++++++

وریښم:

د خوشحال په کلام کې له "وریښته" څخه (ر) غورځول سوې ده خو په "وریښم" کې بیا پاته ده. وریښم په کندهار کې په همدې شکل ویل کېږي خو د پښتو په ختیځه لهجه کې یې (و) ځني غورځولی دئ او "ریښم" تلفظ کېږي. خوشحال یې "وریښم" لیکي:

د کیمخواب وته یې مه غړوه سترګې
په وریښمو کې چینجی دي د حریر
(ارمغان - ۴۰مخ)

+++++++++++++++++++++++

وښی:

وښی د (باهو) په معنا باندي د کندهار په لهجه کي مروج لغت دئ. خوشحال خان هم راوړی دئ.

د خوشحال ختک دپاره چې می خور شو
په مغان مې وښي کېښول باهو هم لا
(۱۸ - مخ)

+++++++++++++++++

وېښته :

د کندهار په لهجه کي (وریښته، وریښتان) د (وېښته) او (وېښتان) په نسبت زیات ویل کېږي. خو (وېښته او وېښتان) هم عام رواج لري. خوشحال خان دا دوهم شکل راوړی دئ.

هر وېښته چې په صورت باندي لیده شي
که پري ځیر شي د شناخت ور به درته واز کا
(۱ - مخ)

دغه راز رحمان باباویلي دي:

د صورت له عیبه هسي پاکېزه دی
لکه ذات د وېښته نشته دی په ها
(۱۷- مخ)

اشرف خان هجري ویلي دي:

په بدن مي وېښته ودري بې شکه
چه قصه د وامق یاده له عذرا کا
(۳ - مخ)

عبدالقادر ختک وایي:

سپین وېښته د بدنامی په وسمه تور کا
چې آرزو د صفا رویو د وصال کا
(۲۰- مخ)

خوشحال خان له لویدیځ ګردود سره سم "وېښته" د جمع په صورت کي هم کاروي او صفت یې "ځېره، زږه = زیږه" راوړي.

وېښته یې دسرځېره دتن هم ځېره
ګرلنډېد رنګي ګېډوره
یکدله پــــــــــــــــــــــه خوړلونه
مړېږي
(ارمغان ــــ ۹۰مخ)

پوهاند زيار صاحب د خوشحال خان پر دغه "زړه" صفت باندي د (زيړ) د مونث خيال کړی دئ (د خوشحال خان ادبي پښتو - ۵۰ مخ) چي د تأمل وړ دئ. د (زيړ) مونث شکل د (ړ) په زور (فتحه) باندي ويل کېږي. که (ړ) ته زوه رکی ورکړه سي، هغه وخت نو بيا مونث شکل نه بلکي د جمع شکل دئ. د خوشحال خان (زړه) د (ړ) په زوه رکي بايد تلفظ سي.

++++++++++++++++

هېبش:

هېبش د (حيران)، (هک پک) او ځای ځای د (ساده) معنا لري. دا لغت له لوېديځ ګړدوده پرته په نورو کي د تلفظي ستونزي له اسيته د استعمال مواردنه لري او که لري يې، هم ډېر نادر دي. خوشحال خان د (هېبش) لغت زياتره د (ساده، اريان) په معنا ډېر راوړی دئ.

څوک به ما غوندي يو هېبش په زړه ساده وي
چي وفا غواړم له کښليو، په دا اش يم
(۱۱۶- مخ)

په دا هومره هوښياريه هسې هېبش يم
څوک چي زهر راته نوش کا هم منل کړم
(۱۲۷ - مخ)

يا:

ستاد خولې خبری نوري د زړه نوري
زه خوشحال ختک يو هېبش يم پرې باور کړم
(۱۴۵- مخ)

ميرزا خان انصاري ويلي دي:

د دنيا په چاري پوه تر انده تېره
څه د دين په طلب نه پوهېږې هېبښه
(۱۵۴- مخ)

+++++++++++++++++++++

۳، ۵ :ړي لرونکي لغتونه:

بړوه:

بړوه د کندهار په لهجه کي (ګيدړي) ته وايي (لس زره پښتولغتونه).

خوشحال وايي:

هم یې وینم، هم یې اروم ترې تېرېږم
چې په څنګ راته بړوه کابوبو
(۱۷۱ - مخ)

یا:

در پېښه مه شه د بخت کړوه
خونی مزری کا په تا بړوه
د باز شړلې زرکه مې ولیده
د باد خورکو باندې زوړه
(رباعیات - ۷۵مخ)

په چاپي دېوانو کي د دې بیت (اروم) د (اورم) په شکل راغلی دئ او دا یادونه د دغه مخ په حاشیه کي هم سوې ده. دا خو د اړولو برخه ده چي پخپل ځای کي په تفصیل سره څېړل سوې ده.

++++++++++++++++++

ږغ:

د پښتو دغه متنازع فیه لغت په ځینو لهجو کي (غږ) ویل کېږي. خوشحال خان د (ږغ) شکل راوړی دئ او ځای ځای یې د (ژغ) په بڼه هم استعمال کړی دئ. هغه ځایونه چي دا کلمه پکښې د (غږ) په شکل کار سوې ده، ما ته د خوشحال خان خپل وینګ نه ایسي. مثالونه یې:

د بد زویه ږغ د فسق و د فساد ځي
د ښه زویه ځي نارې په ملکوت
(۳۸- مخ)

یا:

خوشحال خان د خپل لمسي "معظم" په مرثیه کي وایي:

څه د بدو ږغ ؤچې ماښام راباندې وشو
تندر ؤ، یا توپ ؤ پرې مې تخنې تخنې زړه شو
(۱۸۱- مخ)

یا:

چه یې لرزه وه په ملک له جیشه
زړه یې شاد کام ؤ له هره حیثه
ګوره په ګور کښې هغه شاهان دی
چه ږغ یې نه شی د مرګ له طیشه
(رباعیات - ۶۰ مخ)

دغه راز د رباعیاتو په ۲۲۸مخ کي هم (ږغ) ثبت سوی دئ.

ژغ:

ربه ډېر اولاد دي راکړ، منت دار یم
د خوبیه ژغ یې بیایي په هر لور
(۵۹ - مخ)

یا:

چې مې نوم په ژبه واخلي هسي خوښ یم
لکه ژغ د خلاصې وشي په بندیانو
(۱۸۰- مخ)

محشي ورته کښلي دي چي په دریمه او څلورمه نسخه کي (ږغ) ثبت دئ.

په دې بل بیت کي هم (ژغ) ثبت سوی دئ خو په حاشیه کې لیکلي دي چي په څلورمه خطي نسخه کي (ږغ) دئ.

د رسا ویشتلي کله توان د ژغ وي
په فراق کې ناره مه وهه له باړه
(۲۹۱- مخ)

غږ:

په عالم د مجنون غږ دی، مرد مې بوله
په محشر که څنې وړاندې خپل علَم وړم
(۱۳۵ - مخ)

++++++++++++++++++

ږو: (قسمیه)

خوشحال خان وایي:

په وفا د عاشقانو
د معشوقو په جفا ږو[1]
د وصال په سل خوښیه د
هجران په زر بلاږو
(۱۷۲- مخ)

دا کلمه د (قسم خوړلو) په مفهوم کاریږي. (په) دلته د (قَسَمیه) کلمې وظیفه سر ته رسوي او له ظرفي یا استعلایي آداتو

---

[1] په ارمغان خوشحال (۴۸۳ مخ) کي د دې ټولي غزلي د پای قافیوي (ږو) په (گو) اړولی او د خوشحال شعر یې خندنی کړی دئ.

سره باید مغالطه نه سي. په فارسي ژبه کي (ب) د قسَمیه توري کار ورکوي.

بجان دوست که غم پرده بر شما نه درد
گـــــــــر اعتماد بر الطاف کار ساز کنید

دلته (بجان دوست) معنا (د دوست په سر مي دي قسم وي). په عربي کي (واو) د قسمیه توري له پاره راځي:

"والعصر"، "والشمس" یعني قسم مي دي په مازیگر وي، قسم مي دي په لمر وي.

د (ړو) کلمه د کندهاریو شاعرانو په کلام کي ستـه:

مولوي عبدالغفار بریالی وایي:

ړو په ناز د دلبرانو
ړو په آه د سوخته گانو
ړو په کبر د خوبانو
ړو په درد د بېدلانو
(اهاړ- ۹۵مخ)

د میوند د ډاگ قهرماني، ملالي ویلي دي:

که په میوند کي شهید نه سوې
خدایږو لالیه بې ننگۍ ته دي ساتینه

(ځیني کسان دا لنډۍ د "ړو" کلمې داستعمال له وجهي جعلي بولي او وایي چي "ړو" د دې سیمي لغت نه دئ. مگر تاسي د اروابناد بریالي په شعر کي ولوستل چي هغه مرحوم یې په روانۍ سره کاروي. "ړو" کلمه له کندهاره تر اټکه د استعمال پراخه اورشو لري. حمید مومند په نیرنگ عشق کي پنځه ویشت بیته د (ړو) پر قافیه باندی سره تړلي دي (وگ کلیات – ۴۳۰، ۴۳۲ مخونه).

خوشحال خان بل ځای ویلي دي:

چې سر په مخ کې کیږدې، زړه دې ډوب په اندېښنو شي
په خدای ړو که خبر یې د خـــــــــــاصانو له ســـــــــجوده
(۲۰۸- مخ)

یا:

مرگ د رقیبانــــــــــــــــــــــــــــو بل
ژوندون د حبیبانو
خدای ړو په هنګام د وصل کیږي دا دوه کاره
(۲۱۷- مخ)
هجري ویلي دي:
نور به تېر عمر رانه یشي په رب ړو
که نــــــــــــظر تغیرد کسیو په ژړا کړم
(۸۴ - مخ)
په متن کي "... په رب ګو" لیکل سوی دئ چي په قطعي ډول یې د اشرف خان هجري خپل وینګ نه سو بللای.
پوهاند دوکتور زیار صاحب په (ګ) باندي د (ړ) اړول له معیاریت څخه سرغړونه بولي اوکړی یې (وګ: لیکلارښود - ۵۲مخ)
++++++++++++++++++++++

سرړه :

د کندهار په لهجه کي د غره د مړه شڅه "سیړه" بولي (وګ: ښکار او کندهار ۳۳مخ). خوشحال خان یې د "سرړه" په شکل لیکي:

زرکه دي لېږي له بازو ګرځی
سرړه دي لېږي له پړانګه غورځی
ګنه بنې به یې په پورته غورځی
په څوکه کښېوزی نوره به پرځی
(رباعیات - ۲۰۰مخ)

په سواتنامه کي لولو:
هم ګاوز، بزونه، سرزې هم کوته پایي
اما ورکي کړې تویچیانو څه به وایي
(۸ - مخ)
++++++++++++++++++

سېړمې :

د پزي غارو ته وایي. د کندهاری لهجي وینګ یې (سړمې) او د ځینو لهجو تلفظ یې (سپړمې) دئ. خوشحال خان یې د لویدیځي لهجي وینګ ته نزدي کاروي.
خوشحال وایي:
په عطرو ډوبه هغه خوش رویه

راغله ناګاهه له يوه سويه
تمامه شپه يې راسره تېره کړه
سپېږمې مې ډکې دی د دی له بويه
(رباعيات - ۴۷مخ)

د پښتو په ځينو لهجو کې سپېږمې ورته وايي. په ارمغان خوشحال کې هم يو ځای په همدې بڼه ثبت دي:

دارچيني د پرمهرې سره لازم دي
د سپيږمو نسوار يې يوسي رنځ له سره
(ارمغان - ۸۰ مخ)

دغه نصوار ته په کندهار کې د "پزي نصوار" وايي.

کندهاری مخلص وايي:

پر تندي دي خولې ايشېده په ناز
نه خبرېږي په دربې د لوړ جهاز
هغه وخت به درځرګند سي خپل همت
چې دي بوی په سږمو ننوزي د غاز
(۱۶۶- مخ)

+++++++++++++++++++++

غېږ:

د کندهار په لهجه کې همداسي ده خو په نورو لهجو کې (غېږه) ويله کيږي.

ميرزا خان انصاري ويلي دي:

د عالم هنر به واړه پرې تمام کړم
که سرکښ خاطر په غيږ کې ونيسمه
(۱۸۴- مخ)

شمس الدين کاکړ ويلي دي :

بې کامه بې زبان لکه رباب دياړپه غېږکښې
هردم کوم له شوقه تن تناتناتنا
(۳۰مخ)

++++++++++++++++++++++++++

کريږه :

کندهاريان يې (کرږه) بولي.

حميد وايي:

چې "حميد" د يار له غم کا سوې کريږه
د پيريانو غوني زيږ ديوان په دوک شي
(کليات - ۲۸۹مخ)

++++++++++++++++++++++++

کړان : (کړیان)

(کوړ) هغه ځیرونکی حیوان دئ، چي په پارسي یې (کفتار) بولي. د کندهار په لهجه کې یې جمع (کړیان) ده او خوشحال خان یې هم دي ته ورته کاروي. په فراقنامه کي لولو:

شغالان، ګرګان، کړان
پاس پښې ږدي په ګلان
(۴۵ - مخ)

+++++++++++++++++++++++++

کړلی:

دا لغت په لویدیځه لهجه کي پوره عمومیت لري خو په ختیځه کي ځای "غندلی" نیولی دئ.

خوشحال وایي:

بل ته شړلی، لیږلی تا یم
بیا په دا کارکښې کړلی تا یم
چه ستا په نه دید د ځنکندن شوم
که مي ته نه وژني وژلی تا یم
(رباعیات - ۲۰مخ)

په دستارنامه کي د لور د ودولو په برخه کي لولو:

"... چه په اصل په نسب کړلی نه وي، د دین د صلاحیت په ځلیه متحلي وي، و هسې سړي دي ورکوله شي".
(۱۳۱- مخ)

میرزاخان انصاري وایي:

په طلب یې نحسیت له ستوریو واخیست
په ښه خوی یې هیڅ ساعن ؟نه دی کړلی
(۴۷- مخ)

دکندهارشاعرشمس الدین کاکړویلي دي :
خوبه شماري منجمان زمادوصل کوکب
خوبه له لاسه دفلک په بخت کړلی ګرزم
(۸۷مخ)

++++++++++++++++

مړ:

نر پسه ته ویل کېږي. د کندهار په لهجه کي د (مږ) ښځینه شکل (مېږ) ده، چي په نورو لهجو کي یې (مېږه) بولي.
عبدالقادر خان وایي:

ودانی د کائنات ده په درې څیزه
اول مږ، دویم غنم، دریم عنب دی
(۲۵۹- مخ)

+++++++++++++++++

وږی:

په کندهار کي (وږی) د انګورو یا غنمو (خوشې) ته وایي. خو زیاتره د غنمو له پاره کارېږي. د اومو انګورو له پاره (ډنډوری) او د پخوله پاره د (واښکي) کلمه رواج لري. خوشحال خان د (وږي) کلمه د انګورو له پاره راوړې ده:

زړه مې سر تر پایه واړه آبله دی
په فراق کې، لکه وږی د انګور
(۵۴ - مخ)

+++++++++++++++++

۳، ۶: د (ڼ) مشترکات:

ورونه:

خوشحال د "ورور" جمع "ورونه"او د تذکیر آلت دواړه په (ڼ) لیکي او دا تلفظ یې له کندهاري وینګ سره یو شان دئ. په ختیځو لهجو کي دا دواړه لغتونه په نون ویل کېږي.

څو تجربه نه کړې خپل زویه ورونه
هومره د دیو په کار مه مونه
زویه هغه دی چه ځان څرګند کا
ګنه بهتر دی له زویه لونه
(رباعیات - ۶۲مخ)

د پښتو په نورو لهجو کي ورونه په نون ویل کېږي. زیار صاحب وایي چي خوشال "ورونه

او غین له کښېني ګړدود سره سم په (ڼ) پای ته رسوي" (وګ: د خوشحال ادبي پښتو - ۳۸مخ) . د لیکلارښود په (۲۷۷مخ) کي د نون شکل د لهجوي ارجحیت تر اغېزې لاندې کره بلل سوی دئ.

خوشحال خان په فراقنامه کي ویلي دي:

سکه ورونې قتل کړي
ده یې مال ګنجونه وړي
(۶۶ - مخ)

په حاشیه کې ورته کښلي دي " ورونې = ورونه یې".

عبدالقادر خان وایي:

بې عمله به دي ښه په چا و نه شي
نه په ورونو په پلارونو نه په ترو
(۱۳۶ - مخ)

دغه راز په (۲۷۱مخ، ۳۶۹مخ، ...) کي هم ورونه په (ڼ) کښل سوي دي.

حمید هم د (ڼ) په برخه کي د ختمکو لار اخیستې ده. دی وایي:

د یار یار د خپلو خپل د ورونو ورور یم
لکه ومه هغه شان په خپل انځور یم
(۳۲۷- مخ)

++++++++++++++++++++++

انګڼ:

په لویدیځه لهجه کي همداسي ویل کېږي، خو ختیځه لهجه لکه د (ښ) له آواز څخه چي ځان پېچي، د کلمې د پای له (ڼ) څخه هم حتی الوسع ځان ساتي او په دې لړ کی یې د (انګڼ) پر ځای (انګړ) ډېرکاروي .

دخوشحال خان په کلام کي دواړه شکله لیدل کېږي . یویې هرومرودکاتب لاسوهنه ده . تاریخي وژبني قراین پردې باندې دلالت کوي چي (انګړ) به دکاتب دتصرف نتیجه وي .

خوشحال وایي:

ځان وژړه مې هم چاپیردرسره درومي اې
نګاري!

چې ګهې پـــــــــــه شین شین په انګڼ کې شي
روانه

(۲۴۹مخ)
بل ځای وايي :
رقيبان دې لکه سپي دي په کوڅه کې
چې انګړدې پاکيزه شي،واړه چخ کړه
(۲۶۵مخ)

+++++++++++++++++

څلرم فصل

۴، ۱: د کلاسیک ادب او لویدیځي لهجې ګډ لغتونه:

په دې برخه کي به هغه لغتونه چي په کلاسیکو ادبیاتو کي راغلي او اوس په لویدیځه لهجه کي ژوندي پاته دي، د الفبې په ترتیب راوړل سي.

آب بازي، اوبازي:

په لویدیځه لهجه کي "آب بازي" تر "لامبو" زیاته عامه ده. د لامبو یو بل شکل "لمباو" دئ، چي د کندهار په زلمیانو کي رواج لري. خوشحال خان د آب بازی او لامبو دواړه لغتونه کار کړي دي.

خوشحال خان په دستارنامه کي لیکي:

"دا دوه هنره یاد شوی، یو تیر اندازی بل آب بازی ... که آب بازی چا نه زده وی، لوئی نقصان واقع کیږی ..." (دستارنامه - ۴۸مخ)

په همدې بحث کي د "لانبوزن" لغت هم کاروي، چي په ورپسې مخ کي یې د "لامبوزن" په شکل کښلی دئ. (په کابل چاپ کی دواړه د "لامبوزن" په شکل دي)

میرزاخان انصاري وایي:

کـــــــــــم دلیلو د باور اوبازي نه زده

بیا د شک گرداب هرگوره دی عمیقه

(۱۶۹- مخ)

+++++++++++++++++

آهنگر:

په مروجو پښتو قاموسو کي (آهنگر) ته د (پښ) معنا لیکله سوې ده. خوشحال خان د آهنگر لغت راوړي. زه د ده په کلام کي د "پښ" پر لغت نه یم پېښ سوی خو د اشرف خان

هجري په دیوان کي پښ د "پهش" په بڼه راغلی دئ.

لکه اور د پهش له دمه زیاده شي
هغه زړه چي مبتلاوي په دلبرو
(۵۰۵ - مخ)

خوشحال خان لیکي: "په دا شان هنر د آهن گر چه توره، نیزه، چاړه، زغره چه آلات د محاربات دي، تعلق په دیو لري" (دستارنامه - ۱۴مخ، دغه راز ۳۰، ۳۱ مخونه).

په کندهاری لهجه کي آهنګر(ایینګر) او (پښ) یو څه توپیر سره لري. پښ زیاتره د اسانو نالونه او دې ته ورته شیان جوړوي خو آهنګر چړې، ارې، د تاکبیری ارې، د پسو د سکوستلو وسایل، قلفان او نور جوړوي.

خوشحال هم د آهنګری په هنر کي همدا شیان شامل ګڼي.

رحمان هم د "آهنګر" کلمه کاروي:

یا تنور دی یا دوکان د آهنګرو
چي په عشق کښي تصور کړم خپل قلوب
(۲۴- مخ)

عبدالقادر خان وایي:

همنشین دي نغمه نه مومي بې زیانه
په بد فعل بدخصلت دکان د پښ یې
(۳۵۹ - مخ)

آهنګر ته په کندهار کي ګگر هم ویل کېږي. "سل د زرگر یو د گگر" چي مراد یې سوټک دئ. یعني د زرگر سل سوټکه د آهنگر له یوه سوټک سره برابردي.

++++++++++++++++++++++++

اَدوم:

دا لغت د خوشحال خان په کلام کي داسي لولو:

څه به هر یوه ته حال وایې خوشحاله
د لیمو په حال خبر کله ادوم دئ
(۳۴۸- مخ)

اَدوم کلمه د کندهار په لهجه کي ژوندی کلمه ده او معمولاً د حیوان (څاروي) د پښې

هغي برخي ته ويل کېږي، چي تر زنگانه پورته ده او په پارسي يې (ران) بولي. د انسان د پښې دې برخي ته (ورون) وايي. د ادوم لغت کله کله د انسان له پاره هم کارېږي. د کندهار په لهجه کي د انسان د پښې بېلابېلي برخي له گوتو څخه لوړي دا نومونه لري:

- د پښې په خپړ (خپړه) کي: گوتي، تله، پونده، بجلکه، د پښې بند.

- د پښې تر بند پورته: پونډۍ (پړکی)، زنگون، ورون، شنگښر، غبانده.

د پښتو په نورو لهجوکي اَدوم ته (پتون) وايي. لکه د ادوم مغيره شکل چي (اَدامه) دئ دغه راز د (پتون) مغيره شکل (پتانه) دئ.

حميد وايي:

چې شبنم غونډې شبگير واخيست په سر ما
کېښود ســــــــــــر په پـــــــــــتانه د سمنبر ما
(کليات - ٨ مخ)

ما يو وخت خپل د پوهنځي استاد جاج صاحب ته خپل يو شعر ولووست:
صوفي مـــــــــــــــوړ منعه کولو د شايسته وو له ديدنه
منافق ته چي شه ځير سوم سر يې پروت وو پر ورانه
استاد راته وويل چي د (ورانه) پر ځای (په پتانه) وروا چوه. زما خيال سو، چي د دوی په لهجه کي دغه کلمه عامه نه وه.

په انگرېزي ژبه د چرگانو ادوم ته (drum stick) وايي يعني د ډول لرگی. د کندهار په لهجه کي له اوسپني څخه جوړي سوي دغه راز وسلې ته (خوردوم) وايي.

خوشحال د ادم خېلو اپريديو د توصيف په ترڅ کي د"پنډۍ" لغت داسي راوړی دئ:

په وجــــــــــود کې لکه ها له ويښتو خلاصې
پښې کمکی، غونډې پنډۍ پهن سريني
(۴۶۰ - مخ)

+++++++++++++++

ارکه:

خوشحال خان د کاله پانی د هېليو په بيان کي د "ارکه" لغت راوړی دئ.

په ارکه وو مــــــــــــــــــلامال دي

سونـا هم پـکي خال خال دي
(فـراقـنامـه - ۴۷مـخ)

د (ارکـه) پـه نـامـه مـرغه مـاتـه نـه دئ رامعلـوم او نـه مي پـه مـروجو قـامـوسو کي مونـدلـی دئ او د خوشحال فـرهنگ چي د معاون سرمحقق محمد اسمعيل سوړه بن پـه قـلم پـه ۱۳۶۵ کال پـه کـابـل کي خپـور سوی دئ، د نـومـونـو پـه بـرخه کي يـې راوړی دئ او ورتـه کـښلي يـې دي: "يـو کـوچنی مـرغی ده چي د بـاز پـه واسطه ښکار کـيږي". پـه دي قـاموس کي لـکه نـورو نـومـونـو تـه چي لاتـيـنـي نـوم هم کـښل سوی وي، د دغه نـامـه لاتـيـنـي معادل نـستـه، ځکه يـې سمه څيړنـه راتـه مـيسره نـه ده.

پـه کـنـدهار کي هغو کـوتـرو تـه، چي پـه هوا کي بـازی نـه کـوي او تـر لـوټـن (ملاقـي) کـوتـرو غـټي هم دي، (ارغه) کـوتـري وايـي. ارغه کـوتـره صحرايـي کـوتـري تـه ورتـه ده.

++++++++++++++++++++

ارهټ:

ارهټ، ارهړ هغه کـوهي (څاه) تـه ويـل کـيږي چي د لـويـو مځکو د اوبـولـو (خړوبـولـو) پـه نـيـامـت کـيـنـدل سوی وي. دغه راز کـوهي تـه اوس (بـاوړی) وايـي. دا کـلـمه پـاکستان تـه د افغانـانـو د وروستي مـهاجرت پـه دوران کي د کـنـدهار لـهجي تـه راغلي ده. پـخوا دا کـلـمه د ډيـورنـډ تـر پـولـي هـا خوا تـه مـاوريـدلـي وه.بـايـدووايم چي دکـنـدهارپـه عامه محاوره کي داکـلـمه د (ارهړ) پـه شکل ويـلـه کـيږي . دکـنـدهاريـوشاعرانـوپـه ديـوانـوکي چي د (ارهټ) پـه شکل ثـبـت ده، غالـبـاًبـه دکلاسيـک ادب دخطي ديـوانـو همدارازثـبـت اغيږه پـکښي کـړې وي .

مـيرزا خان وايـي:

د وحدت پـه څان لـــــه څان سره بـازي ده
د کـثرت نـوم يـې ارهټ کـړ يـا گـرداب شو
(۹۷- مـخ)

مـيـرزاحنان بـارکـزی وايـي :
مـاتـول اوسازول دفـلـک کـاردئ

زنده سرواړه منګي دي ارهټ
(۵۰مخ)
شمس الدین کاکړوایي :
کښت دعمرمي سیراب په باران نه شو
اوبوم يې دسروسترګوپه ارهټ
(۴۲مخ)

++++++++++++++++++++++

استوګنه :

استوګنه د (اوسېدلو) په معنا لرغونې کلمه ده. دا کلمه په پخوانیو متونو کي د "استوګه" په شکل راغلې ده. د کندهار په لهجه کي هم پخوا "استوګه" رواج وه خو اوس يې پر ځای "استوګنه" ویله کېږي.

اشرف خان هجري ویلي دي:

په ادب په نېکی مټ کوه ختکه!
د استوګې ځای دلې نشته سفر دی
(۱۹۲ - مخ)

بل ځای يې بیا د استوګني په شکل راوړی خو هلته بیا کاتب په (ړ) کښلی دئ.

رُخ دي نه دی ماڼې مه څکوه فلک ته
د استوړني مکان ستا نس د تُراب دی
(۵۲۵ - مخ)

د رحمان بابا په دیوان کي هم "استوړنه" چي د "استوګنه" ناسمه لیکنه ده، زیاته راغلې ده.

په تـــــــوده زمکه استوړنه ده مشکله
څه به زیست شي له رحمان سره د چا
(۱۲۶ - مخ)

په ۱۹۱مخ کي يې بیا په (ګ) کښلې ده.
شه استوګنه د دوه ورونو سره نه شي
بلکه اخــــــــــــــــــــــلي يو تر بله آزارونه

مرحوم قلندر مومندپه پټه خزانه کي د استوګني کلمه د دغه د کتاب د جعلیت یو دلیل بولي چي نور پوهان ورسره موافق نه دي. استوګنه لغت د پټي خزانې تر کښلو پخوا په پښتو ادب کي مروج وو.

+++++++++++++++++

الابـلا:

هر څه تـه لاس اچول، حلالـي و مـرداري سره گډول، ...
پـه ظفرالـلغات کـي يـې د دې ويـي معنا داسي کښلې ده: "بـيکاره او بـې ښه څيزونـه، گډ گا ډيـره څيزونـه، ....، درد، رنج، مصيبت"
د کندهار ښځمنی وايـي:
"الابـلابـه وکم، زوی و لـوربـه پـه ماړه کم، د مـولا جواب بـه څه کم".
خوشحال خان ويـلي دي:
کـه مـثال يـې پـه دنـياغواړې لـه مـانـه
چې الابـلا پـکې وي هــــــغه ډنـډ دی
(٣٣٨ - مـخ)
يـا:
هــــره ورځ د دې فـانـي دنـيا دپـاره
زرفـتـنې، الابـلا، دغادغل کـړې
(٤٤٤- مـخ)
پـارسي ژبـې هغه وخت چې غواړي د يـوه کـار لـه ذمـه واری او مسئولـيت څخه ځان وکـاږي نـو وايـې " الابـلا، بـگردن مـلا".
+++++++++++++++++++++++

الـپـتـه:

دسرلـه خوادځلـوروتـورو پـه زوَر (فـتـحه) تـلـفظ کـېږي او فـشار يـې پـر وروستـی څپـه دئ.
دا لـغت د کـندهار پـه لـهجه کـي د (وارخطا، سرگـردانـه) پـه معنا ژونـدی دئ او پـه ورځنـی محاوره کـي زيـات کـارېږي.
ظفـرالـلغات يـې هم دې تـه ورتـه معناوي کښلـي دي. پـه کـلاسيک ادب کـي ځای ځای د عربـيت تـر اغيزې لانـدې "الـفـتـه" لـيکل سوی وي.
خوشحال خان ويـلي دي:
ښه خو دا چې يـې برقع پـه مخ پـرتـه ده
او کـه نـه پـرې بـه وگـــــــــــــــړي الـفـتـه شي
(٣٧١- مـخ)
يـا:
کـه د مـخ ښايـست يـې دا دی چې لـيـده شي

لابه ما غونډي پرې ډیر الفته کیږي
(۳۷۳ - مخ)

په دستارنامه کي هم "الفته" راغلې ده.

"لږ چه تازه دم وی، بهتر تر هغوډیرو چه ستړی آلفته وی".
(۹۵ - مخ)

اشرف خان هجري وايي:

الفته قیس یې هسې رنګ جدا کا
چه د تور قفس بندی غم د لیلا کا
(۴ - مخ)

++++++++++++++++++++

انا:

په کندهار کي د مور یا پلار مور ته (انا) وايي. په ختیځه لهجه کي یې (نیا) بولي.

حمید مومند ویلي دي:

چې، انا! په فلاني کلي کي مقامه
یوه جن ده ګل اندامه وفا نامه
(کلیات - ۵۰۹ مخ)

++++++++++++++++++

اوتاک:

د اوتاک لغت په کلاسیک ادب کي هغه راز راغلی دئ لکه په لویدیځه لهجه کي چي کاریږي. اوتاک د کندهار په لهجه کي تر "خوني، اطاق" پراخه معنا لري. پخوا به په لوی اختر کي خلک د شاه اغا میلې ته وتل. د هري ډلي اوتاک به معلوم وو. د شالمار په میلو کي به هم د هر کلي اوتاکونه جلا ول. په اوتاک کي به یې یوه برخه د اشپزۍ له پاره وه، نغري به یې پکښې جوړ کړي ول، بله برخه به د ناستي ځای وو، کمبلي به پکښې اواري وې او بسترې به شاوخوا پرتې وې. د شپې د خوب له پاره یې هم له دغه ځایه کار اخیست. د لمانځه له پاره به یې بله برخه ټاکلې وه. دې ټولو ته یې په مجموع کي اوتاک وایه. د روسانو د اشغال پر وخت د

کندهار په ماله جات او ارغنداو او نورو سیمو کي د مجاهدینو اوتاکونه ول.

په پښتو کلاسیک ادب کي د اوتاک لغت زیات راغلی دئ. په دستارنامه کي "اسباب معیشت" تر عنوان لاندي داسي لولو:

"بل اوتاک یعني د استوګني ځای"
(۱۴۵- مخ)

په فراقنامه کي وایي:

اوس یې رخ د مـــــــــــــــــلنګی او د دوهی دی
د خوشحال چې سرای اوتاک و واړه تېر شه
(۷- مخ)

بل ځای:

هـــــــغه ملک واړه اوتاک دی
چې پکې کښلی بختناک[1] دی
(۳۸- مخ)

دمیرزاحنان بارکزي به دیوان کي اوتاک کلمه په قاف لیکل سوي ده خومرادیې (خونه،کوټه، اطاق) نه دئ،بلکي مطلب یې هغه رازاوتاک دئ چې کلاسیکوشاعرانوپخپلو اشعاروکي راوړی دئ. دی وایي:

لکه ځغلي لېونی سپی له اوتاقه
هسي ورک شوه رقیبان دشکرلب
(۴۴مخ)

پوهاند زیار صاحب چي د اوتاک کلمه د عربي (اطاق) کښلي ده (د خوشال ادبي پښتو - ۳۶مخ) د تأمل وړ خبره ده. د پښتو (اوتاک) غالباً له تورکي ژبي څخه راغلی دخیل لغت دئ. په تورکي کي "اتاق" د خوني او خېمې په معنا کارېږي او وایي چې کله کله یې د 'اتاغ" په شکل هم تلفظ کوي (وګ: غیاث اللغات) . زما خیال دئ ته چي د عربي "اطاق" به هم د تورکي "اتاق" معرب شکل وي ځکه په قرآن کي د "اطاق" کلمه نه ده راغلي (وګ: معجم المفهرس- د الف ردیف. هورې تاسي د "اطاق" کلمه نه مومئ).

---

[1] بختناک د خوشحال خان زوی وو.

دوکتور هاشمیان صاحب "اتاق" دري ژبي ته له ترکي څخه راغلې کلمه بولي (وګ: آئینه افغانستان، شماره مسلسل: ۱۱۸ - صفحه ۳۳).

++++++++++++++++

اوسترۍ:

آخري، وروستۍ.

قاموسو هم په همدې معنا ثبت کړی دئ. مذکر حالت یې (اوستری) دئ لکه: اوستری دیدن

دا لغت په کندهار کي په همدې شکل ژوندۍ کلمه ده. یو متل دئ چي وایي "اوسترۍ ورځ نامرده ده".

حمید مومند ویلي دي:

راشه که هوا د اوستري دید لرې بې رحمه
مــــــــــړ ستا د دیدن یې سره کفن کې ونغاړه
(کلیات - ۲۲۳مخ)

++++++++++++++++++

ایځې:

په ظفراللغات کې دې لغت ته کښلي دي: "په ټکو ویل، مجازاً یوه خبره ښه یادول" او په مثال کي د خوشحال خان همدا بیت چي ما هم رااخیستی دئ، راوړی دئ.

د کندهار په لهجه کي کوچنیانو ته د "قاعده بغدادي" د تدریسولو په وخت کي د کلمو د حرکاتو له مخي د هغو د تلفظ زده کولو یوې طریقې ته (ایزګی) ویله کېږي. د مثال په توګه د "معلم" کلمې تلفظ داسي ورته ښوول کېږي "میمه عین زرمع، لامه میم زیرلیم، معلم" دا طریقه د تلفظ زده کولو یوه پخوانۍ اوږده تخنیکي قاعده وه چي اوس لا هم د کورني تعلیم په نصاب کي شامله ده.

د خوشحال خان په کلام کي دې عمل ته "ایځي" ویل سوی دئ. (ایځي) او (ایزګي) سره ورته لغتونه دي.

خوشحال وایي:

هغه کــــــــــــوم سبق د ناز او د نیاز دی
چې وما یې په ایځي نه دی راکړی
(۳۵۲- مخ)

دغه راز لوست ته "په زوَر و زېر ویل" اصطلاح هم په کندهار کي سته.

++++++++++++++++++++

ایداد:

(ایداد) په لوېدیځه لهجه کي د (سرزنش، سزا، ترټل) په معناعام لغت دئ. علامه رشاد ◆ د امیر شېرعلیخان او سردار محمدامین خان د مخالفت په برخه کي د امیر له خولې لیکلي دي: "... سردار محمدامین ته ووایه زما ستا سپکاوی نه دئ هېر ... که زه په بري کابل ته راستون سوم، ایداد به درکړم (د کندهار یاداښتونه - ۱۸۲مخ).

ډاکټر پالوال صاحب یو ځای کښلي دي: "څنگه چي ساگزو له انگلیسانو سره په جنگ کښي د سرغنه محمدایوب ملاتړ وکړ، نو تر بري وروسته، امیر عبدالرحمان خان، چي په کندهار کښي په تور امیر سره شهرت لري، ډیری ساکزیان ئې په ایداد کښي له هلمند ناوې څخه د افغانستان و شمال ته فرار کړل" (معیاري پښتو - ۴۴مخ).

د کندهار ښځمني یوه وراشه لري: "مور و پلار مي وکړه ازارونه، ما خواري تې راکړه ایدادونه".

د خوشحال په شعر کي دا لغت څو واره راغلی دئ خو کاتبانو او ناسخانو یې په لیکنه کي څو شکله (هداد، اهداد، احداد) ثبت کړي دي.

تل گریوان په اوښکو لوند، ساړه آهونه
چې خوشحال مین کېده دا یې هداد دئ
(۳۵۲- مخ)

په حاشیه کې کښلي دي: "په دریمه کې (ایداد) په ارمغان، کلیاتو او دوهمه کې (احداد) دی".

يا بل ځای له پښتنو څخه د سر ټکولو په وخت کي وايي:

اول زه، دا نور د پسه

څو شته واړه د احداد دي

(۳۵۹ - مخ)

دې ځای ته مرتب هيڅ رازحاشيه نه ده ورکړې او داسي ښکاري، چې د چاپي متونو ترتيبوونکي د دې کلمې په معنا کي مردود (شکمن) ول ځکه يې همداسي پرې ايښې دئ. کاتبانو او ناسخانو د ايداد پر کلمه باندي د عربي "احداد" خيال کړی دئ. د عربي احداد د عبدالقادر خان خټک د دېوان (د ۱۳۶۸ش کال چاپ) په لغتنامه کي په "په جرم حد لګول، سزا ورکول، تعزير" معنا سوی دئ. دا معناخو له ايداد سره هم نزدېکت لري خو د پښتو ايداد مستقل او په پښتو کي مروج لغت دئ او دعمومي عادت له مخي به عربي ګڼل سوی وي.

خو د دې خبري يادونه به هم په زړه پوري وي چي په قاموسو کي د (احداد) لغت په دغه معنا ثبت سوی نه دئ. په لغتنامه دهخدا کي د (احداد) لغت ته داسي ليکل سوی دي: "... سوگ داشتن زن بشوهر، ... باز ايستادن زن از زينت. جامه سوگ پوشيدن، ... تيز کردن کارد و امثال آن بسنگ وسوهان".

يا:

ساقي نن د سرشاريه شراب راکړه

محتسب چې حاضر نه دی، څه احداد شي

(۴۱۸ - مخ)

دلته بيا فکر کوم له (ايداد) څخه (احداد) جوړ سوی دئ.

يا:

چې بل مخ وته نظر کړم دهداد شم

توري زلفې يې دورې دي اويزاندي

(۴۲۹- مخ)

(هداد) د (ايداد) مسخه سوی شکل دئ. په حاشيه کي يې ورته کښلي دي " په لومړی کې

(احداد) او په دوهمه او دریمه کې (اهداد) دی".

یا:

په گل چه هومره مینه بلبل کا
سیل د بلبلـــــو باندې غلغل کا
د ښایسته ؤعـــــاشقان ډېر دي
عالم به ولی احـــــــداد د گل کا
(د خوشحال رباعیات - ۲مخ)

د رحمان باباپه دېوان کي هم د "اهداد" په شکل ثبت دئ.

هر اهداد چه راکاوه شي ستا په مینه
په لیمه ځـــــــــما قبول هغه اهداد دی
(۲۴۱ مخ او دغه راز ۲۵۹مخ)

هجري ویلي دي:

په ټگی مي یې زړه یووړ اوس مي سر وړي
چي دې مست مي ورکاوه دا لوی هداددی
(۱۹۹- مخ)

عبدالقادرخان وایي:

نور چی بوس و کنار کا عیب یې نه وي
زه چی تش کاته کـــــــوم زما اهداد شي
(۲۹۶- مخ)

په حاشیه کي یې ورته کښلي دي: "ک: (هیداد)، (پ،آ): احداد".

حمید مومند وایي:

چې په ما دي هم له ما دي
پرې ناحق د بل ایداد کړم
(کلیات - ۱۴۴مخ)

یا:

چې مې کړی خود کــــــــرده په ځان فساد دی
هر چې شوَمه ښه چې شوم دا مې اهداد دی
(۴۳۲- مخ)

کامگار خټک وایي:

وابه نه وړم د دابرو له جواره
خپل پردي که همگي زما اهدادکه
(۱۱۳- مخ)

په دې باب نور مثالونه هم سته. "احداد، اهداد، هداد، هیداد" ټول د "ایداد" مختلفي املاوي دي.

دا لغت د راحت زاخیلي په لغات افغاني او د وزیر محمدګل خان په پښتو سیندکي نسته او له دې څخه ثوک ویلای سي، چي په ختیځو لهجو کي یې رواج عام نه وو. ظفراللغات بیا اخیستی دئ او زما یقین دئ چي د هغه ماخذ به هم کلاسیک متون وي نه عامه محاوره.

+++++++++++++++++++++

ایسېدل:

د کندهار په لهجه کي د (ښکاره کېدل، معلومېدل) پر ځای د (ایسېدل) کلمه زیاته باب ده. خو په " ښه مي نه ایسي" عبارت کي یې معنا دا ده چي " ښه مي نه درځه راځي"، " بد مي په نظر راځي". دا کلمه په کلاسیک ادب کي سته خو اوس یې د استعمال هڅه کمه سوې ده.

حمید مومند ویلي دي:

هر خاکسار چې خاکساري نه کا ښه نه کا
هر ثوک ښه ایسي په خپل رسم و رواج
(کلیات - ۵۳مخ)

بل ځای وایي:

لکه شوم چې په خوړونکي سپي نازېږي
هسې ښـــــــــه ایسي د ترکو رقیبان شوخ
(۶۰- مخ)

میرزاخان انصاري وایي:

مینه نــــــه شي بې دیدنه
دیدن ښه ایسي په مینه
(۱۹۰- مخ)

مولوي بریالی وایي:

زوی چي دم د بې لارئ په ځان کي پوکئ
نــــور زیاتي ورته بد ایسي د خپل پلار مخ
ما چي دم د شـــــــوخو سترګو پر ځان پوکئ
ته وا څه به مي ښــــــــه ایسي د بل کار مخ
(اهار - ۲۶مخ)

+++++++++++++++++++++++++

بارخو:

په لوېديځه لهجه کي (باړخو) د (رخسار) له پاره کارېږي. د پښتو په نورو لهجو کي ورته (اننگي) وايي. خوشحال خان خټک خال خال (اننگي) لغت کاروي خو د (بارخو) کلمې د استعمال پله يې درنه ده. خوشحال خان پخپله جوړه کړې الفبې کي د (ړ) توري له پاره پر (ر) باندي همزه ږدي. ما ته دا فکر رالوېږي چي په "باړخو" کي به کاتبانو دغي همزې ته سمه پاملرنه نه وي کړې. خو دا صرف يو حدس دئ. دا څو ځايه به په گډه سره ولولو:

گل د لاله شه دی، راته وايه که بارخو يې؟
ستا زيبا بارخو به له گياه کړم برابر؟
(۶۰- مخ)

يا:

په بارخو دې مار حلقه شو که صهبا مې
ستا د تورو زلفو خولې وته سر مات کړ
(۷۲ - مخ)

د خوشحال رباعيات (د پښتو ټولني چاپ) کي يې "باړخو" کښلی دئ.

باړخو يې نه دی گل د گلاب دی
زلفې يې طعن د مشک ناب دی
راشه که دواړه شونډې يې گورې
چي پرې مستيږی هغه شراب دی
(رباعيات - ۱۲۳مخ)

د خوشحال خان او رحمان بابا په دېوانو کي ځای ځای د (بارخو) پر ځای (اننگي) ورلوېدلی دئ چي ښاغلي پالوال صاحب يې تفصيلي يادونه او هغه وراني بيان کړی دئ، چي د دغي لاسوهني له اسيته د رحمان په شعرکي پېښ سوی دئ. (وگ: معياري پښتو - ۲۳۳مخ)

+++++++++++++++++++

براېي: برايه، تېره شپه

دا لغت په لوېديځه لهجه کي ډېر عام دئ او په ختيځه لهجه کي يې پر ځای "بېگاه"

ویل کېږي. په کلاسیک ادب کي یې مثالونه ډېر موندل کېږي. اشرف خان وایي:
د دوو سترگو کسي غوارم موندو نشي
شـــــــاید یوړه برایه دغه سیلاب ستا
(۲۷۷- مخ)
بل ځای:
برایه غـــــمان؟راغلی د هجران وو
د لښکرو حد یې نه وه بې پایان وو
(۴۲۲- مخ)
عبدالقادر خان ویلي دي:
برایه مي اشنا ولیده په خوب کي
په ژړا مي کــــــړ په اوښکو بستر تر
(۵۶ مخ)
حمید مومند وایي:
لا یو ښکلی گل اندام چې شاهد نام و
برایي زمـــــــــــونږ په کلي کي مقام و
(کلیات - ۴۹۶مخ)
+++++++++++++++++++

برقه، برقع:

(د ښاري پښتنو ښځمني یې د حجاب په خاطر پر سرکوي. دا کلمه او جامه پښتنو ته له بلي خوا راغلې ده. کلمات یې ټول فارسي دي، لکه: کله گی، چشمکي، تا، چین، دولاق،...

په فراقنامه کي لولو:
ښه خو دا چې یې برقع پر مخ پرته وي
او کنه پرې بــــــــــــه وگړي الفته شي
(۱۵- مخ)
هجري ویلي دي:
دبدبه د نمر باطلـــــــــه هغه دم شی
چه سرگنده تر برقې د مخ ضیا کا
(۱۰- مخ)
+++++++++++++++++++++++

برمنډ: لڅ، لوڅ

خوشحال خان ویلي دی:

هـــــــــــــــــــومره بلا دي و
تا ته پنډې
چې شــــــــــــمار يې نشته پټې برمنډې
گوره په کـــــــــــــــــــومه بلابه
سر شي
چې پکښې ته گرځې په منډې منډې
(ارمغان - ۱۲۷مخ)
عبدالقادر خان وايي:
پښې برمنډې سر برمنډ گرېوان پاره وی
په طلب يې په مـــــــــــــــــــــلکونو
آواره وی
(۲۵۶- مخ)
د کندهار په لهجه کي"برمنډ" رواج لري.
مولوي صالح محمد هوتک وايي:
مخ پر سره اور ورځه
لکه خونخـــــور ورځه
د جنگ پر لور ورځه
برمنډ سرتور ورځه
(پاشلي وينا وي - ۷۹مخ)
مولوي بريالی وايي:
کې کاکل د کفر توره کـــــــــــــــړه
برمنډه
د صنعان به صحيح دين کړي ورغلط
(اهاړ - ۶۰مخ)
کې = که يې:
(برمنډ) په نورو لهجو کي "بربنډ" دئ.

حميد وايي:
هيڅ له شرمه راته مه وايه ناصحه
د بربنډ له اوبــــــو څه انديښنه باک
(کليات - ۱۲۶مخ)
++++++++++++++

برند، برنده:

د لومړي توري په سکون او د دوهم په زور(فتحه)،
دا لغت په کندهار کي د صفت په شکل کارېږي. که له (ځوانی) سره راسي نو (برنده ځواني) د خوانی اول ټاپی، د ځوانی د مستی

شپې و ورځې معنا ورکوي. که له سترګو سره راسي نو بیا (برندي سترګي) د شوخو سترګو معنا ورکوي. دا لغت قاموسو اخیستی دئ او همدغه شاني معناوي یې ورته کښلي دي. په کلاسیک ادب کي یې هم په همدې معنا موندلای سو. هلته چي کله له "کښېنستل" سره یو ځای کار سي نو "برند کښېنستل" د مغرور کښېنستلو معنا ښندي. دغه راز کښېنستلو ته په کندهار کي "په اړه مار کښېنستل" وایي. اړه مار د (په ځان مغرور) معنا لري.

خوشحال خان په دستارنامه (۱۱مخ) کي ویلي دي: "څوک چه دستار تړي - د دستار په حقیقت دِ وپوهیږي - د دستار حق دِ وپیژني - قابلیت او لایقت دِ ئې حاصل کا - که قابلیت او لائقت ئې حاصل نه کا- دستار په سرکا - برندکښینی - دا هسې دستار، دستار باله نه شي".

برنده:

خوشحال خان وایي:

چې سترګې په رنجو کړې، برنده کښینې خورې زلفې
چې غټې به درته ګوري یو یو مرد بویه بللی
(۳۲۲- مخ)

په سواتنامه کي لولو:

نوم په ځان باندې کیږده د عالمانو
په دا هسې علم برند کښېني ملا شي
(۳۴- مخ)

یا:

د خوشحال غوندې به مست ګرځي په میو
چې هوا د برندو سترګو د چا ستا وي
(۴۰۹- مخ)

هجري ویلي دي:

یوه سترګه یَم د ګنګ بله جمنا کړم
چه رایادې برندې سترګې د اشنا کړم
(۸۴ - مخ)

رحمان بابا وايي:

وبه نه وينې د ترکـــــــو برندي سترګي
مګر ځان په خپلو وينو کشي سالو کړې
(۴۹- مخ)

د کندهار مولوي بريالي صاحب ويلي دي:

يا مي خيال د برندو سترګو سو په زړه کي
يا په برخه د بډای ســـــــــو د دولت رنځ
(اهاړ - ۳۰مخ)

په ظفراللغات کي يې د " غصه ناک، سپين سترګي او بې حيا" معناوي هم ورته کښلي دي. د دې معناوو مصداق ما نه په کلاسيک ادب کي موندلی دئ او نه مي پخپله لهجه کي. تر کومه ځايه چي ما څېړنه کړې ده. (برند، برنده) دواړه په مثبتو صفتو کي راځي.

++++++++++++++++++++

بدلې، سندرې:

غزلي، ترانې

مفرد يې (بدله) ده. دا لغت په لوېديځ ګړدود کي د (غزل) له پاره زيات کارېږي. نوی نسل اوس د (سندري) ويی هم کاروي خو په عامه محاوره، په تېره بيا د ښځمنو په خبرواترو کي (بدلي) لغت ډېرکارېږي. په ختيځ ګړدود کي د (بدله) جمع په اوږده (ې) سره ليکي.

خوشحال خان وايي:

هومره بدلې هـــــــومره سندرې
تـــــــامې نه شوې د عشق خبرې
فهم مې وکړ د عشق په کار کښې
لـــــــــرې نژدې دی نژدې دی لرې
(رباعيات - ۲۸۰ مخ)

په دستارنامه کي د "ازدواج د معاشرت " په برخه کي راغلي دي:

"چي ميړه يې غائب وي... سندرې بدلې دا دي نه وايي - حزن دلګيري دي پرې غالب وي". (۱۲۲- مخ)

د سید راحت الله راحت زاخیلي په لغات افغاني، د وزیر محمدگل خان مومند په پښتو سیند او د میا بهادرشاه ظفر کاکاخېل په ظفراللغات کي د دې لغت نسته والی پر دې خبره باندي دلیل کېدلای سي، چي په ختیځو لهجو کي دا لغت دونه عام نه دئ چي قاموسو ته دې لار موندلې وي خو د خوشحال خان په ژبه کي دا لغت موجود وو.

+++++++++++++++++

بوده:

د بار وړونکي حیوان (خره، آس) په معناپه لوېدیځه لهجه کي ژوندی کلمه ده. خوشحال خان یې هم راوړي:

په هر نام چې دي رضا هغه مي بوله
آدم زاد، فرښته، پري، بوده، لیوه یم
(۱۲۵- مخ)

+++++++++++++++++++

بیهاڼ:

د کندهار په لهجه کي بیهاڼ د آس بچی ته وایي. په نورو لهجو کي یې د (بیاڼ) په شکل تلفظ کوي. ښځینه جنس ته یې (بیانه) وایي.

خوشحال وایي:

بیهاڼ د اســــــــپو کله یکسان دي
ځینې ټټوان دی ځینې اســــــان دي
ځینې د بار دی د زیست روزگار دي
ځینې د تــــــــــورې د برگستوان دي
(رباعیات - ۱۵۶مخ)

مولوي بریالی وایي:

د رقیب په خوشگویي به غلط نه سم
پای بسته وي پــــــــه اول مزله بیهاڼ
(اهاړ - ۹۰مخ)

+++++++++++++++

پدل:

په لس زره پښتو لغتونه کي یې د دې لغت معنا "اثر" کښلی دئ. لغات افغاني نه دئ ثبت کړی. پښتو سیند په "تاثیر" سره معنا

کړی دئ او ظفراللغات یې "شعور، بې عقل، اثر" معناوي بللي دي. پدل ماتېدل یې په "بې اثر کول" سره معنا کړی دئ. د خوشحال خان خټک کلیات (نوی چاپ) په ویپانګه کي یې "ګټه، فایده، مثبت اغېز، ښېګڼه" معناوی ورته کښلي دي.

دا لغت د کندهار په لهجه کي ډېر عام دئ خو کومي معناوي چي قاموسو کښلي دي، د کندهار د لهجې له استعمال سره ډېري نزدې نه دي. په کندهاری لهجه کي (له یو چا سره پدل ماتېدل) دا معنا لري چي له هغه سره اوس په خلاصه خوله، بې له کوم مانع او خنډه او بې له کومي ملاحظې راشه درشه، خبري اتري کېدلای سي. د مثال په توګه یو څوک د یو چا مجلس ته د شرم او حیا یا کوم بل دلیل له اسیته ورتللای نه سي. یو بل څوک یې له ځانه سره دغه مجلس ته بیایي. تر دې وروسته نو د ده پدل مات سو او نور نو په پوره زړه نوموړي مجلس ته ورتللای سي.

خوشحال خان خټک دا لغت کار کړی دئ خو په معنا کي یې زه شکمن یم. نه هغه معنا پکښې موندلای سم چي قاموسو راوړې ده او نه هغه مطلب ځني اخیستلای سم چي زما پخپله لهجه کي ځني اخیستل کېږي. ګویا دا لغت په "حل طلب" لغاتو کي راځي.

خوشحال خان وایي:

نه یې قدر شته نه پدل
ډېر ترمور اوتر جراد دي
(۳۵۹- مخ)

دا بیت په ټولو چاپو "مرغلري"، "ارمغان" او "د خوشحال خان خټک کلیات" کي په همدې شکل ثبت دئ او د هغي غزلي د پای له خوا دوهم بیت دئ چي د پښتانه په ذم کي ویلې سوې ده او مطلع یې ده:

پښتانه که آدم زاد دي
په خویونو کښي هناد دي

په نوموړي بیت کي "ترمور" کلمه ما ته "ترهور، ترور" ایسي او چاپي متونو دا کلمه

سمه ثبت کړې نه ده. ځکه اول خو د (ترمور) لغت هیڅ معنا نه لري او هیڅ قاموس هم دا لغت نه دئ راوړی. دوهم دا چي په نیم بیتي کي "ترمور، اوتر، جراد" پرله پسې راغلي دي او مترادف لغتونه باید وي. (ترهور، ترور) وارخطا ته وايي، (اوتر) هم وارخطا، سراسیمه ته ویل کېږي او (جراد) د بې پروا، زړه ور ته وايي. دا معناوي له بیت سره لګېږي هم.

په ارمغان خوشحال (۳۹ مخ) کي راغلي دي:

د ناقصي پوهي پدل په کار نه دی
د دانا فکـــــــــــــر خطر لري خطیر

++++++++++++++++

پسور:

د (عرض، بر) په معنا په کلاسیک ادب او لویدیځه لهجه کي کارېږي. په ختیځو لهجو کي له (پسور) او (سپور) دواړو څخه (پ) غورځېدلې ده خو په لویدیځه لهجه کي بیا دا دواړه لغته له (پ) سره تلفظ کېږي. په کلاسیک ادب کي هم له (پ) سره یو ځای راغلی دئ. په ځینو ځایو کي چي (پسور) د (سور) په شکل راغلی دئ، یقین ته په نزدې ګمان سره ویل کېدلای سي، چي دا به یې د شاعر خپل تلفظ نه وي. مثلاً خوشحال خان د (پسور) لغت په مغیره حالت کي (پساره) کاروي.

خبردار یې په پساره په اوږده نه وي
چې دریاب تر کومه لاړ دی پهن تر
(۵۷- مخ)

دلته که له (پساره) څخه (پ) وغورځول سي، یو بې معنا شی ځني جوړېږي.

د (سپور) ویی هم له (پ) سره یو ځای راوړي.

د جهان بلا دې کل وي
خو دې نه شي ویی سپور
(۶۸- مخ)

++++++++++++++++

پــل:

(د لـومـړي تـوري بـه زوه ره كـي) مـعـاف، بـخښل

د كـنـدهـار پـه لـهجه كـي (پـل) پـه هـمدې مـعـنـا ژونـدى او پـه مـحـاوره كـي عـام لـغـت دئ. څـوک چي پـه كـوم غټ سفـر ځـي، دوستـانـو تـه وايـي "حق راپـل لـرئ" يـعـني كـه مـو حق رابـانـدي پـاتـه وي، راويـې بـخښئ. دغـه راز غوښتـنـي تـه "حق پـلـيت" وايـي.

(پـل) لـغـت پـه هـمدې مـعـنـا پـه نـورو لـهـجو كـي نـستـه. ارواښاد سرمحقق دوست شيـنـواري پـه "زړه پـانـگـه " كـي د دې لـغـت پـه بـاب لـيـكـلـي دي: "... (پـل - پـلـه = مـعـاف، بـخښلـى) صفت دى، چى د پـښتو پـه لـويـديـځـه (د كـنـدهـار) لـهـجه كـى بـيـخـى ژونـدى او مـروجه لـغـت دى. خـو پـه خـتـيـځـه لـهـجه كـى لـه اسـتـعـمـالـه وتـلـى دى. دغـه كـلـمـه نـه يـوازى دا چى زمـوږ پـه لـرغـونـى ادب كـى زيـاتـه اسـتـعـمـالـيـدلـه بـلـكـى پـه آريـايـى ژبـو كـى يـى ژوره ريـښه لـرلـه ..." (زړه پـانـگـه - سريـزه - ۴ مـخ. نـقـل قـول كټ مټ او د چـاپـي مـتـن پـه امـلاء رانـقـل سوى دئ . م . هــ) .

خـوشحـال خـان ويـلـي دي:

مـا خـپـل خــــــون ورتـه پـل كـړى
كـه زمـا د مـرگ عـذاب شتـه[1]
(۲۹۴- مـخ)

مـيـرزا خـان انـصاري وايـي:

چـي پـه قـصد و هسي جنگ وتـه هـوس كـړى
اول خـپـلـه خــــــــــــونـرېزي
كــــــــــــره پـلـه پـلـه
(۱۷۹- مـخ)

++++++++++++++

پـه مـټـي:

د كـنـدهـار پـه لـهـجه كـي دا لـغـت د (ايـلـه، ايـلـه بـېـلـه) پـه مـعـنـا كـاريـږي. پـوهـانـد زيـار

---

[1] د ظفـراللـغـات پـه مـثـالـو كـي دا بـيـت داسي ثـبـت دئ: "كـه زمـا د خـون عذاب شتـه"

صاحب يې (په) ځنې غورځولی دئ او پر ځای يې يوازي "متې" کاروي.
حميد وايي:
په دا رنګ يې تر بېګاه په هـــــــــزار متې
وساتلې په ګرېوان کې سري سکروټې
(۴۸۹- مخ)
مولوي بريالی وايي:
ناامید اوســــــــــه له شکلو "برياليه"
دوی په متې عملي کا اول خپل ناز
(اهار- ۴۸مخ)
+++++++++++++++++

پوري ووري:

"په يوه خوا ننوتل او تر بلي خواوتل" ته ويل کېږي. په قاموسو کې په " آنطرف واينطرف" ترجمه سوی دئ. په لويديځه لهجه کې عام مروج لغت دئ . په کلاسيک ادب کې يې د استعمال مواردسته .
ميرزا خان وايي:
شايسته بانه يې غشی د خـــدنګ دی
تر دا سختو زړو به ووزي پوري ووري
(ديوان - ۲۲۵مخ)
شمس الدين کاکړويلي دي :
د هجران په سيخ سوری شوم پوري ووري
لکه نی له هره بنده جداوايم
(۹۱مخ)
+++++++++++++++++

پووندە:

په لويديځه لهجه کې کوچيانو ته (پووندە) هم ويل کېږي.
ميرزا خان انصاري ويلي دي:
ځيني ځيني پـــــــووندە شي
څوک حاصل له تجارت کا
(ديوان - ۲۰مخ، د کابل چاپ - ۱۳۵۴ش)
بل ځای:

پـوونـده و مـزارع تـه وکـړه سانـه[۲]
د زړه ذکـر دي پـټـی شو پـولـه پـانـه
(۱۹۳مـخ)

+++++++++++++++++++++

پـېخـر:

د (پـېخـر) کـلـمـه د کـنـدهـار پـه لـهـجه کـي د (ډېـر زيـات) پـه مـعنـاکـارېـږي. قـامـوسو پـه هـمدې مـعنـا ثـبـت کـړی دئ او خـوشحـال خـان يـې هـم پـه هـمدې مـعنـا راوړی دئ:

پـه پـيـخـر بـه د هـــــــــــــرچاکـره پـراتـه وو[۳]
کـه دا دُرمـي د ړلـی غـونـدې ارزان وای
(۳۳۸مـخ)

خـوشحـال خـان پـه سـواتـنـامـه کـي وايـي:
کـه پـه سـوات کـې پـه پـېخـر دي ورړي مـاشي
د مـنگـــــــــــــوړو، بـروړو، ويـل پـه چـا شي؟
(۷مـخ)

+++++++++++++++++++

پـېـزی:

مـړاوی، پـژمـرده (پـارسي):
د کـنـدهـار پـه لـهـجه کـي پـه هـمدې مـعنـا ژونـدۍ کـلـمـه ده. قـامـوسو هـم راوړې ده.
حـمـيـد مـومـنـد وايـي:
لـه ســـــــــــــاده مـخـه د صـبـر سبـق چـا زده
څـو پـېـزی د خـط پـه زېـر و پـه زور نـه شي
(کـلـيـات - ۲۹۱مـخ)

+++++++++++++++++

[۲] پـه زړه پـانـگـه کـي يـې "سانـه" تـه (خـبـره) مـعـنـا کـښلـې ده. پـه کـنـدهـاری لـهجـه کـي "سيـانـه" هـغـه چـا تـه ويـل کـېږي چـي (هـوشيـار، پـه خـبـره پـوه) وي.

[۳] پـه حـاشيـه کـی يـې کـښلـي دي چـي د (پـېخـر) لـغـت د چـاپـي دېـوان؟ تـرتـيـبـوونـکـوسم نـه دئ لـوستـلئ او (پـخـسر) يـې لـيـکـلـی او پـه ارمـغـان کـي يـې (بـې خرتـه) ځـني جـوړ کـړی دئ . د کـابـل چـاپ کـلـيـات سم ثـبـت کـړی دئ.

تسپې:

دا لغت د عربي (تسبیح) مفغن شکل دئ. د کندهار په لهجه کي یې وینګ عام دئ. خوشحال خان یې هم (تسپې) لیکي (د پېښور چاپ ۴۴۲مخ د پوهاند زیار صاحب د خوشال ادبي پښتو، ۲۴ مخ په حواله).

د عبدالحمید مومند په کلیات او نورو ټولو چاپو کي یې هم (تسپې) کښلی دئ:

ساده د لـــــــــــوته کمند ږدي د نیولو
چې په لاس توري تسپې کا د آبنوس
(کلیات - ۹۳مخ)

+++++++++++++++++++++

تښتن:

د کندهار په لهجه کي تر ما وړاندي نسل دا کلمه (څښتن) نه تلفظ کوله بلکي (تښتن) یې ویله. په کلاسیک ادب کي هم (تښتن) تر (څښتن) زیات کار سوی دئ.

میرزا خان وایي:

چي مـــــــــوجود ته ثریا دی له ثرا
د تښتن له حکمه نه دی ماورا
(۵۷- مخ)

د میرزا په دېوان کي زه یو ځای پر (څښتن) پېښ سوی یم (۶۱ -مخ) او دا راته د کاتب یا مرتب مداخله ایسي.

++++++++++++++

تلتک:

تلتک ته د پښتو په زیاترو لهجو کي (بړستن، بړستنه) وایي. په کندهار کي (تلتک) ډېر رواج لري. جمع یې (تلتکان) وایي. خوشحال خان هم تلتک لغت راوړی دئ:

کشکې ځوان د پښتانه په ننګ کښې مړ وای
نه چي ګور لـــــــــــره روان شــــــــــو له تلتکه
(ارمغان - ۶۱مخ)

په متن کي د (وای) پر ځای (وی) او د (تلتک) پر ځای (تولتک) راغلی دئ.

++++++++++++++++++++

تندی:

تندی د فارسي (پیشاني) په معنا د خوشحال خان په عصر کي معمول لغت وو. دا لغت په لوېدیځه لهجه اوس هم ژوندی او د ورځنی محاورې لغت دئ. په نورو لهجو کي د تندي پر ځای (وچولی) زیات کارېږي.

عبدالقادر خان وایي:

په دا لاري تله په سترګو په تندي شي
ځکه پاتـــــــــو د ناقص ځني قدم شو
(۱۴۳- مخ)

بل ځای وایي:

څو دي زړه هـــــــومره ستم کوه دلبره!
په تندي مي قبول کړی ستا ستم دی
(۲۶۸- مخ)

حمید مومند هم (تندی) لغت راوړی دئ:

وابه نه ړوم نور مخ له ســـــــــاده رویو
که د خط اره مې کښېږدي په تندي بیا
(کلیات - ۱۰مخ)

کامګار خټک وایي:

په فراق یې د خوړ(و) لبو میګونو
دو دســـــته تندی وهم لکه مګس
(دیوان - ۴۵مخ)

بل ځای یې ویلي دي:

چا چې زېرمه په دنیاد دین ونه کړه
په ارمـــــان به دودسته تندی وهي
(۱۵۶- مخ)

د کامګار خټک په دېوان کي یو ځای (وچولی) هم کارسوی دئ:

(چې مې) ښکلې د بڼو په غشي ولي
نه کړم وچولی خپل تریو لکه هدف
(۵۳ - مخ)

د دغه بیت د اړوندي غزلي هر نیم بیتی یوولس هجاوي (څپې) دئ خو که څوک ځیر سي د هماغي اړوندي غزلي په ټولو بیتو کي صرف د همدې یوه بیت وزن ډېر وران سوی دئ او له دې ورانی څخه بیا څوک حکم کولای سي چي د دې

ورانۍ ګوته د کوم بل چا لاسوهني ته نيول کېدای سي. زه حدس وهم چي د دې بيت اصلي بڼه به داسي وه:

"نه به کړم تندی خپل تريو لکه هدف"

خوشحال خان هم د "وچولی" ويی راوړی دئ:

په کاغذو کښې خوانا يې ولولي
چه کښلي نه وي هغه څوک څه لولي
هسې مردان شته په دا دنيا کښې
تختې د وچولې تختې د زړه لولي

(رباعيات - ۱۶۲مخ)

دلته هم د څلوريځي وروستی بند د خوشحال د شعر رواني نه لري؟

++++++++++++++++++++

توري:

فلزي پيسې، پول سياه (پارسي)، ايکۍ

توري د فارسي (پول سياه) او د انګرېزي (change) په معنا هم د کندهار په لهجه او هم په کلاسيکو ادبياتو کي سته. د نورو لهجو ويونکي يې دومره نه کاروي.

دا ناکسان دی وګړی کسی
د غره واورته لاسونه نيسی
درچه په سپينو په سرو موندل شی
دی يې په تورو پيسو رانيسي

(رباعيات - ۲۹۵ مخ)

د کندهار په لهجه کي "رانيول" د "پېرودلو" په معنا کارېږي. خوشحال خان يې هم په همدې معنا راوړي. د پښتو د نورو لهجو ويونکي يې نه کاروي. همدا سبب دئ، چي زياتره يې "راونيول" ليکي خو هغه بيا د "ګرفتن" معنا لري.

خوشحال خان په دستارنامه ۳۷مخ کي وايي: "څنې خوش نويس يوه قطعه، دوه درې بيته اوکښي، په مهربها کيږي - څنې په روپۍ، څنې په تورې ...".

په سواتنامه کي هم دغه لغت راغلی دئ:

کله کله پکې هسې ارزاني شي

چې په دوو تورو د شلو مهماني شي
(۴- مخ)

+++++++++++++++++++

تول: (په لنډ واو)

دا لغت د کندهار په لهجه کي د (کښت، مځکي، جايداد) په معنا راځي. "غنم مو له خپله توله دي". يعني غنم له خپلي مځکي څخه راته راځي. په بازار کي يې نه رانيسو. دا لغت قاموسو اخيستی دئ (ظفراللغات، زړه پانګه) خو په نورو لهجو کي دا لغت عام رواج نه لري. د خوشحال خان د دېوان زياتره ناسخان او ترتيبوونکي د دغه لغت په ثبت کي ستونزي لري او (ټول) يې ليکي او سبب به يې غالباً له دغه لغت سره نابلدتيا وي.

خوشحال خان وايي:

اشنايي لکه ښه تول چې ورته اش کړې
جـــــــــدايي لکه ړلی ورانی د تول کا
(۴- مخ)

يا:

چې هـــــــم تول ځي، هم دليه، دا طوفان دی که ړليه
چې بې ويري، مونده نه شي، هی توبه له هسې کښته
(۱۹۷- مخ)

حميد مومند وايي:

د حـــــــــيا پـــــــــــه تول مې واوري ړليه
په خندا چې راته سپين کاندي دندان شوخ
(کليات - ۶۰مخ)

په متن کي "ټول" ليکل سوی دئ چې تېروتنه ده. په ويپانګه کي د "تول" لغت نه راوړل بيا دا معنا لري چې د متن ترتيبوونکي دغه لغت نه پېژانده.

+++++++++++++++++

تيک:

دا کلمه په لویدیځه لهجه کي د (قد راست) په معنا زیات رواج لري. علامه رشاد ویلي دي:

تیک تیک ځه اخله اوږده اوږده ګامونه
په پسي د سرو، مایه اوښو کتار
(د افغانستان بدي ورځي - ۴۲مخ)

دکندهارشاعرشمس الدین کاکړوایي :
وشهرت وته داهسي رنګ تیاردئ
په لړتاوشي لکه ډول وماته تیک
(۷۵مخ)

دخوشحال خان په کلام کي یوځای (تیکه) کلمه راغلي ده اوله (تاجکه، ورکه، کنډکه، ختکه، ....) سره قافیه کړې ده . دکلیاتوپه کابل چاپ (۲۳۰مخ)، دانش چاپ (۱۴۹مخ) کي په همدې شکل ثبت ده خودکندهارچاپ (تِک) لیکي ده (۱۸۷مخ). ماته د (قدراست) او (سیده) په معناشکاري چي همدا (تیک) باید وي .

چي یې تــــوره پکار نه وي حبطه ده
که یې روغه وي د سپینو زرو تیکه
(۲۳۰ - مخ)

د عبدالحمید مومندپه دیوان (۱۷۴ - مخ) په در او مرجان (۵۴مخ) او د عبدالحمید دیوان په (۷۷مخ) کي د "تک" په شکل ثبت دئ :

په لړ تاو مه شه نادانه
لکه ډول و شر ته تک
(دیوان - ۱۷۴مخ، د ۱۳۶۳ش چاپ)

د حمید مومند په کلیات (۱۳۰مخ) کي یې په متن کي "تک" ثبت کړی دئ خو په ویپانګه کې د "تیک" په شکل کښلی دئ.
په مختلفو چاپو کي د دغه راز ثبت ځخه ځوک ویلای سي چي د (تیک) لغت په همدې راز وینګ د دغو چاپو د ترتیبوونکو په لهجو کي عام استعمال نه درلود.
د عبدالحمید مومند کلیات په ویپانګه کي یې "تیک" ته لیکلي دي:

"سینه وتی ولاړ، هغه ولاړ چې سینه او خېټه یې راوتې وي"

+++++++++++++++++

جوړه : (فشار پر وروستی څپه دئ)

په کندهار کي ناوي ته تر واده دمخه د خسر له کوره او تر واده وروسته د پلار له کوره چي کالي، پسول او نور سوغاتونه لېږل کېږي، دې ته "جوړه" وايي. په دغه معنا يې خوشحال خان په دستارنامه کي راوړي:

"... لکه د پښتانه دود د کشيده قميص، د پايڅو د سرکاه د مقنع، دا دودونه دي نه پريږدي - هر کله چه په دا جوړه وواده شي - نورې مهينې جوړې دي زرگونه ورسره وي".
(۱۳۲- مخ)

+++++++++++++++++++++++

چخه :

د سپي د شړلو له پاره، چغه.

ميرزا خان وايي:

اوس د نفس اماره په کومي کښېووت

ناز پرور کوکرى به څوک کا ځني چخه
(۱۲۳- مخ)

+++++++++++++++

چغر :

په لوېديځه لهجه کي "چغر" هغه چاته ويل کېږي چي يوه سترگه يې له بلي څخه په رنگ يا جوړښت کي توپير ولري. دا صفت له څارويو او مرغانو له پاره هم کارېږي.

په هېليو کي يو راز هېلۍ سته چي سترگي يې يو مخ د مرغلري په شان تکي سپيني وي. نينک يې بالکل نه معلومېږي. دې هېلۍ ته "چغر" وايي. په انگرېزي يې (Ferrugineus Duck) بولي. (وگ: شکار او کندهار - ۹۲مخ، د ليکونکي اثر)

خوشحال خان په دستارنامه کي د آس په باب وايي:

"... په یوه سترګه چغر، دا دي نه وي - کم خوردي نه وي - کهنه لنګ دي نه وي ...".
(۵۰ - مخ)

++++++++++++++++++

چغلي:

د یو چا خبره بل ته رسول "چُغلي" ده. په عربي یې (نمامت، سعایت) او په پارسي یې (سخن چینی) بولي. په کلاسیک ادب کي په همدې معنا راغلې ده او په کندهار کي هم دغه عمل ته چغلي وایي. (پښتو سیند) او (لغات افغاني) دا لغت نه دئ راوړی او داسی ښکاري چي د دغو قاموسو د لیکني پر وخت د قاموسو د ترتیبوونکو په لهجوی حوزه کي زیات مروج لغت نه وو. په دغو قاموسو کي "چغلباز" لغت راغلی دئ، چي هغه چا ته ویل کېږي چي تر واده دمخه د ناوي کور ته تګ راتګ کوي. د کندهار په لهجه کي دغه کار ته "ګردني" وایي. ظفراللغات د "چغلي" لغت اخیستی دئ.

خوشحال خان په دستارنامه کي ویلي دي:

"... هغې معشوقې د بن زي په خوله چغلي کړې وه ...".

(دستارنامه -۱۹۰ مخ)

یا بل ځای:

"ملوک چه بې تمیزه شي، د غمازو د چغلو د رشوت خورو بازار ګرم شي".

(۱۹۱ - مخ)

اشرف خان هجري وایي:

هر ستم په مین کړه چاره یې نشته
حکایت د غــماز فهم کړه چُغل دی

(۵۰۳ - مخ)

++++++++++++++++++

چمکلی:

د ښځو یو راز ګېڼه ده، چي د تاج په شاني په سر کي ایښوول کېږي. (پښتو سیند)، (لغات افغاني) او (لس زره پښتو لغتونه) دا لغت نه لري خو ظفراللغات راوړی دئ.

په کندهار کي دا ګينه او نوم يې دواړه ژوندي دي. په کلاسيک ادب کي يې هم مثالونه سته.

اشرف خان ويلي دي:

چمکلی يې ځکه سره د يار په وينو
چه خالش ته يې هر دان لکه نشتر کا
(هجري - ۲۶مخ)

+++++++++++++++++

چوټي:

د ښځو د سر د شا پاله وربښتان چي په مخصوص ډول پېچل سوي وي. په (لس زره پښتو لغتونه) کي يې په "ګيسوی کلان" معنا کړی دئ.

هجري وايي:

چه يې زړه د ډير عالم قتل پسند کا
څړی هـــــله د چوټي په سر پيوند کا
(هجري - ۲۹۳مخ)

+++++++++++++++++

چوهاړی، چوړی:

د کندهار په لهجه کي (چوړی) د (اصيل) په مقابل ښځينه نوم دئ. مذکر يې (چوړی) دئ او جمع يې (چوړيان) دي. په کلاسيک ادب کي دا نوم د (چوهاړی، چوهاړی) په شکل کار سوی دئ. په ظفراللغات کي يې معنا "خاکروب" راوړې ده.

"د چوړيانو کور" اصطلاح د کندهار په لهجه کي د بې سرښتې ښځي د کور له پاره کارېږي. د (چوړی) نوم د (مېرمن) ضد لغت دئ.

رحمان بابا وايي:

چوهاړي د حلال خور په نامه بولي
له ښو خلقو بدګـــــويي نه ده ممکنه
(۱۹۲- مخ)

حميد وايي:

رغړوي مې زمــــــــانه له محتاجيه
لکه سپی د چوهاړي رقيب په پښو
(کليات - ۱۷۳مخ)

کندهاري شمس الدين کاکړويلي دي :
عشق سړی کاچوهري غوندي بې باکه
که هرڅووي په نسبت په ذات شريف
(۷۱مخ)

+++++++++++++++++

څڅويکی:

په کندهار کي يې څڅواکی (څاڅکی) بولي.
رحمان بابا ويلي دي:

د بـــــــــهار په گلو ووري
بـارانــــــــــــــــونه
د څڅويکي طاقت نشته په حباب کښي
(۱۶۵- مخ)

بل ځای :

د غفلت بنيـاد د اوښو په موج خيژي
يو څڅويکی خواب آلـــــــــود لره طوفان شي
(۲۲۸- مخ)

د ا لغت په عامه محاوره کي نسته
خوپه يوه معما کي داسي راوړل سوی دئ:

خـــــــــم چي واړاوه يونس
څڅـواکی ځيني پريووت
هوش د مدهوش ورک سو
اسم لـــــــــــــــــوی سو د هغه

+++++++++++++++++

خاربندي:

په کندهار کي د باغو پر شاوخوا د ديوالو نخرې او کندوونه په ځوزانو بندوي. د ديوالو پر سرو باندي هم له يوه سره تر بل پوري د اغزيو بوټي په ختـه کي ايږدي. دغه کار ته خاربندي وايي.

عبدالقادر خان ويلي دي:

خاربندي مې د بڼو کـــــــــــــــــــــړه
تري چاپيره
گوندي خيال د يار په سترگو کې حصار کړم
(۱۰۰- مخ)

د دي لغت اصل خو به فارسي وي خو زما يې له موروپلار سره کار نسته زه يې د استعمال اشتراک ته گورم.

کامګار خټک وايي:
(مشکين) خط دې چاپيره تر شکلې مخ شه
خــــــاربندي وشـــــــــــــــــوه د ګلو
د باغ کلکه
(۱۱۸- مخ)
+++++++++++++++++++

خټکی:

يوه مېوه ده چي له لوېديځي لهجې پرته يې په نورو لهجو کې (خربوزه) بولي. د کندهار نجونې په لوبو کې وايي: "هلته هلک ژاړي، چنجن خټکی غواړي، چنجن خټکی نسته له کابله بې راغواړي".
په کلاسيک ادب کې (خټکی) لغت راغلی دئ.خربوزه که راغلي هم وي،زماپه سترګه سوي نه ده.
عبدالقادر خان خټک ويلي دي:
که په رنګ د خټکي يې په دا څه شو
چي مزه د خټکي نه لـــــــــــــــرې پهوېږه
(۱۷۰- مخ)
خوشحال خان وايي:
که د نغن سره يې خورې خټکی ښه دی
په نـــــــــــــــــــــــهاره يې خوړل دي تنهاشر
(ارمغان - ۵۸مخ)
بل ځای وايي :
نه يې بوی شته نه يې رنګ شته نه يې خوندشته
حـــــــــــــــــــــــــــــــــــاســــــــــــــــــــــــدان مې دسپلمېه خټکي دي
(۳۵۸مخ)
+++++++++++++++++++++++

خچې ګوته:

د لاس په ګوتو کي تر ټولو کوچنۍ ته په لوېديځه لهجه کې "خَمَچه ګوته، خچې" وايي. د خچې ګوتې يادونه په سواتنامه کي راغلې ده.
خوشحال خان وايي:
دريا خان مې د خچې ګوتې څلې دی

ایـــــمل خان مې د پګړۍ شملګی دی
(سواتنامه - ۱۱مخ)
په کندهار کي د کوچنیانو په لوبو کي یوه داسي ده چي د کوچني (ماشوم) د لاس هري ګوتي ته یو نوم بیانوي. په دې ډول: "دا خچۍ مچۍ، دا پر بند نرۍ، دا لاکو لکړه، دا د رزق ګوته، دا پنډو کاپره".
میرزا خان وایي:
د صورت په کمینی کښي درجه ده
د نګین لایـــــــــــــقت ورغی و خچه
(۱۲۰- مخ)
+++++++++++++++++
درخته، ونه:
د کندهار په لهجه کي (درخته) او (ونه) دواړه رواج لري. ښاري اوسېدونکي (درخته) زیاته استعمالوي او (ونه) پر خپله اصلي معنا سربېره د (قد) له پاره هم کاروي "پلانی په ونه جګ سړی دئ".
خوشحال خان دا دواړي کلمې راوړي دي خو د (درخته) کلمه په هغه تلفظ نه راوړي چي په کندهار کي عام دئ. په کندهارۍ لهجه کي (درخته) د لومړي او دوهم توري په سکون سره ویله کېږي.
خوشحال وایي:
د بـــــهارپه وخت یې بیا نشوونما شي
په خزان چې پاڼې پرېوزي له درخته
(۱۹۵- مخ)
په دې بیت کي د (دَرَخته) کلمه له فارسي تلفظ سره سمه راغلې ده او (دال) او (رې) یې دواړه فتحه (زوَر) لري.
یا:
په سم دي، که په غره دي د بهار خاصه ګلونه
آخر به رژون وي د ګلـــــــــــــــــونو له دَرَخته
(۱۹۸- مخ)
دغه راز د خوشحال خان په کلام کي (ونه) داسي راغلې ده:

چې په ښاخ یې ډول ډول میوې زانګي
لا به کله د وصـــــــــــــال د ونې
بر خورم
(۱۴۰- مخ)
یا:
د وفا میوه د دهر په باغ نشته
بیهوده یې هــــــــره ونه لټوم
(۱۴۳- مخ)
+++++++++++++++++

درست:

دا لغت د کندهار په لهجه کې د (ټول، ګرده) په معنا کارېږي. خوشحال خان یې خورا زیات کاروي.

که د کښلـــــــــــــیو د دیدن مینه
ګـــــــــــــناه ده
سکه خوشحال ختک درست عمر جنایت کا
(۳- مخ)
درست عالم یې په بازار په کوڅه وایي
لا و چا وته ښــــــــــــــکاره نه دی
راز زما
(۲۱- مخ)
عبدالقادر خان وایي:
د عالِم فساد، فساد د درست عالَم دی
شیطان کله هــــــــومره ډیره ویارني کا
(۲۷- مخ)
+++++++++++++++++

دَرَسته:

وسله بند، وسله:

په دستارنامه کې اولادو ته د چنګیزخان د وصیت کولو کیسه راغلې ده. هورې داسې لولو: "په وخت د مرګ د چنګیزخان وصیت و اولادو ته دا وه چې درسته یې راوغوښته، یو غشی یې د درستې نه وکیښ ...".
(۲۰۸ - مخ)

په فراقنامه کې داسې لولو:
بیا یې تشي هـــــــــــم په ما کړې
چې درستې مې ورتر ملا کړې

(۶۱- مخ)
د کندهار خلک وايي "درسته هغه ده، چي په لاس درغله".

+++++++++++++

دروازه:

د کندهار په لهجه کي"در"، "ور" کلمات په محاوره کي سته. ډېر نږدې گاونډي ته " در په دېوال همسايه" وايي. ډېر غريب او سرگردانه و لا لهانده ته "دربدره، خاک په سره" ويل کېږي. خو په ورځنيو خبرواترو کي د"در" پر ځای"دروازه" ډېره مروجه ده .

اشرف خان وايي:

سحرگاه که اهل دل رب ته نياز
هـــــغه دم وي دروازه د قبول باز
(۳۳۴- مخ)

+++++++++++++++

دِرونه:

د انسان باطن ته (دِرونه) وايي. خو په کندهار کي د "زړه يخولو" پر ځنگ "دِرونه يخول" اصطلاح هم رواج لري. خوشحال خان هم "دِرونه" راوړې ده:

د دوزخ لمبې به کار په عاشق نه کا
چي يې تاو د دِرونې دی په دا دال
(۸ - مخ)

+++++++++++++++++

دفتين ، دفتۍ:

د کندهار صحافان دفتۍ هغه کلکه کاغذي تخته چي د کتابو وقايې ځني جوړوي، دفتۍ بولي. خوشحال خان يې د "دفتين" په شکل ليکي. "مشق په تخته بدفتين بويه - که په نری قلم ډېر کښې، خوش نويس به نه شې" (دستارنامه - ۳۹مخ).

"بدفتين" زما په گومان د متن ناسمه لوستنه ده. سم شکل يې "مشق په تخته په دفتين (پر دفتۍ باندي) بويه".

+++++++++++++++++

دلې اوهورې:

رحمان بابا وايي:

نه دلې شوې نه هورې شوې
تر مينځ ډوب شوې مذبذبه
(۱۲۴- مخ)

حميد وايي:

که دلې سوال وځواب کړې مرد هاله يې
چې غلط نه شې هورې په سوال جواب
(۳۳- مخ)

د کندهار په لهجه کي د دې دوو مکاني اشارو پر ځنگ (دورې) هم سته چي په نورو لهجوکی د (هيسته) لغت يو ځه ورنزدې دئ.

بريالی صاحب وايي:

د تنصيح عسكر دورې ساته ناصحه
زما د عشق په بغاوت دئ د زړه سرای اړ
(اهاړ- ۴۸مخ)

++++++++++++++++++

دنده:

د کندهار په لهجه کي "دنده" د دوهمي ځپې په فشار تلفظ کېږي او د ختيځي لهجې تلفظ يې د لومړی ځپې په فشار دئ. خوشحال خان يې له کندهاري تلفظ سره سم کاروي، فشار يې پردوهمه ځپه اچوي او له (بنده، گنده) سره په يوه قافيه کي راوړي.

چه نوكري کا ځوک ډېر گنده کا
سړی آزاد وی خپل ځان بنده کا
تر آزادی نه بهتر هيڅ نشته
چه ځوک په کور کښې خپله دنده کا
(رباعيات - ۴مخ)

++++++++++++++++++

دَوَخته:

ډېر پخوا، وختي لا، اول لا، مدتها پيش (پارسي):

دا لغت په کندهاری لهجه کي سته او په ورځنی محاوره کي ژوندی او د استعمال وړ لغت دئ. له ظفراللغات پرته مي په نورو

قاموسو کي نه دئ په سترګه سوی. په نورو لهجو کي يې د کارولو په باب دقيق معلومات نه لرم.

خوشحال خان ويلي دي:

د لور عفت غـــــــــــــــواړه د زويه توره
هــــــــــــغه چه دا لـــــــــــــری بلا يې دوره
چه دا يې نه وی مرګ يې مېلمه شه
مــــــور دې دوخته شي په دواړو بوره
(رباعيات - ۷۸مخ)

په فراقنامه کي راغلي دي:

په هر دم دي پـــه مانې مرم
خو په مرګ دي مړ دوخته
(۲۴- مخ)

ميرزاخان انصاري دا کلمه ډېره کار کړې ده.

لکه لمر دوخته لـــــــــــــوی په نظر کښېوزي
چي شعله يې په کمال شي صورت کم کا
(۲۸- مخ)

يا:

د عـــــــــــــنقا طلب يې نه وکړ دوخته
د نوسک په نغوته پاته شو پرتهور
(۷۱- مخ)

+++++++++++++++++++

ديدې (سترګي):

اشرف خان هجري وايي:

نه به وصل درانـــــــــجاوشي له هيره
نه به هير ديدې روشني په رانجا کا
(۴ - مخ)

په متن کي "روشن" دئ چي د يوې هجا کمبود په شعر کي سکته راوړې ده. په اصل کي ښايي تر نون لاندي زېر يا له کاتبه پاته سوی وي، يا به د متن چاپوونکي دقت نه وي ورته کړی.

++++++++++++++++

دي وه:

"دي وه، دي وي" قسميه کلمات دي، یعني د قسم (سوګند) پر وخت کارېږي.
اشرف خان هجري ویلي دي:

د احمد رسول په حق دي وه یا ربه
خطا مه کــــړه د ختک بنده ایمان
(۱۱۰- مخ)

"ستا دي وي که به یې راڅخه پټوې" اصطلاح په کندهار کي عامه ده
+++++++++++++++++++

ډکی:

(فشار پر لومړی څپه دئ) وچ ښاخ، وچ لرګی:
رحمان باباویلي دي:

سره لمبه ګــــوره چې څه کا په وچ ډکي
مخ د یار په رحمان هسي چاري کاندي
(۱۳۵- مخ)

یا:

کم بختان د یار په وصل کښي مهجور دي
د وچ ډکي بهـــــــــره نه وي په بهار کښې
(۱۶۲- مخ)

هجري ویلي دي:

چنبې زیړ ګلــــونه وزوول له تنه
هر یو ډکې نمونه د چندڼ هار که
(۱۳۱- مخ)

په متن کي "ډکی ئې" دئ چي د نیم بیتي یوه څپه یې زیاته کړې ده او شعر یې عیبي کړی دئ. که یې د هجري پخپله ژبه "ډکې = ډکی یې" لوستلی وای دا عیب یې له منځه تی.
په کندهاری لهجه کي یې "ډوکی، ډوک" بولي.
"هوا داسي سړه وه چي مرغه پر ډوک یخی کېدی" (زما د سپین سري مور له خولې).
++++++++++++++++++++++++

رو:

لار، وار، مجازاً د ازدحام، ګڼه ګوڼه په معنا هم کارېږي. په لوېدیځه لهجه کي ژوندی لغت دئ.

هجري وایي:

په دوکان د ښکلو رو د صورت نشته
واړه زړه سودا کوي صاحب مدار دی
(۵۰۴ - مخ)

خوشحال خان د (لار) په معنا کار کړی دئ:

زه خوشحال خټک د هغه چا بنده یم
چي یې رو د زړه د خولې سره یکسان وي
(د خوشحال خټک کلیات - ۳۵۷مخ)

+++++++++++++++++

رودبار:

رودبار په لوېدیځه لهجه د (رودخانې، د رود غاړه) په معنا کارېږي.

رحمان بابا ویلي دي:

هغه ملک چي په کښې سیند و رودبار نه دي
دهقانان به یې همه خانه خراب وي
(۱۰۷- مخ)

کامګار خټک وایي:

بې له تا په ما د ګلو باغ زندان دی
ماهی کله بې رودباره مومي حظ
(دېوان - ۴۹مخ)

++++++++++++++++++++

روک:

په کندهاری لهجه کي "روک" د (صریح، څرګند، په ډاګه، تورت) په معنا کارېږي.

هجري وایي:

دانایان دي روک دماپه شعر ګوري
نیک و بد به یې روشن کاندي محک یم
(۴۰۸- مخ)

په چاپي متن د لومړی نیم بیتي ثبت سم نه دئ او داسي ثبت سوی دئ:

"دانایان دي روک د شعر په ما ګوري"

ما ګوتي پکښې ووهلې او سم مي کړ.

++++++++++++++++

ریـز:

د مـرغـانـو (چـغـار او خـوانـدن) تـه وایـي. پـه لـوېـدیـځـه لـهـجـه کـي ژونـدی لـغـت دئ.

عـبـد الـحـمـیـد مـومـنـد وایـي:

پـه چـمـن کـې د بـلـبـلـــــــــو اورم رېـز
رنـګ د ګـلـو دی لـه رنـګـه د رنـګـرېـز
(۸۶ - مـخ)

مـولـوي بـریـالـی وایـي:

سـهـار رېـز بـلـبـلان یـو پـه بـل وصـیـت کـا
چـي د "ګـلـو پــــــــه ګـلـزار نـسـتـه بـاور"
(اهـاړ - ۴۰مـخ)

++++++++++++++++++

رېـګ:

د پـښـتـو پـه ځـیـنـو لـهـجـو کـي د (رېـګ) لـه پـاره (شـګـه) لـغـت عـام دئ. خـو پـه کـنـدهـاری لـهـجـه کـي شـګـه اورېـګ دوه جلاجلانـومـونـه دي. رېـګ هـغـه مـاده ده، چـي پـه انـګـرېـزي ژبـه کـي یـې (sand) بـولـي او شـګـه هـغـو مـیـدو ډبـرو تـه وایـي چـي پـه انـګـرېـزي ورتـه (graval) ویـل کـېـږي. د "رېـګ" پـه نـامـه د کـنـدهـار پـه جـنـوب کـي یـوه مـنـطـقـه هـم سـتـه چـي د پـاکـسـتـان سـره پـولـه جـوړوي.

رحـمـان بـابـا وایـي:

عـمـارت پـه سـر د رېـګِ روان کـانـدي
هـر چـه کـانـدي عـــــــمـارت پـه دا دنـیـا
(۷ - مـخ)

عـبـد الـقـادر خـان وایـي:

کـه عـقـل پـوهــــــه کـه تـېـغ کـه دېـګ وو
پـه پـښـتـانـه کـې د خـــوشـحـال بـېـګ وو
زر یـې هــــــمـت وتـه پـه شـمـار د سـلـو وو
زر یـې ســـــــــخـا تـه د صـحـرارېـګ وو
(۳۷۶- مـخ)

بـل ځـای یـې "شـګـي" داسـي راوړي دي:

جـمـعـیـت چې لـه دنـیـا پـه دنـیـاغـواړي
هـغـه غـــــــــــړي پـه مـعـنـی د شـګـو پـړی
(۲۴۹- مـخ)

حميد وايي:
لکه سېلر چې رژوي کمر د شګو
نړوي مې هسې مینه وار په وار
(کلیات - ۶۹مخ)
دلته "شګي" د "رېګ" معنا نه ورکوي.
بل ځای:
کوم ساعت به دي سر لاندې ځنې لګي
د شګلن کمر په سر باندې ولاړه
(۲۲۰- مخ)
بل ځای "رېګ" هم راوړي:
په خوله پته یشېده لکه پوخ دیګ
رژیده یې د ژوندون له مخه رېګ
(۳۹۱- مخ)
شمس الدین کاکړ (شګي) د (رېګ) په معنانه راوړي :
که به څوک شمېري غمونه دهجران لر
دهغوپه نظرشګی دبیابان لر
(۶۱مخ)
+++++++++++++++++++

زنګاري:

یو راز رنګ ته ویل کېږي. د کندهار تلفظ یې "زنګالي" دئ.
رحمان بابا وایي:

د ګلګونو میو ناوې راته ناسته
زنګاري کمیس اغوستی د مینا دی
(۲۲۱- مخ)
+++++++++++++++++++

سازل:

د "خلقت" په معنا په لوېدیځه لهجه کي سته. په دغه لهجه کي (رازل) هم په دغه معناکارېږي.
میرزا خان وایي:
مخلوقات د آدم زاد دپاره وشول
او سېري دي معرفت سرع سازلي
(۴۵- مخ)

+++++++++++++++++++

سايه:

خوشحال خان خټک د (سيوري) تر څنګ د (سايه) کلمه هم زياته راوړي او دا هغه کلمه ده چي د عاميانه معياري ژبي لارويان يې د کندهار د لهجې د ګډوډۍ په ثبوت کي راوړي. خوشحال خان وايي:

څوک چې مخ په نمر روان شي خو دی ګوري
چې سايه ورپسې درومي په قفا
(۱۰- مخ)

يا:

بادشاهي يې په نصيب او په قسمت وي
چې سايه د چا په سر کاندي همای دی
(۳۱۲- مخ)

يا:

که دې په غولی ولاړه ونه ده
هومره پرې وياړه څو لويه پلنه ده
يا به ميوه لری يا به سايه لری
جوړه په ونه باندې ستاينه ده
(رباعيات - ۱۰۱مخ)

په دستارنامه ۱۹۵مخ کي راغلي دي:

"د بدر په ورځ رسول عليه السلام تر سايه لاندي ناست وه- اصحاب په نمر وو".

هجري وايي:

که سايه د مرغه وشي ستا په ونه
څه عجب که يې له وزنه خميده شي
(۵۰۹ - مخ)

عبدالقادر خان وايي:

تر سايه يې د جنت خوښيه مومم[1]
د خپل يار قامت و ما ته شو طوبا
(۳۰ - مخ)

رحمان بابا يې يو ځای د شعري اړتيا له مخي (سايا) هم راوړي:

---

[1] په اصل کي (مومی) دئ.

نه یم خوښ د سرو ګلـــــــــــــونو په سایا
زه
خوښ یم ستا د مخ په اور باندي جلیازه
(۱۵۳- مخ)
حمید وایي:
له مستیه ښاخ شــوره د سحر باده
چې سایه یې پر زلفانو وشوریږي
(کلیات - ۲۸۵مخ)
میرزا خان ویلي دي:
مخ په مخ یې واړه رنګ له رنګه ویوست
په ســــــــــــــــایه یې دولت رانیو
له همایه
(۱۰۴- مخ)
بل ځای وایي:
منقلب د ناز په سیوري فراغت کا
بې سایې برهـــــنه خبر دی له تموزه
(۱۴۶- مخ)
میرزاحنان بارکزي ویلي دي :
سیابختی لکه سایه راپسي ځغلي
چي د استاپه تورو زلفو شم اشنا
(۳۶مخ)
د خوشحال په دیوان کي (سیوری) د
(سیوره) په شکل هم سته.
چي یې سیوره په ما وه لکه بادشاه وم
ستا د تورو زلــــــــــــــفو سیوره همایي
ده
(۲۸۲- مخ)
عبدالقادرخان ختک هم سیوره راوړي ده:
مستغني دي د جهان له بادشاهي کړم
د هـــــــــــمای تر سیوري بهه ده ستا سیوره
(۱۹۱- مخ)
د میرزاخان په کلام کي هم (سیوره) څو
ځایه راغلي ده.
که تــــــــــــه مخ په نمر ونیسي
در پسي به درومي سیوره
(۱۳۴- مخ)
خوشحال خان هم یو ځای (سیوری) د جنس
له مخي مونث کار کړی دئ.

اشـــــــــــنا تـه وايـه نـه شي، نـا اشنا بـه څـه خبـريـږي
دا راز چې لـه مانـه دی اوربـدلـی خپـلې سیـوري
(خـوشـحال - ۴۳۶مـخ)
دا هم بـایـد وویـل سي چي د کندهار پـه لـهجه کي (سیـوری) کـلمه هم سته. مـولـوي بـریـالـی وایـي:
مـا د تـشـــــــــهیر منصب بـخښلی دئ اومه زاهد تـه
د گمـنامـی د پـردې سیـوری مـي وجدان کـئ پـوخ
(اهـاړ - ۲۸مـخ)
++++++++++++++++++

سپـم :

(د لـومړي تـوري پـه سکون) د ستـنـي سوری.
د رحمـان بـابـا پـه دیـوان کـي یـې "سم" لـیکي:
بـې د ستـا لـه زیـبـامـخه و بـل مخ تـه
مـنـتظر د یـوې ستـنـي تـر سم نـه یم
(۷۵- مـخ)
+++++++++++++++++

سپـومـی :

مـړسپـمی.
خـوشحال ویـلـي دي:
دا دواړه بـدان نـه گـــــــــــــــــــوري لـه کسته
پـه ښه مخ بـانـدې ومـه شه دانـې، سپـومـي
(۴۰۷- مـخ)
د کـنـدهار پـه لـهجه کي مـړسپـمی د مخ د پـوست یـو راز نـاروغي ده، چي پـر مخ بـانـدي سپـېږي، یـاسرې تـپـلـي (داغونـه) پـیـدا کـېږي.
زمـا پـه خیـال مـړسپـمی بـه هغي جلـدي نـاروغی تـه وایـي چي کـابـلـیـان یـې (رشک) بـولـي.
++++++++++++++

ستـاره :

(د لـومړي تـوري پـه سکـون):
دا لـغت د "دبـدبـې، درنـښت، هیـبت" پـه معنـا پـه کـنـدهار کي کـاریـږي. ښځمنـي یـې ډیـر

وايـي. كـوچنيـانـو تـه چي دوعا كـوي، داسي ورتـه وايـي:
"خداى دي د ستاري و د بـاري كـه". د "ستـاري" كـلمـه لـه (ستر) سره ژبـنى رابطه لـري.
خوشحال خان پـه سواتـنامـه كـي وايـي:
پـوهېدم دما ستاره وه پري غـالـبـه
لـه هــــــــــــيبته يـې دا ووتـه لـه ژبـه
(مـخ - ۵۵)

++++++++++++++++++++

سرگـومـه :

بـې هوښه، هغه نـاروغ چي سر يـې د راپـورتـه كېدلـو نـه وي.
د كـندهـار ښځمني وايـي: د زوى مي تـكولـې تـبه ده، لـه پـرون راهيسي سرگـومـه پـروت دئ.
رحمان بـابـا وايـي:
خـدای راپـېښه نـرى لار كړه نـالـيدلـې
لـكه ورانـه مـاشوره چي وي سرگـومـه
(مـخ - ۸۰)
+++++++++++++++++++

سَسَى :

يـو راز دښتي بـوټـي دي. پـه ريگستـان كـي زيـات پـيدا كېږي. د كـندهـار خلك يـې د اور د پـېلوځي پـه تـوگـه كـاروي.
خوشحال خان ويـلـي دي:
ستا د مخ پـه سينـه سوزم، لـولـپـه شوم
د آتـش لـــــــمبـه هيڅ نـه پـريږدي د سسي
(مـخ - ۳۵۶)
+++++++++++++++++

سمـنـدر :

د (سمـنـدر) كـلمـه چي اوس د (بحر) پـه معنازيـاتـه رواج لـري،پـه كـلاسيك ادب كـي پـه دغه معنـانـه مـونـدلـه كېږي اودكـنـدهارپـه لـهجه كـي هم پـه دغه معنـانستـه. پـه دغه معنـا يـې درواج زمانـه ،چي داردوژبـې تـراغېزې لانـدي پـښتـوتـه رانـنوتـلـې ده،تـرشلـمې پـېړۍهاخواتـه نـه

اوږدېږي . هغومستشرقينوچي په پښتوژبه کي څېړني کړي دي،د اکلمه د (دریاب ،بحر) په معنانه وه اورېدلې . پروفيسوردورن اوهنري والټربيليو پخپلوترتيب سوو قاموسوکي د (بحر،دریاب) په معنانه ده ثبت کړي،بلکي په هغه معنايي ثبت کړې ده چي په کلاسيک ادب کي راغلې ده. په کلاسيک ادب کي (سمندر) د هغه حيوان په معنارا غلی دئ،چي وايي په اورکي ژوندکي کوي.

وزيرمحمدگل خان مومندپه پښتوسيند (د١٣١۶ش چاپ)کي د سمندر کلمه گرسره لري نه . ده د"اوقيانوس" له پاره په پښتومعادله کلمه "سيند" بللې ده (١۵مخ). ددې معناداده چي دوزيرصاحب مرحوم په ژوندکي دغه کلمه (سمندر) د (بحر) له پاره نه کارېدله . که سمندرکلمه دده په ژوندکي دپښتوکومي لهجې د (بحر) له پاره کارولای، هرومرو يې ثبتوله .

په (لس) زره پښتولغتونه)قاموس کي چي داروا ښادوزيرصاحب (پښتوسيند)څلورکاله وروسته دکابل دپښتوټولنې دمعاون محمداعظم ايازي اودلغت دڅانگي دنوروغړوپه همکاري ترتيب سوى دئ،هم د (سمندر) کلمه نسته .

داروا ښادسيدراحت الله زاخيلي په (لغات افغانی) نومي کوچنوټی قاموس کي چي (سمندر) کلمه هم د"دریای اعظم ___ آگ کاکيړا" په معناوثبت سوي ده،زه يې داردوژبې اغېزه بولم. (زمارسره چي دلغات افغاني کومه نسخه پرته ده،دچاپ نېټه نلري)

(سمندر) په پارسي ادب کي هم دنوموړي حيوان په معناکارېږي دئ .

شيخ سعدي عليه الرحمه وايي :

سمندرنه ای گردآتش مگرد

که مردانگی بايد آنگه نبرد

په لغتنامه دهخداکي کښلي دي چي سمندرله يوناني لغت "سالامندرا" څخه مشتق سوی دئ

اوپه فرانسوي ژبه کي هم له همدغي ريښي څخه
په همدغه معنا (salamandre) سته .
سالامندرادوارپرښتي (فرشتي) ته ويل کېدله
.
دخوشحال خان ختک په کلياتو (ددانش ټولنى
چاپ) کي ماد غزلياتو برخه د (سمندر) لغت له
اسيته وکتله،فقط يوځاى مي وموندله او هوري
هم د (بحر) په معنا کار سوې نه وه :
ژواک ژوندون مي همگي واړه په غم شو
غم په مثل لکه اورزه سمندر
(۴۱مخ)
دخوشحال دربا عياتوپه برخه کي مي سمندرهيڅ
په سترگه نه سو.
حميدمومندوايي :
هسي يم په دردوغم کي ددلبرخوش
لکه اوسي په سره اورکي سمندرخوش
(۹۶مخ)
ميرزاحنان بارکزى يې ددرياب په
معنانه،بلکي په دادوهمه معنا کاروي :
حذرخووکړي"حنان" دعشق له اوره
همېشه وي دا وَرخلاص پرسمندر در
(۵۹مخ)
يابل ځاى وايي :
ديارعشق راکښي پيداکړهسي سوز
سمندرراته حيران دئ شب وروز
(۶۸مخ)
شمس الدين کاکړيې هم ددرياب په معنانه
راوړي :
علاوه ديارغمونه پسي غوارم
نه مرېږم سمندرغوندي په اور
(۵۱مخ)
+++++++++++++++++++

سنگړه :

غتّه گردى ډبره. په لويديځه لهجه کي
زياته مروجه کلمه ده.
حميد وايي:
اوس حميد کوي ناري د يار له غمه

چې یې ولي دا رقیب په لــــوسنګړه
(کلیات - ۲۲۲مخ)
ښاغلي پالوال صاحب د ډبرو نور انواع داسي راوړي دي:
کاڼی، اره، پرښه، تیږه، ګوسه، لپانکی، ګیندجوړی، غرګی، بغری، شاخه، بغرګی یا لوړه ډبره، وارځ، مرغ، شګه، ریګ، سال. (د تفصیل له پاره وګورئ: معیاري پښتو - ۲۵۹، ۲۶۰ مخونه).
زه به پر دغو نومو باندي (سنګچل، سخر، او کرکنډه) هم ور زیاته کړم.
++++++++++++++++++

سَوی اولَوی:

عبدالقادر خان ویلي دي:
یو مجنون سوی او لوی د عشق نه و
میني ډېر کړل تر مجنونه سوي لوي
(۳۱۴ - مخ)
یا بل ځای وایي:
د عالــــم له ویري آه وکښلی نه شم
په کوګل کي مي دننه وشول لوې
(۳۱۹- مخ)
په حاشیه کي یې (لوی) د دود په (ګرد) معنا کړی دئ؟
(لوی) د (الېیل) سره بې رابطې نه دئ. الېیل پر اور باندي د پسه سوځلو ته وایي. د کندهار قصابان د ژمي په موسم کي پسه الېيي. د (الېیل) له پاره د (الوی) اندول د پښتو په نورو لهجو کي سته.
په (لولپه = مکوټ) کي د سر (لو) هم له (لوي) سره یوه ریښه لري.
++++++++++++

سیب:

خوشحال خان ختک د (سیب) او (منه) کلمې دواړه راوړي خو د (منې) استعمال بېخي لږ دئ. د پښتو په لوېدیځه لهجه کي د (سیب) کلمې استعمال عام دئ.
خوشحال وایي:

پوزه یې غونچه وه د زنبق، سیب سپینه زنه یې
مشک د مخ خالـــــــــــــــونه په مخ کښلي مه پارا
(۷ - مخ)
یا:
لکه و، د زنخ سیب په هغه شان دی
نه چې اوس یې تېر و بېر دی تلذذ
(۴۸- مخ)
یا:
لکه سیب زما په خوله کې غه
شیرین ذقـــــــــن وای تل
(۱۰۹- مخ)
یا:
چې یا سیب یا بهي کیږي
بصل مه شه، حنظل مه شه
(۲۹۸- مخ)
په یوه ځای کي چي ما د خوشحال خان په کلام کي (منه) ولیدله هغه بیا د ترتیبوونکي له خوا ناسمه لوستل سوې وه. بیت دا دئ:
هیڅ پرې نه پوهیږم، دا دي زنه که منه ده
خال دې دی د زنې که دانه د ممانې
(۴۸۲- مخ)
په حاشیه کې ورته کښلي دي چي په دوهمه او څلورمه خطي نسخه کي دا نیم بیتی داسي دئ:
هیڅ پرې نه پوهېږم چې دا وږمکه (ده) که مه ده
یا:
نن په نظر راغـــــــــله یوه تری
زنه یې سېب وه شونډې نری
بله به نه وی هسې دلــــــــــبره
نه پـــــــــه خشکی نه په تری
(رباعیات - ۲۸۵مخ)
په سواتنامه کي راغلي دي:
دُر، شبه، کانی، یاقـــوت ورته یو شان دي
سېب، شلغم، انار، بهي ورته یکسان دي
(۲۵ - مخ)

رحمان وايي:
چي يوسف غوندي هزار پكښي پراته دي
بنديوان د هغه سيب ذقن په چاه يم
(۷۳ - مخ)
يا بل ځای وايي:
كه يې زنه د ځوانی په وقت كښي سېب وي
هغه سېب يې په پېری كښي بيا حنظل شي
(۲۰۹- مخ)
هجري وايي:
دواړه شونډي يې نبات انگي سيب دي
د عشاقو زړونه ټول په دغه خوان كا
(۱۲- مخ)
عبدالقادر خان ويلي دي:
دا يې شونډي دي كه لعل يا ياقوت دی كه مرجان
سېب دی دا كه ناشپاتي كه د بخت ستوری كه ذقن
(۱۳۲ - مخ)
حميد مومنديه يوه مخ كي د پنځو بيتو په فاصله هم (منه) راوړې ده او هم (سېب).
څه تعريف يې كړم د زني له د ډُرخشه
د عيسی له لاس منه وه حيات بخشه
(۴۸۷- مخ)
پنځه بيته وروسته وايي:
په سينه يې جلوه گر دوه غوره سېب وو
مجرب دارو دوا د هر آسيب وو
ميرزاحنان بارکزي ويلي دي :
دايي زنه ده که سېب ده،د"حنان" دزړه آسيب ده
چي په تش آرزويي کېږي درنځورزړودوا
(۳۹مخ)
په كلاسيك ادب كي د (سيب) كلمې له دونه (دومره) پراخ استعمال سره به بيا هم د عاميانه معيار لارويان حق ولري، چي لوېديځه لهجه د دغي كلمې د استعمال له اسيته وكړي.

+++++++++++++

سیری:

وقف سوې مځکه:

په سواتنامه کې راغلي دي:

چې ملا د "میان نور" په حکـــــــــم
درومي
هم هغه د سوات په ملک کې سیری مومي
(۳۶- مخ)

+++++++++++++++++++

سیږمې، سیږمې:

د پزې سورې، چې په پارسي یې (سوراخ بیني) بولي.

خوشحال خان په دستارنامه کې لیکي:

"په ژمي د باز د دومې د زکام د نزلې هم بدکشنده زحمت دی. سیږمې یې ونیوی شي ... د مهوړی مرغونه یې دي واخلي- اوبه دي یې نچوړک - په شیږمو کښې دي یې وڅڅوي ...".
(۶۴ - مخ)

په دستارنامه کې یې د "سیږمې" شکل هم سته "... په شپه په ورځ که د میږه تریوه سیږمې ویني ځي تر بله زوې ځي ...".
(۱۲۱- مخ)

++++++++++++++++

سیخ پرې، سرخ پرې، سرخ سرې:

دا درې نومونه د هیلیو د جلا جلا جنسونو دي. (وګ: ښکار و کندهار - د لیکونکي اثر - ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۱۴ مخونه).

په فراقنامه کې لولو:

مرغاوی په هـــــــــر هر لور وي
سونا هــــــــــــم پکې لا ډیر وي
په آخر راشي ســـــــــــرخ پرې
هم سیخ پرې هم سرخ سرې
(۴۷ - مخ)

دلته د مرغابی کلمه باید د پای د تانیثي (ی) له اسیته فارسي کلمه ونه ګڼل

سي. دغه راز پسوندي (ی) په فارسي ژبه کي نسي ویل کېدلای.

+++++++++++++

سېر:

په کندهار کي (سېر) د (من) په اجزاوو کي دئ. یو من څلوېښت سیره دئ. د سېر وزن له (خورد) سره برابر دئ. په نورو سیمو کي (سېر) تر منه په تاله ډېر دئ. د کندهار یو من لس پاوه دئ په داسي حال کي چي د نورو سیمو سېر شپاړس پاوه کېږي.

د حمید مومند په کلام کي (سېر) تر منه کم ښوول سوی دئ:

په غرور د توان تېری په ناتوان مه کړه
چې د منه توله سپکېږي په سېر گوره
(کلیات - ۲۱۷مخ)

++++++++++++++

سیله:

طرفداري، پلوي.

په کندهاری لهجه کي په همدې معنا ډېره کارېږي.

خوشحال په سواتنامه (۵۸ - مخ) کي دا لغت داسي راوړی دئ:

که په دا طور اور پورې په درست سوات شي
مگر هـــــــــاله دمـــــــــا
سیله مکافات شي

++++++++++++

شاړه:

د کندهار په لهجه کي (شاځه، شیاځه) د قبر ډېري ته وایي "هغه وخت به پوه سې چي سر دي د لحدشاځه ووهي".

میرزاخان وایي:

د قضا شاړه به ستا څنگونه مات کا
که ته هر څو پورته پورته په هوا ځې
(۲۴۲- مخ)

++++++++++++++

شامت:

شامت په لوېدیځه لهجه کي په همدې شکل د (نحس) په معنا مروجه کلمه ده. د پښتو نوري لهجې یې د (شومیت) په بڼه اوس کاروي. پوهاند زیار صاحب د خوشحال په کلام کي د "شومیت" شکل د کرلاڼی لهجې ځانګړتیا بولي.

خوشحال خان د شامت کلمه څو ځایه راوړې ده:

چې د کښلیو ننداره راځخه لاړه
خبر نه یم کوم ګناه و کوم شامت
(۳۷- مخ)

یا:

په شامت یې دما تري غرنړیږي
لا پــــــــــه دا د اپریدیو بصرنشته
(۳۰۵- مخ)

یا:

دا کل شومیت د نفس دی چې په تا شې هسې شندې
هــــــــــــــــزار رنګه
غــــــــــــــــمونه فسادونه دم په دم
(۱۵۲ - مخ)

یا:

چه کار یې بیایی فلک پــ-ه کښته
چــــــــاری به کاندی بې مصلحته
کجیر که ځیر دی چه بې تدبیر دی
په خزه بند شی له دې شــــــــــــامته
(رباعیات - ۵۹مخ)

رحمان بابایې هم (شومیت) لیکي:

دا همه واړه شومیت دی د شومانو
ګڼه ته د چا په زېرمه نه یې ستړی
(۲۴۹ - مخ)

عبدالقادر خان خټک وایي:

په شامت د دیو سړیو باران پرېږده
شکر دا چې اور نه ووري له اورو
(۱۳۶- مخ)

زما په فکر د دې کلمو ریښه په "شوم" کي ستـه؟

په ارمغان خوشحال کي د "شامت" شکل خوندي دئ.

(وگ: ۲، ۱۶، ۲۰، ۴۲ مخونه او نور)

+++++++++++++++++

شِبَـه :

د لومړي توري په زېر او د دوهم په زور (فتحه).

يو ډول مصنوعي (نقلي) مرئ ته ويل کېږي. په کندهار کي يې ښځمني پېژني (زما د ځلور اتيا کلني مور په تصديق). ما د لومړي توري په پېښ او د دوهم توري په زور اورېدلی دئ. په لغات افغاني، پښتو سيند، د خوشال خان خټک کليات په ويپانگه کي دا لغت نسته. ظفراللغات اخيستی دئ خو هورې يې د تلفظ په باب څه نه دي ليکلي خو د خوشحال خټک مرغلري (۳۹ - مخ د کندهار چاپ) په حاشيه کي يې ورته کښلي دي: "په چاپي نسخه کي لمړی توری زېر او دوهم توری زور لري، په قلمي نسخه کي محشي (مشکنی) ورته کښلی دی. چي مصنوعي مرئ څني مطلب دی".

خوشحال خان وايي:

له ياقوته دي هاله سيالي شِبَه کا
که د اور په تاو کښې دانه شي بې آبه
(مرغلري - ۳۹مخ)

په سواتنامه کي لولو:

په تميز کي سراسر واړه مبهوت دي
چې ړلی ورته گوهر، شبه ياقوت دي
(۲۱ - مخ)

بل ځای:

دُر، شِبَه، کانی، ياقوت ورته يو شان دي
سيب، شلغم، انار، بهي ورته يکسان دي
(۲۵- مخ)

+++++++++++++++

شک:

په يوه شي خبر (آگاه).

دا لغت په همدې معنا په کندهاری لهجه کي ژوندی دئ. "ولاکه په شک لا يم" يعني قسم

ده، که په خبر یم. دا لغت قاموسو په دغه معنا نه دئ اخیستی.
خوشحال ویلي دي:

په ناحق یې په زندان کـــــــــــــړم یو څو کاله
خدای خبر دی که په خپل گناه زه شک یم
(ارمغان - ۲۴مخ)

اشرف خان هجري وایي:

هسې زشت عـــــمل مي اولید له ناکسو
چه له گرگه لیده نشي نه پرې شک یم
(۹۶ - مخ)

بل ځای وایي:

د ښایست پـــــــــوله دي چرته ده حیران یم
نه مې حد یقین موندلی نه پرې شک یم[1]
(۴۰۷- مخ)

+++++++++++++++++

شکرپاره:

د زردالو په شان مېوه ده. معمولاً وچه کارېږي. د کندهار د وچې مېوې په صادراتوکي مهم قلم دئ. په قاموسوکي مي په سترگه سوی نه دئ.
خوشحال وایي:

دواړه شونډي دې خوږې شکرپارې دي
د گلابــــــــو گل دې دواړه رخسارې دي
(۳۸۰ - مخ)

+++++++++++++++++

شمله:

د پښتو په زیاترو لهجو کي شمله د بگړۍ هغه برخه ده چي د ولونو دپاسه د جوغې په شان جگه ولاړه وي. په کندهارۍ لهجه کي شمله د بگړۍ هغه برخه ده، چي د غوږ پر برابري مخ یا شاته کښته راځړېږي. خوشحال خان سره له دې چي په اشعارو کي یې یو ځای شمله د

---

[1] دا نیم بیتی په متن کي "نه ئې حدیقین موندلی نه پرې شک یم" دئ. ما سم کړ.

بګړۍ د جوغې په معنا کاروي (دستارنامه - ۱۲مخ) خو په مجموع کې يې د شملې تعبير له کندهارۍ لهجې سره سم دئ. دی په دستارنامه (۵ - مخ) کې د حضرت رسول ﷺ د شملې د اندازې په باب ليکي: "په ځينو روايتونو د رسالت پناه درې دستاره ياد شوی دی - يو اته لس ګزی، شمله يې نيم ګز شرعی - دويم دوازده ګزی، شمله يې يو ګز هغه د جنګ ده - دريم شپاړس ګزی، هغه به يې په اختر په جمعه په سر تاړه".

لوستونکي متوجه دي که خوشحال خان د بګړۍ له شملې څخه مراد د هغې جوغه وای، نو نيم ګز يا ګز شرعي جوغه جګه درېدلای نسي او نه په پښتنو کې چا په دغه اوږدوالي جوغه ليدلې ده.

تر دې چې ورتېر سو، خوشحال خان پخپل يوه شعر کې شمله له زلفو سره تشبيه کړې ده. زلفي ځړېدلي وي جګې نه درېږي. بيت دا دئ:

يو څل بيا سرتوره مسته راښکاره شه!
چې ګېسو دې په سپين مخ شملې شملې وي
(۳۶۴- مخ)

اشرف خان هجري هم شملې او زلفي سره تشبيه کړي دي. دی وايي:

توري زلفي دي دائم شملې شملې دي
له ښه مخه دي هرګز مه شه جدا نور
(۳۳۱ - مخ)

++++++++++++++++++++++

شموخه:

په وريجو کې هغه ناپاکه سوې دانه چې پوست پر پاته وي. کندهاريان يې "شماخه" بولي.

ميرزا خان ويلي دي:

له عادته عبادت لره نه درومې

په پاخه اتام کښې اوم لکه شموخه[۱]
(۱۲۴- مخ)
د کابل چاپ دیوان په لغتنامه کي دا لغت نسته. خو د پېښور چاپ په "فرهنگ" کې دې لغت ته کښلي دي: "یو قسم واښه چه خوند ئې تریو دی". په پارسي یې (شماق) بولي (د لس زره پښتو لغتونه په حواله).
++++++++++++++++

شنه:

وحشي واښه.
په دستارنامه کي راغلي دي: "د آس سرکشي ... د سواره د ناپوهی شي- یا یې بې روخه په تازیانه ووهي، یا ملونه ناموافقه ورواچوي، خوله یې خوړ کا - یا جای بند وي، شنه یې خوړلي وي...".
(۵۰ - مخ)
په کندهار کي قصابان د پسرلي پر وخت وایي: "پسونه پر شنو دي، غوښه یې بېخونده سوې ده".
په پورته نقل قول کي "جای بند" اصطلاح هم په کندهار کي عامه ده. د دغه ځای خلک وایي "تر جای بنده آس، گښته خر ښه دئ".
+++++++++++++

شوپرک:

شوپرک ته د پښتو په نورو لهجو کي "کځلکی، اسمان کځلکی" لغتونه سته. عبدالقادر خان یې د "شوپرک" په نامه راپېژني. د کندهار پښتانه یې هم "شوپرک" بولي.
عدل چي د ده لکه افتاب په جــــــهان وخوت
پټ په سوراخونوکي ظالم، شوپرک وار شو
(۴۷۸ - مخ)
میرزا خان انصاري ویلي دي:
شوپرک چي په حجاب گرزي له ورځي

---

[۱] په پېښورچاپ دېوان کي دوهم نیم بیتی "په پاخه طعام کښې اوم لکه شموخه" دئ.

د دیدن طـــــــــــــــــــاقت یـې نـه لـــــــــــــري نظر
(۶۶ - مـخ)
بـل ځـای وایـي:
عارفـان د دواړو کــــــــــونـو نـنداره کـا
شوپـرک پـه تـیـاره ګرزي بـې نظره
(۱۳۱- مـخ)
پـه زیـاتـره دېـوانـوکي دپـارسي مـیرزایـي کـتـابـت تـراغېزي لانـدي د (شوپـرک)نـوم (شب پـرک) لـیـکل سوی دئ . دمـیـرزاحـنان بـارکزي پـه کـلام کـي لـولـو:
رقـیـب نـه شي سـتادمخ سیل کـولای
شب پـرک شي لـه پـرتـوه د آفـتـاب ورک
(۷۸مخ)
مـولـوي بـریـالـی وایـي:
سره څـه دي د ګـلـرخ او د شیـخـانـو؟
پـر دېـوه کـلـه وهي شوپـرکـان مـوج
(اهاړ - ۲۳مخ)
پـه اصل کـي د مـیـرزایـي کـتـابـت تـر اغېزي لانـدي (شب پـرکـان) لـیـکـل سوي دي.
++++++++++++++++

شـوکـور:

هغـه څـوک چي د شپـې لـه خـوا پـه سـتـرګـو هـیـڅ نـه ویـنـي.
عبـدالـقـادر خـان وایـي:
چي رقـیـب یـې مـخ تـه ګـوري زه هم ګـورم
دا کـتـل بـه مـي شو کـــــــــور کـانـدي پـوهېږم
(۱۰۴- مـخ)
مـولـوي بـریـالـی وایـي:
چي د لـمر تـر ډوبېدو یـې کـئ شوکـوره
و شوم بـم تـه بـس دغـه آسیب د صبح
(اهاړ - ۲۴مخ)
پـه چـاپـي مـتن کـي (شبکـوره).
++++++++++++++++

شـولان، شـولانـونـه:

سـالـن، سـالـنـونـه.

سالن هغه کتغ ته ویل کېږي چي د وریجو (پلو،چلو) پر ځنګ یې پخوي. غورمه، کوفته، دوپیازه، سبزي، دولمه او نور په سالنو کي شمېرل کېږي.
خوشحال وایي:
څوک چه ډوډۍ د دهــــــــقانۍ خوری
خواړه د حـــــــــــورو د مهمانۍ خوری
چه یې په ظلم خوری واړه یې زهر شه
که شـــــــــــولانونه د سلطانۍ خوری
(رباعیات)
خوشحال خان په دستارنامه کي لیکلي دي:
"د مردانو په شولان کښې د هر چا برخه شته،...".
(۱۴۳- مخ)
شولان ما ته د (سالن) په معناسهي ښکاري او شین راته د هغه ژبني جریان اغېزه ایسي چي د (سو، سي، سم،...) سینان یې په شینانو باندي اړولي دي.
د خوشحال کلیات (نوی چاپ) کی یې شولان ته کښلي دي: "کمند، کمندونه" چي سهي نه ده.
د خوشحال فرهنګ (د یارمحمد مغموم خټک) شولانونه لغت او د خوشحال په کلام کي یې مثال راوړی دئ (۱۳۳- مخ)، خو معنایې ځني پاته سوې ده.
د خوشال خان خټک کلیات په ویپانګه (۱۲۳۲- مخ) کي چي شولانونه په "کمند، کمندونه" معنا سوي دي، د حیرانتیا وړخبره ده!
سالن لغت د ارواښاد عبدالهادي ریشاپه یوه شعر کي داسي دئ:
که پلو وي که سالــــــــــــن وي که مېوه وي
که شیدې که پراټې که کېک کولچه وي
خدای و هست که څـــــه لنده وي اوکه وچه
نوش جان دارو درمــــــــان دي د مېلمه وي
++++++++++++++++++++

شلومبې:

په کندهار کي يې هم شلومبې بولي. په نورو لهجو کي ورته (تروې، شړومبې، شناوی) وايي.

خوشحال وايي:

که دغوادبزو شلومبې خورې زيان يې نشته اشـــــــــــتها د
ســـــــــــــړي زياته کا په خور
(ارمغان - ۵۷مخ)

په ارمغان (۲۵، ۳۹ مخو کي) د " شلمبو" په شکل هم ليکل سوي دي. په رباعياتو کي "شنوبې" ثبت دئ.

کلپه روپيه ښــــــــــايسته روغه وی
خوچه سوراخ شی نوربی فروغه وی
هيڅوک دخپلـــــــــوشنوبو بد نه وايی
صفت د هـــــــــر چا له خپله دوغه وي
(رباعيات - ۲۱۹مخ)

پوهاند زيار صاحب ليکي چي خوشحال خان "شلومبې" کلمه هغه شان کاروي لکه "چې په لويديزه پښتو کې هم همداسې دود لري". (وګ : د خوشال ادبي پښتو- ۳۶مخ)

رحمان بابايې هم "شلونبې"دوې هجايي کاروي:

واړه تشي شلونبې شاربې
خبر نه شـــــــــوې له مطلبه
(۱۲۵- مخ)

په نورو لهجو کي (شلومبې) درې څپې تلفظ کېږي او شين ته زور (فتحه) ورکوي.

+++++++++++++++++++

شوَلــه:

شوَله هغه درد دئ چي دوامداره نه وي. کله چي راولاړ سي، کرار کرار پسې زياتېږي څو خپل اوج ته ورسېږي. بيا بيرته لږېږي څو وشلېږي. د لنګون درد ته شوَلي وايي. د پېچ يا اسهال پر وخت د کولمو درد ته هم شولي وايي. د کندهار ښځمني يې په ښراوو کي هم

کاروي: "د کولمو شولي دي درولوېږي" په کندهار کي ډېره عامه ښرا ده.
خوشحال خان یې د "خوارئ، مشقت، زحمت" په معنا کاروي. دی په دستارنامه کي د شعر په باب وايي:
"یو یو بیت یې لکه فرزند زوول هسې شولې لري. خدای دي په دا رنځ څوک گرفتار نه کا".
حمید مومند هم دا کلمه راوړې ده:
یو لــــــــــه ځلې د سبق سبقت اندېش
بل له شوَلُو د رخصت په خاطر رېش
(کلیات - ۴۳۹مخ)
د دغه کلیات په ویېپانگه (۷۸۸مخ) کې د (شوله) معناراوړې ده خو تلفظ یې (sola) لیکلی دئ .چي گویا د کلمې د سر شین (پېښ، ضمه) لري. دا تلفظ ناسم دئ او د دغه لغت اصلي وینگ د شین توري په سکون باندي سهي دئ.
"شوَلَه" په کندهارئ لهجه کي د (ډېر تېره) په معنا هم کارېږي. د مثال په توگه "دا چاکو داسي تېره دئ لکه شوَله" یعني دونه تېره دئ، چي وریښته په خریل کېدلای سي.
+++++++++++++++++

صیادي:
په کندهار کي "صیاد، سیات" هغه ښکاري ته ویل کېږي چي مرغان د خرڅلاو له پاره نیسي". (وگ: ښکار او کندهار - ۲۶ مخ)
خوشحال هم د "ښکاري" او "صیاد" توپیر کړی دئ. دی لیکي "د ماهی ښکار د صیادی ښکار چه د اهل حرفت د روزگارِ عالم ښکار دی، دا صیادی د قدیمه لا د آدم (ع) د وخته ده ..." (دستارنامه - ۵۵مخ).
د "اهل حرفت" څخه د خوشحال خان مراد دا دئ چي دا ښکار یو راز کسب و کار و پېشه ده. په کندهار کي هم صیادي خپل کاسبان لري.

د (ت) او (دال) ابدال نورمثالونه هم سته:
جلات - جلاد،
فساد - پسات،
آباد- ابات، ...
++++++++++++++++

غاو:

غالمغال، اعتراض، شکایت.
په دغو معناوو د کندهار په لهجه کي ژوندی لغت دئ. قاموسو اخیستی دئ او په نورو لهجو کي هم سته.
خوشحال خان په دستارنامه کي کښلي دي:
" سرودهــــــــورته دی روا
چه نه غاو وي نه غـــــــوغا
سامعان یې صاحب دل وي
نه وي نفس نه یې هــــــــوا
(۱۶۱- مخ)
اشرف خان هجري وایي:
د حاسد په صعنه غاو نه کا رښتینی
په سنگینه زمکه شور لري سیلاب
(۳۲- مخ)
عبدالقادرخان ختک وایي:
که هر څو وربانـدي غاو رقیب غماز کا
عاشق کله غـــــــوږ د دیو په آواز کا
(۱۸- مخ)
پخوا به د ښار د معتبرو خلکو د کورو په دروازه کي یوه خونه وه چي "غاوچیان" به پکښې اوسېدل. غاوچي د "قابوچي" مفغن سوی شکل دئ او قابوچي تورکی کلمه ده، چي د (دروازه وان، دربان) معنی لري. په خوشحال فرهنگ (۱۵۴- مخ) کي چي "قابوچي" په "خودغرض، مطلب پرست" معنا سوی دئ، د تامل وړ خبره ده.
++++++++++++++++

غاري غرځه:

د کندهار ښکاریان یې "غاري موږیی" بولي (وگ: ښکار او کندهار - ۳۳مخ).

خوشحال وايي:

اې چه په رو کښې ګزار ته ساز یې
سترګې دې لکې غوږ په اواز یې
غاړی غرڅه دی دربانديې درغی
په تخرګ یې وله که تیر انداز یې
(رباعیات - ۲۴۲مخ)

خوشحال خان یو ځای ځان له "خواجه خضري غرڅه" سره تشبیه کوي:

په مثال خواجه خضری غرڅه خوشال و
چې ګوزاروربانديې وشوناګهان
(دخوشحال ختک کلیات ـــ ۹۷مخ)

++++++++++++++++++

غولی:

غولی د کور (انګړ) ته وایي چې په فارسي یې (حیاط) بولي. دا لغت په کندهار کې مروجه ژوندی کلمه او فولکلور ته یې هم لار موندلې ده. د کندهار کوچنیان د باران نه اوریدلو پر وخت کور په کور ګرځي اوره، خوري یا ایکی ټولوي. دا لوبه (ارګوړي) بولي چې په اسلامي ثقافت کې ورته (استسقاء) وایي. د استسقاء له پاره خاصي دوعاګاني سته. ارګوړي د استسقاء پښتني دود دئ. د ارګوړو پر وخت کوچنیان دغه مسجع عبارتونه په ګډه وایي:

"ارګوړي، برګوړي. خدای دي یو زوی درکي چې پر غولي درته شوري، ډولاډنګه څه غواړي، یوه کاسه اوره غواړي، اسمان خړي اوبه غواړي، مځکه شنه واښه غواړي".

خوشحال خان ختک سره له دې چې د (انګړ) او (انګڼ) کلمې هم راوړي خو د (غولي) لغت زیات کاروي:

ودې نه زیږي فرزند د
بابا په غولي، وند
(۴۶- مخ)

یا:

هغه دم چې تور ګیسو په خپل صورت باندې
خواره کړې

خوشبويي د خاصه مشکو په درست غولي شي
پريشانه
(۲۴۹- مخ)
يا:
په کوټه باندې دا دواړه حبطه دي
چې دي تش په غولي گرزي هم بلا دی
(۳۱۴- مخ)
يا:
که وينې ژاړم گريوان چاک چاک کړم
په غولی گرځم غوغا بلغاک کړم
په دا به تلی
ياران رانه شي
سکه بايده دا دی چه ځان بې باک کړم
(رباعيات - ۲۸مخ)
يا:
کښېنه په انگړکي مخامخ چې درته
گورم
تور لونگين، دواړه چندڼ هار په سينه تال
کړه
(۲۸۸- مخ)
خوشحال په دستارنامه کي کښلي دي:
"... په لوړ ځای درېدل - په بام ختل،
په غولي کښې گرزېدل، دا دي هرگز نه وي
...".
(۱۳۰- مخ)
رحمان بابا ويلي دي:
د زړه غولی مې نيولی ستا غمونو
نور غمونه دي له زړه ويستلي ما
(۲۲- مخ)
هجري وايي:
اقبال نه ورځي هرگز د چا په غولي
څو همراه ورسره نه کاندي زوال
(۷۵- مخ)
ميرزاحنان بارکزی وايي:
دښادی رخ مې ونه ليدپردا غولي
چپه ځغلم بېهوده لکه فرس
(۷۰مخ)
++++++++++++++++

غېږ:

په لوېدیځه لهجه کي یې هم "غېږ" وایي خو په ځینو نورو لهجو کي "غېږه" ده. خوشحال خان یې هم هر وخت د "غېږ" په شکل راوړي. که ځیني استثناآت موجود وي هغه راته د خوشحال خپل انتخاب نه ښکاري. (د خوشال ادبي پښتو۳۲مخ) کې یادونه سته.

میرزا خان انصاري وایي:

د عالـــــــــم هنر به واړه پرې تمام کړم
که سرکښ خاطر په غېږ کي ونیسمه
(۱۸۴- مخ)

++++++++++++++++++

کاگل:

کاگل د کندهار په لهجه کي د (اخېړ) پر ځای کارېږي. مثلاً وایي: په مني مو د کور بامونه کاگل کړي دي.

میرزا خان انصاري وایي:

اوهاله به یې د مراد تخم زرغون شي
چي د نیو پــــــه په اوبو جمال کاگل کا
(۶۱- مخ)

+++++++++++++++++

کالکوچن:

دا لغت په ظفراللغات کي په "دهوکه باز،..." معنا سوی دئ. د خوشال خان ختک کلیات په ویپانگه کي نه دئ اخیستل سوی او د مغموم په خوشحال فرهنگ کي مي هم په سترگه نه سو. په کندهار کي (کاړکچو، کړکچو) د غالمغال، شور، ږوږ (زوږ) په معنا مروج لغت دئ. عموماً د مرغانو، په تېره بیا میناوو د شخول له پاره کارېږي. لیري نه ده چي له کالکوچن څخه د خوشحال خان مراد (غالمغالي، شریر،...) وي.

خوشحال خان په سواتنامه کي ویلي دي:

د"کاچو"نمسی نه خان دی، نه ملک دی
کالکوچن، دروغـــــــژن غشی د هلک دی
(۳۱- مخ)

++++++++++++++++++

کاواک:

کهال، تنبل، لټ:

په لویدیځه لهجه کې کاواک لغت سته او پر ځنګ یې د همدې مطلب له پاره (کاړي واړي) ویی هم کارېږي.

دخوشحال فرهنګ (د مغموم ختک) دغه لغت اخیستی دئ، چې په مثال کې یې د خوشحال خان دا بیت راوړی دئ چې ما په کابل چاپ او دانش چاپ کلیات کې ونه موند:

سګ مګس خو سګ مګس دی نور به نه شي
که هــــــــــــــــــر څو یې آړوې کاواک کاواک دی

(د خوشحال فرهنګ، اول جلد، ۱۵۹- مخ په حواله)

رحمان بابا وایي:

ته ژغورې سرومال په عاشقی کښې
عــــــــــــــاشقي دا هسې چرې ده کاواکه
(۶۳ - مخ)

+++++++++++++++++

کجک، کچک:

هجري ویلي دي:

مشکي زلفو دي سونا کړه منفعله
په لکی یې کچک پتاله دَ ده ماره
(۱۲۷- مخ)

دا بیت یو څه مغشوش راته ایسي. د سونا هیلی، چې په کندهار کې یې (شین سرې، زرغون سرې) بولي، په لکی کې دوه درې تاره بڼکې سته چې سرونه یې چنګ وي. د ښځمنو وریښتانو ته چې د غوږ پر برابرې چنګ غچې (قیچي) سوی وي، کجک وایي. د سونا هیلی د لکی چنګ تارونه او کجک سره تشبیه کېدلای سي.

د کندهاري شاعرانو په کلام کې (کجک، کجکان) زیات راغلي دي. د یوې محلي غزلي سر داسي دئ:

تور کجکان، ما ته جابی راوړه
که جابی نه وي ما ته غاړه بلوڅی راوړه

مولوي بریالی وایي:

تاو کجک دي په پرېشانه کاکل بند کړه
د سنبل غوټۍ په شپه دلگیري ښه دي
(اهاړ - ۱۳۴مخ)
++++++++++++++++

کچارۍ:

د تجارتي دعوو د فیصلې محکمه.

رحمان بابا وایي:

د وصال دلالان کوم طرف ته غواړم
چي بندي شوم د هجران په کچرۍ
(۸۸ - مخ)

مولوي بریالی وایي:

سودا په نقدو کېږي د ژوندون په کچارۍ کي
وړیا په دې دوکان کي تبادل څه په کار نه دئ
(اهاړ - ۱۳۲مخ)

د کچارۍ په نامه د کندهار د احمدشاهي ښار په کابل بازار کي یوه ودانۍ سته (وگ : احمدشاهي کندهار، د لیکونکي اثر - لومړی ټوک،۲۳مخ). کچارۍ ته یې په کندهار کي(پنچات) هم وایه. دا هندۍ کلمه ده او په کندهار کي یې د پنچات دفتر ته (فیصله منازعات) هم وایه.

بریالی صاحب وایي:

د غمزو پنچاته لبر څه خو مدد کړه
"بریالی" په دې سودا کي تاواني ولاړ
(اهاړ - ۴۹مخ)
++++++++++++++++++++++++

کِچړۍ:

کچړۍ یو راز خواړه دي چي له پنډو وریجو او ماشو (میو) څخه پخېږي او پر سر باندې کورت او سره کړي غوړي اچوي. دا خواړه په کندهار کي په ژمي خوړل کېږي.

خوشحال خان وایي:

تود کچړۍ د غوا غوړي په وخت د ژمي
تر حلوا تر سلوا زیات لري هنر
(ارمغان - ۵۸مخ)

ځیني کسان د پکتیا د سیمي ژمني خواړه (ډنډکی) له کچړي سره یو شان بولي. خو کچړی او ډنډکی جلا جلاخواړه دي.

+++++++++++++++

کِردې:

اعمال، چاري.

خوشحال خان په فراقنامه کي ویلي دي:

چې د بل ښې کردې ویني
ځان اوبه کانـــــدي خبیث
(۱۸- مخ)

د اول نیم بیتي "ښې" په چاپي متن کي "شی" دئ. که دا چاپي غلطي نه وي، نو ښایي د ختکو لهجه به د مرتب په پام کي وه.

عبدالقادر خان وایي:

مرد یې مه گڼه چې لافي بې کردې کا
مرد کرده بې لافــــوکا، ښځه لافي ده
(۱۷۹- مخ)

په ځینو متونو کی د "کړدې" په شکل هم ثبت سوی دئ. هجري وایي:

په خوله واړه عـــــــــمل کا د اولیاوو
له کړدو یې لاس په غوړو د کافر دی
(۱۸۷- مخ)

حمید مومند وایي:

ناکردې د محبت و ســـــــــــړي ورکا
په یوه لاس کي پیاله په بل همسا
(کلیات - ۱۳مخ)

میرزاخان انصاري وایي:

عام وخاص کا د مسکین په نامه فخر
چې ویل کِـــــــــرده یې دواړه ده حنیفه
(۱۶۷- مخ)

++++++++++++++++++++++

کرکنډه:

غټه گردی ډبره چي انسان یې د پورته کولو قدرت نه لري. په لوېدیځه لهجه کي مروج لغت دئ.

حمید وایي:

عشق مې هسې بې اختیاره دماغ کوز کړ

لکه ورغږي کـــــــــــرکنده پـه سر ځوږه
(کـلـیـات - ۲۲۳مـخ)
++++++++++++++++++++

کـږه وږه:

شکل و قـواره، قـیـافـه، خد و خـال.
عبـدالـقـادر خـان وایـي:

که لب دي لعل کـــــږم لعل خوشیرین نه دی
که غاښ دي ذُر کـږم، ذُر هسې سپـین نه دی
که مخ دي نمر کـږم د نـــــــــمر کـږه وږه نـشـتـه
که سنبل کـږم زلفې (خو دا) مشکین نه دی
(۳۹۲- مخ)

د دې رباعۍ وروستی بند په چاپي متن کي همداسي ناسم راغلی دئ. په کندهار چاپ (۱۸۴مخ) کي داسي دئ:

"که دي سنبل کـږم سنبل مشکین نه دی"
++++++++++++++++++++++++

کـست:

کست دوې معناوي لري. یوه یې د (قصد = عمد) پښتو سوی شکل دئ او بله د (رخه) معنا ده، چي په عربي ورته (غبطه) وایي.
دا لغت په دواړو معناوو په لویدیځه لهجه کي سته. د (کست) کلمې له پاره په نورو لهجو کي د (رَخه) کلمات رواج لري. په کندهار کي (کست) عام استعمال لري. خوشحال یې هم د (رخه) په معنا راوړي:

په لومړۍ معنا:

ما په وړیو ســــــترګو ډیر یاران خوړلي
په ځیرځیر دې مخ ته نه ګورم له کسته
(۱۹۶- مخ)

په دوهمه معنا:

د اســـــمان له عاشقانو سره کست دی
هر زمان یې په هجران سره غمناک کا
(۹- مخ)

یا:

عبدالقادر خان ختک ویلي دي:

وایم مه خانده بل چا سره زه سوځم
ته زمـــا له کسته لا زیاته خندا کړې
(۳۳۰- مخ)

د اشرف خان هجري په دېوان کي د دې لغت دوه رازه لیکنه لولو. دی "قست" هم لیکي لکه په دې لاندي مثالو کي، او "قصد" هم (۲۸۷مخ):

چـــــــنار ټولې پنجې پرانتې له شوقه
د بلبل په صوت یې لاس وهل له قسته
(۴۴۳- مخ)

یا:

تل قدم د ګل په سرکېدي له قسته
کوږ یې نه کا یو ورق د ګوشو پلونه
(۴۴۶- مخ)

دغه قاف د هغه کاف بدلون دئ چي خوشحال خان په سواتنامه کي (۵۱ - مخ د کابل چاپ) کي سر ځني ټکولی دئ.

+++++++++++++

کشمش:

په نورو لهجو کي (ممیز، مویز) دئ.

رحمان بابا وایي:

له خوبانو نه به څوک څه وفا غواړي
ســــــروي کله د کشمش مېوه نیولې
(۱۷۷- مخ)

عبدالقادر خان وایي:

د کشمشو پــــــــــــــه لذت به څه پوهېږي
چې یې خوله وي عادت شوې له املوکه
(۲۱۴ - مخ)

حمید د انګورو پر ځنګ "کوَر" هم راوړي دي:

هر قدم یې چـــول زړونه د دلبرو
په مثال لکه داني د پخو کورو
(کلیات - ۳۶۷مخ)

یا:

په هنر د پاکـــــــــوبۍ چې آغازګیت کړ
سنګین زړه لکه دانه د کوَرو چیت کړ

(۳۸۳- مخ)

+++++++++++++++++

ککوړي:

ککوړي يو راز ډوډۍ دي چي د کاک په شان بې له تبۍ، داښ، تناره څخه پخېږي.

رحمان بابا ويلي دي:

که ښندلي دي په خدای وي يو کيکوړی
نمايان يې په جـــــهان کښې لکه نمر کړې
(۱۵۱- مخ)

په کندهار کي ښځمني يوه بدل وشمه وراشه لري او د هغه چا په باب يې کاروي چي تر پزي پوري يې مړی خوړلې وي خو دی لا د لوږي څخه شکايت کوي. وراشه دا ده:

دوې کاسې سرسرې يو د غوايي سرې درې د اور ککوړي، آ! زما نهاري لوري!

حميد وايي:

ټول دې مه شه پـــــــــــه زرگونو زر و سيم
چې ته يو کيکوړی خورې پکې يا نيم
(کليات - ۱۵۴مخ)

++++++++++++++++

کمبله:

هجري وايي:

هر سړی چي په اسرار د کار خبر شي
تر اطلسو خوښوي کنبله شاړه !
(۴۵۰- مخ)

++++++++++++++++++

کوتر:

پوهاند زيار صاحب د خوشحال کليات د پېښور چاپ په حواله ليکي:

"(کوتر) يې زياتره بې ښځينه پايلې ښځينه او کله هم نرينه کارولی دی:

اوښتو لره پخته کوتر بايده دی" (د خوشال ادبي پښتو - ۵۱ مخ)

د کندهار په لهجه کي "کوتر" د نر له پاره او"کوتره" د ښځي له پاره عام رواج لري. د کوتري نر تر ښځي ښې بازۍ کوي. په پورتني بيت کي خوشحال همدې ټکی ته اشاره

کوي. باید وویل سي چي په کندهار کي د کوترو په نومو کي ټول صفتونه مذکر دي (وګ : ښکاروکندهار ـــ ۱۱۱مخ)

هجري وايي:

د تن پوست دي ښایسته له اصله نه دی
په چیني جامه هــــــــــــوس لکه کوتر کړي
(۲۱۸- مخ)

حمید وایي:

هسي رنګ به په نخا تالا کوتر شو
چې به فکـــــــــــر د پري ورته اوتر شو
(کلیات - ۳۸۴مخ)

اشرف خان هجري يې د (کونتره) په شکل هم راوړي:

هغه ښهر چه محسود د پېښور وه
نن کونترې پکښې جاله د بېدیا کا
(۲۵۸- مخ)

++++++++++++++++++++

کورنګ:

د آس بچی.

د کندهار په لهجه کي دوې ځپې ویل کېږي د هجري په دیوان کي یوه ځپه کار سوی دئ.

په هر لور دي د هوس زین کړی کرنګ دی
د لَــــــــــغت میدان دي نشته عمر تنګ دی
(۲۲۰- مخ)

حمید وایي:

راغی ځار شو نر کورنګه د شاهد
رضاجوی په هزار رنګه د شاهد
(کلیات - ۴۵۹مخ)

شمس الدين کاکړ وايي :

تېزرفتارد"شمس الدين" کورنګ دژبې
خوآخربه شي په داميدان کښي لنګ
(۷۸مخ)

+++++++++++++++

کوغالی:

رحمان بابا ویلي دي:

که نصیب مي شي کوغالی ستا د سپیو

وبه نه کــــــــــــــــرم نور نظر په جام د جم کښې
(۱۶۲- مخ)
په کندهارۍ لهجه کي د غريبۍ محقر کور ته "کونډغالی" وايي.
++++++++++++++++

کوکو:

(په اوږده واو) د کوچنيانو په ژبه (ښه، اعلی).
ميرزا خان ويلي دي:
د دانا د وړاندي لهوولعب څه دي
د هلک تر فهمه سره لمبه کوکو ده
(۱۲۷ - مخ)
+++++++++++++++

کولک:

کولک دوې معناوي لري:
د خوني کولک: د خوني په چت کي سورۍ چي د رڼا د داخلېدلو او د دود د وتلو کار ځني اخيستل کېږي:
هجري وايي:
تر کولک چاپېره مه گـــــــــــــرزه عابده
گڼه خون به دي په غاړه شي ټوبک يم
(۹۴ - مخ)
بل د سترگو کولک چي د سترگو کاسې ته ويل کېږي.
خوشحال خان ليکي: "د سترگو رغول څو پردې لری - وازدې تر چاپيره په کولکونو کښې تور سپين پاسه کولکونه کلک د هډونو د سترگو د محافظت دپاره ..." (دستارنامه - ۲۱مخ).
+++++++++++++++

کويلی:

کوينی، تاديگی.
د وريجو يا اوگرې هغه برخه چي د ديگ په بېخ پوري نښتې وي. د کندهار په لهجه کي يې (کويَنَی) بولي.

عبدالقادر خان ویلي دي:

زویه په کور کې وچ ټوک به ژویي
زوی یې له لـــــــــوړي کویلي کوي
رښتیا متل دی هـــــــــــوښیار ویلی
دنیا خوږه ده تر ځـــــــــــــــان تر زویي
(۴۰۷- مخ)

د لام او نون ابدال په نورو پښتو کلماتو کي هم سته. یو څو مثاله یې دا دي:

لمر - نمر،
لمونځ - نمونځ،
لمانځل - نمانځل،
نولس - نونس،

++++++++++++++++

کیسر:

په کندهاری لهجه کي (کیسر) د خرو یو راز ناروغي ده. په دغه ناروغي کي د خرو ګیډه باد کوي.

د حمید په کلیات کي د "قوصر" او "کوسر" په شکلو راغلې ده.

آه سرد نوي مین لـــــــــره ښه نه دی
له تازه پرهاره باد قوصر ژغوره
(کلیات - ۲۱۵مخ)

په ویبپانګه کي یې معنا نسته بل ځای:

چې وهلی د مظلـــــوم د آه قوصر وي
مه کړه طمع د صحت له هغه ریشه
(۲۳۲- مخ)

یا:

لا یې اور د غـــــــــــــــم تازه د خسو خار کړ
دې کوسر یې هلک زخم لوی پرهار کړ
(۳۶۴- مخ)

++++++++++++++++

ګرګه:

ګرګه د وچ لرګي کوندې ته وایي. د ښاخو تر وچېدو وروسته د یوې درختي (وني) د تنې پاته برخه.

حمید وایي:
عشق پـه زړه د تن پرړورو کله لـګي
دا چې نـه کا اور اثـر پـــــــــه لـنده ګرګه
(کـلـیات - ۲۳۹مخ)
میرزا خان وایي:
د وصال راحت بـــه هیڅ ورځخه نـه وي
د هجران پـه اور کي سوځي لـکه ګرګه
(۱۷۶- مـخ)
شمس الـدین کـاکړوایي :
لـکه اورنـه کړي اثـرپـرلـنده ګرګـه
هیڅ اثـرراباندي نـه کـانصیحت
(۴۰مـخ)
ګـرګ (د لـومړي پـه زور) د ایـنې (جګر) یـو راز نـاروغي هم ده. پـه کـندهار کي یـو متل دئ چي وایـي:
"ګرګه ! بـله چاره دي نـسته بـې لـه مـرګه".
شمس الـدین کـاکړوایي :
څـه خـاصیت وستادلب پـه قـنبیلـه کـښي
چـي یـې ویـوست زمـالـه زړه د هجرګرګ
(۷۷مـخ)
قـنبیلـه یـاګـنبیلـه یـورازداړودي .
+++++++++++++

ګـړی:

د (ګـړی) ویـی د لـحظې، شېبې، ساعت پـه معنـاپـه لـویدیـځـه لـهجه کي ژونـدی او جنس یـې مـونـث (ښـځینـه) دئ. پـه نـورو لـهجو کـي یـې جنس مـذکـر دئ.
خـوشحال خـان یـې هم مـونـث جنس راوړی او لـه "وړی" سره یـې قـافـیه کـړی دئ. دی وایـي:
کـه ســــــــــــر د ښـځي سپیـني وړی شي
زړه یـې و... تـه هـــــــــــــــــــــــــــــره ګـړی شي
ســـــــــــــــــړی نـــــــــــــــــــه ده لـکه پـېړی ده
چي ... پـري ولاړ شي هـالـه سړی شي
(ربـاعیات - ۲۲۲مـخ)

رحمان بابا ویلي دي:

په یوه ګړۍ یې مخ وي
په یوه ګړۍ یې شا
(۲۰- مخ)

شاغلی پالوال صاحب (ګړۍ، ګهړۍ) هندي لغت بولي او د رحمان بابا په دغه غزل کې چې شپږ ځایه (ګړۍ) او لس ځایه (ساعت) راغلی دئ، دي نتیجې ته رسېدلی دئ چې دغه شپږ ځایه (ګړۍ) د رحمان خپل لغت نه دئ او د بل چا لاسوهنه ده (وګ: معیاري پښتو- ۲۳۵مخ).

میرزاخان بارکزي (ګړۍ) مونثه کلمه ګڼي . دی وایي :

پیروي هره ګړۍ د هغوبویه
چې یې خاوري دبېدیاوي په ګذر زر
(۵۹مخ)

+++++++++++++++++++

ګلقند:

طبیبان د ګل ګلاب پاڼي په پسرلي کې په مخصوصو دېګو کې د عرق ایستلو له پاره اچوي او عرق (اَرغ) یې باسي. د ارغ تر ایستلو وروسته د پاڼو تفاله له بوري سره ګډوي او یوه خوږه او خوندوره ماده ځني جوړوي، چې د نس د درد او باد له پاره یې ناروغانو ته ورکوي. دغي خوندوري مادې ته ګلقند وایي او د کندهار خلک یې له ناروغی پرته هم کاروي.

میرزا خان ویلي دي:

او قوت به دي هــــــــــــــــــــر دم پسې زیاتیږي
چې علاج یې په دا هسي شان ګلقند کړې
(۲۲۷- مخ)

+++++++++++++++++

ګنج:

حمید وایي:

بیا یې څــــــــــــــــه نوي متاع په بازار راغله
چې یې واخیست نوي ګنج نوې بازار نن
(د عبدالحمید مومند دیوان - ۲۱۸مخ)

دا کلمه د عبدالحمید مومند د کلیات په ۱۶۶مخ او د درومرجان په ۶۸مخ او د

عبدالحمید دیوان په ۸۹ مخ کي "کینج"؟ راغلي ده. دا لغت يي په پورتنیو چاپوکي معنا کړی هم نه دئ. زما په فکر يي د هیوادمل ثبت سم دئ. (کینج) لغت زه د کاتبانو مسخه بولم. په مروجو قاموسو کي مي دا راز لغت په سترگه سوی نه دئ.

په کندهار کي (گنج) کلمه د (بازار، منډيي ، نخاس او مارکيټ) په معنا همدا اوس ژوندی ده او ظفراللغات هم په همدي معنا ثبت کړې ده. دکابل اوشاوخواسيمي خلک د(نخاس) کلمه پرهمدي ځای کاروي. په زاړه کابل کي د(نخاس) په نامه يوه سيمه هم وه. (د لرگو گنج)، (د پسو گنج)، (د خرو او غويو گنج)، (د وريجو او غوړو گنج) ټول د کندهارد اوسني ښار مشهور او معلوم ځايونه دي.

د حمید مومند په پورتني بيت کي راغلی "کینج" همدا (گنج) دئ.

دشمس الدين کاکړپه کلام کي هم د(نخاس) کلمه په همدغه معناراغلي ده :

"شمس الدين"غوندي زرگوني
يي خرڅيږي پرنخاس
(۶۲مخ)

++++++++++++++++++

گوار:

د کندهار خلک په شکنځلو کي"د گوره زو" جمله کاروي. زما يو وخت داسي فکر ته راغلي وه چي دلته به له "گوره" څخه مراد "پرنگی" وي ځکه "پرنگي" ته په هندوستان کي"گهورا" وايي چي اصله معنا يي "سپين" ده؟

خوشحال خان په سواتنامه کي ويلي دي:

درست عالم يي د گوارو په شماره دی
تر تاجکـــــــــــو لا په زيست کي آواره دی
(۲۲- مخ)

هجري ويلي دي:

زه خټک په چا خوږي کړم سترگي خپلي
تور گوار پکښي ميشته نوم يي ځبير شه

(۴۵۶- مخ)

++++++++++++++++

گورم:

(فشار يې پر دوهمه څپه دئ).

د غواوو گله،

کندهاريان هغه چا ته چي د پسو رمه پيايي، شپانه وايي، هغه چي غواوي او غوايي پيايي، گوروان يې بولي (گوروان ته په نورو لهجو کي"غوبه" هم ويل کېږي[1].

هغه چي د اوښانو گله پيايي ساروان يې بولي.

خوشحال په دستارنامه کي ويلي دي:

نه يو سور د تير انداز و

نه گورم د نيزه باز و

(۵۱ - مخ)

++++++++++++++++

گوندې:

(فشار يې پر لومړۍ څپه دئ) د (شايد، ممکن) په معنا.

د کندهار په لهجه کي ژوندی ويی دئ. په نورو لهجو کي د (گوندي) پر ځای (گنې) کلمه کارېږي.

خوشحال وايي:

گوندې وي چې د وصال په خوښۍ خوښ شي

چې خوشحال په جدايیه کې ډېر نول کا

(۴- مخ)

يا:

ما وې زړه يې گوندې نرم په ژړا کړم

چې اثر پرې ژړا نه کاندي څوک څه کا

(۸ - مخ)

---

[1] حميدويلي دي:

شپون غوبه ځکه سنگدله ويلاړه شي

چې روزگار يې وي له کاڼو د بيديا

(۵ - مخ)

دغه راز په دستارنامه (۲۳۱- مخ) کې کښلي دي: "... بل حماقت دی له جهله- سړی گوندي په ډېر علم تربيت خلاص شي ".

+++++++++++++++

لار:

دا لغت د پښتو په ختيځه کي (لاره، ليار) ويل کېږي. د کندهار په لهجه کي يې (لار) بولي. د خوشحال کليات په شپږم مخ کي د (لار) په شکل راغلی دئ او ورته ليکلي يې دي چي په چاپي دېوانو کي د (لاره) په بڼه ثبت دئ او داسي ښکاري چي دوی له خطي نسخو څخه اخيستی دئ.

تلم په خپله لار راســـــره مله شوه نگارا
شوخه، غمزه گره، خنده رويه، خود آرا
(۶ - مخ)

يا:

يار مې لاړ شو په دا لار ورپسې درومم
که ډېر ستړی په دا لار يـــــمه په ځای يم
(۱۳۸- مخ)

يا:

د يار مهر تر ما راغی زمــــــــــا مهر تر ياره
رښتيا ده دا خبره چې د زړه ده لار د زړه
(۲۹۷- مخ)

دغه راز په سواتنامه کي راغلي دي:

درې څلورمياشتي دا لار وي ښه روانه
ډېر آفت لـــــــــــــــــــري له برفه، له بارانه
(۸ - مخ)

رحمان بابا هم (لار) کلمه له لوېديځ گړدود سره سمه راوړې ده.

چه ويريږي له کوهي او له گړنگه
هغه نه درومي پــــــــه لار د دې دنيا
(۵ -مخ، ۴۸- مخ)

هجري هم پر دغه لار روان سوی دئ:

ربه لار يې پـــــــــــــه رياض کړه برابره
چه هر گل يې له عذارو لون سود کا

(۱۳- مخ)
عبدالقادر خان هم دغه لار اخیستي ده:
نن یې بیا کښېښو په سر باندي دستار کج
لکه مست هاتي په لار کوي رفتار کج
(۴۸- مخ)
حمید مومند ویلي دي:
لاړ به کله شي د عشق په ستغو غاښو
دا په سمه لار کې سترې ستومان عقل
(کلیات - ۱۳۷مخ)
میرزا خان انصاري ویلي دي:
چي یې لار لیدلي نه وي رهبري کا
رناورځ به توره شپه کاندي په وعظ
(۷۶- مخ)
یا:
پر دا عامه لار یې لویه لومه کښېښوه
هیڅ دانا ځني خلاص نه شو بې قانعه
(۱۵۸- مخ)
دکندهارشاعرمیرزاحنان بارکزی وایي:
ستادقدد راتلولارگوري دلبره
چي دباغ تردیپوال سروي سربدرکړ
(۶۳مخ)

++++++++++++++++

لولپه:

عبدالقادر خان ختک ویلي دي:
گاه باران شي د ژوندون اوبه کا تویې
کله اور شي لولپه کا تمام
شهر
(۶۰ - مخ)

په حاشیه کې ورته کښلي دي چي په (الف، ک) نسخوکي دا مصرع داسي ده: "گهی اور شي سرې لمبې کا تمام شهر". دغه لمنلیک چي ما ولووست، په زړه کي مي وویل چي په "لولپه" او "سرې لمبې" کي یوه هرومرو د کاتب لاسوهنه ده. دواړه د عبدالقادر خان کلام کېدلای نه سي. له امکانه لیري نه ده چي د کاتب په لهجه کي دي د "لولپه" کلمې وجود

نه درلود، نو يې په "سرې لمبې" باندي الیشه کړه.

(لولپه) په کندهارۍ لهجه کي مروجه کلمه ده. مولوي بريالي ويلي دي:

که لا مکوټ و لولپه ســــــــــــم پر یوه حال یمه
د یکرنگۍ د توحیدقول مي ایمان کی پوخ
(اهار - ۲۷مخ)

+++++++++++++++++

لېوه:

لېوه هغه جناور ته وايي چي د کندهار په لهجه کي يې بل نوم (شرمښ) دئ او په پارسي ورته (گُرگ) وايي:

ډاکټرعبدالرازق پالوال د (لېوه) مفهوم لري. څه پراخوي او ليکي: " لېوء په پښتو کښي عموماً د شرمښ معادل پېژندء کيږي. خو په ځينو لهجو کښي لکه د هلمند او برېخستان پښتو، لېوء د ټولوڅيرونکو حيوانانو مجموعي نوم دئ. يعنئ چغال هم لېوء دئ، بروې هم لېوئ ده؛ کوړ هم لېوء دئ، پړانگ او زمرى هم لېوان دي. د لېوء نوم له يوناني او لاتيني څخه و پښتو ته راغلئ دئ. په دغو ژبو کښي لېوء و زمري ته ويل کېږي...". (معياري پښتو - ۱۷۰مخ. نقل قول د ډاکتر پالوال په ليکدود دئ).

د (لېوه) لغت په کلاسيک ادب کي زيات راغلى دئ او دا چي په کلاسيک ادب کي (لېوه) او (شرمښ) دواړه راغلي دي، د ډاکتر پالوال استدلال په پياوړى کېږي.

خوشحال وايي:

عاشق يو لکه لېوه په شــــــــــمال پايي
بل په غټو سترگو خوب کا لکه سويه
(۲۸۲- مخ)

رحمان بابا وايي:

نه لېوه په آدميت آموخته کېږي
نه اميد د مــــــــروت شي له افلاکه
(۱۶۸- مخ)

هجري وايي:
په دوو چشمو مي شيرينه تر ليلی ده
خو په زړه مي خرابي لکه ليوان کا
(١٢- مخ)
قادر خان ختټک ويلي دي:
په معنی کي بشر نه دی پړانګ ليوه دی
چې د ده له لاسه مومي بشرشر
(۵۶ - مخ)
کامګار ختټک ويلي دي:
د مجاز په صورت څرنګ ښايسته يې
په معنی کې يا ليوه يې يا بقر
(٣٨ - مخ)

په ظفراللغات کې (لېوه) په (ګرګ) او (خرس) سره معنا کړی دئ او د خوشحال فرهنګ مولف او د هغه په پيروي د خوشال ختټک کليات په ويپانګه کي شرمښ، چې دوی دواړه يې د خوشحال د وينګ پر خلاف "شرمخ؟" ليکي، او لېوه يو حيوان بللی دئ (١٣١- مخ).
د کلاسيکو شاعرانو په کلام کي ځای ځای داسي قرينې سته، چي (لېوه) دي د کندهاری لهجې په شان د شرمښ له پاره کار سوی وي.
اشرف ويلي دي:
هر ساعت يې د ستم په داړو نيسي
د يار ياد لکه لېوه، هجري بره شه
(١١۴- مخ)
يا بل ځای:
څو ياران لکه رمه هسې غنچه وو
د هجران ليوه په زور سره جدا کړو
(١١١- مخ)

په دې دوو بيتو کي د (رمه)، (بره) لغتونه پر دې خبره دلالت کوي چي (لېوه) دي د (شرمښ) په معنا راغلی وي.
+++++++++++++++++

مالامال:

تر خوکي پوري ډک لوښی.
خوشحال وايي:

خوبی د عمر تر څلوېښت کاله ده
چه په ځوانی کښې ماله ماله ده
حواس که درست لرې شکر وکاږه
څو دې ودانه د عمر ځاله ده
(رباعیات - ۶۸مخ)

++++++++++++++++

ماهی، ماهیان:

په لوېدیځه لهجه د (کب) له پاره (ماهی) لغت عام کارېږي. په کلاسیک ادب کي هم د (ماهي) کلمه ډېره موندلای سو.

خوشحال خان ویلي دي:

ستا وصال لکه دریاب دی، زه ماهی
په هجران دې هر زمان دی په ما، هی
(۳۳۲- مخ)

رحمان بابا وایي:

لکه غوښي چه ماهیان خوري په دریاب کښې
په هوا کښې هم
دغه کاندي مرغان
(۸۲ - مخ)

رحمان بابا (کب) هم راوړی دئ (۹۱ - مخ).

هجري وایي:

هر صنم وخپل مین ته حمیده وي
ماهی خوښ په بحر نه وي تر تالاب
(۳۲- مخ)

میرزاخان ویلي دي:

د ماهي له اوبو هیڅ اندیښنه نه شي
سمندر څه پروا نه لري له حرقه
(۱۶۹- مخ)

+++++++++++++++++

متکا:

دا لغت هم په کندهاری لهجه کي سته او یو راز اوږده بالښت ته ویل کېږي. خوشحال خان ویلي دي:

کله مست د مال و ملک شي
کله مست شې د صهبا
د مسند دپاسه کښېنې

لـــــــــور پـه لـــــــــــــــور دي مـتـكـا
(ارمـغـان - ۴۵ مـخ)
پـه کـنـدهـار کـي مـا دا ټـوکـه اورېـدلـې ده چـي وايـي: د يـو چـا کـور تـه مـېلـمـه راغـلـی وو. د کـور خـاونـد پـر زوی ږغ وکـړ، چـي کـاکـا تـه دي مـتـکـا راوړه. مـېلـمـه پـه مـتـکـا نـه پـوهـېدئ، فـکـر يـې کـاوه چـي مـتـکـا د خـوړلـو شـي تـه وايـي او پـه جـواب کـې ورتـه ويـلـي وه "از مـتـکـايـت قـربـان، بـان کـه اولادهـا بـخـوره". خـود بـه نـو د مـېلـمـه ژبـه پـارسـي وه، چـي جـواب پـه پـارسـي ويـل سـوی دئ.
د بـالـښـت لـه پـاره خـوشـحـال خـان د "سـروېـږدی" لـغـت هـم راوړی دئ:
پـروت بـه يـې پـه خـاورو تـر سـر لانـدي اومـه خـښـتـه
اوس کـه دي سـ ـــــــــــــــــروېـږدی نـهـالـئ کـاشـانـي دی
(ارمـغـان - ۸۵مـخ)
د "سـروېـږدی" کـلـمـه مـا د کـنـدهـار ښـار د اوسـېدونـکـو نـاصـرانـو لـه سـپـيـن ږيـرو څـخـه اورېـدلـې ده.
++++++++++++++
مـړونـه، مـړانـه:
مـېړونـه، مـېړانـه.
خـوشـحـال خـان مـړانـه، مـړونـه، مـړنـتـوب لـه کـنـدهـاری لـهـجـې سـره سـم لـيـکـي.
هـــــــــــــم مـې دولـت شـتـه هـم مـی مـلـکـونـه
هـم مـې ځـوانـان دی هـم لـوی لـوی غـرونـه
دا واړه هـيـڅ دی پـه کـــــــــــوم حـسـاب دی
چـي پـکـښـې نـشــــــــــــــــــتـه ښـه ښـه مـړونـه
(ربـاعـيـات - ۱۲۰مـخ)
پـوهـانـد زيـار صـاحـب هـم دا خـبـره تـايـيـد کـړې ده (۳۸مـخ). زه بـايـد پـر زيـاتـه کـړم چـي د دې پـر څـنـګ خـوشـحـال خـان "مـېړه" لـه لـوېـديـځ ګـړدود سـره سـم زيـاتـره د "شـوهـر" پـه مـعـنـا کـاروي.
لاس مـې کـه هـر څـو پـــه دنـيـا ښـخ دی
نـه چـي دولـت مـې د غــــاړې مـخ دی
زه يـې مـېړه يـــــــــــــم دنـيـا مـې ژګـه ده
زړه مـې پـه هـر څـه وربـانـدې يـخ دی
(ربـاعـيـات - ۱۳۶مـخ)

دغه راز په دستارنامه کي مېړه د (شوهر) په معنا راغلی دئ:

"... که په هغه خونه د دې په ویل د دې مېړه ومري دا به هم هسې راضي وي" (۱۱۴مخ).

په مړانه د (شجاعت) په معنا داسي راغلې ده:

"... مړانه دا ده چه په غلیم راشي – یکدله وربانده‌ې مټ یک جلب وکړي ..." (۸۰ مخ).

حمید وایي:

ترکو ډېر په خپلو زلفو دي نیولي
زاهـــــــدان دي لافي نه کا د مړانې
(کلیات – ۳۰۸مخ)

رحمان بابا هم "مړنی" د صفت په توګه کاروي نه "مېړنی".

مړنی ویلی بــــــــــــــــــــویه و هغه تـه
چه بې وجهي آزار نه کا هیڅ سړی
(۹۸ – مخ)

هجري ویلي دي:

عابد خان مصلحتي هم مړنی دی
د غلیم ســــــــــــره خالد لکه تبر دی
(۱۹۰- مخ)

حمید مومند وایي:

آخر حسن زړه ورمه ګـــــــــوره حمیده
مړني د لښکر درومي په دنبال پس
(د عبدالحمید دېوان – ۶۴ مخ، در او مرجان – ۳۸مخ)

په کلیات (۹۱مخ) او د عبدالحمید مومند دېوان په (۱۲۵مخ) کي "مېړني" لیکل سوي دي.

د حمید د کلیاتو د نیرنګ عشق په برخه (۳۸۰مخ) کي د شاهد د توصیف په ترڅ کي د "مړنیو" کلمه راغلې ده:

په دوو سترګو، کینه ګر لکه مزری
د پـــــــــــــــرهېز لـــــــه مړنیو وړي بـری

دا بیت د وړاندي او وروسته بیتو په سیاق باندي ما ته سم ثبت سوی نه ایسي. په بیت کي د "وړي = میبرد" فعل باید "وړی =

بُرده است" وي. په دې صورت کي نو د "مړنيو" شکل هم بايد بدلون ومومي او د ځلورو ځپو پر ځای بايد درې ځپې "مړنو" سي او همدا يې ما ته سم ثبت ايسي:

په دوو سترګو، کينه ګر لکه مزری
د پـــــــــــــرهېز لـــــــــــــه مړنو وړی
بری

دغه راز په ۴۹۸ مخ کي يې هم "مړنو" ليکلی دئ.

په کندهاری لهجه "مړانه" د بلوغ په معنا هم استعمالېږي. په پلاني کال مړاني ووهلم. يعني بلوغ ته ورسېدم. (د بلوغ له پاره "کوزه اخيستل" اصطلاح هم مروجه ده).

+++++++++++++++

ملا چرګک:

يو مرغه دئ چي په عربي يې (هدهد) بولي. ملا چرګک ته په نورو لهجو کي "ګوډی چرګ" وايي. په کندهاری لهجه کي يې ملا چرګک بولي(۱). په کلاسيک ادب کي دا دواړه نومونه راغلي دي.

ميرزا خان انصاري وايي:

سجده څو کړې بې حضوره
د ناسوت کښې ملاچرګکه
(۱۷۴- مخ)

خوشحال وايي:

ګودی چرګ تر مځکه لاندي اوبهويني
ولي نه ويني په مځکه باندي لومه
(۲۴۰- مخ)

+++++++++++++++

مياشت:

د خوشحال خان په کلام کي موږ د (مياشت) کلمه هغه راز مومو، لکه د پښتو په لوېديځه لهجه کي چي په عام ډول مروجه ده. په دې لهجه کي (مياشت) دېرشو ورځو ته هم ويل

---

(۱) د دغه مرغه د پوره پېژندني له پاره وګورئ: ښکار او کندهار - ۱۱۷مخ.

کېږي او د (سپوږمۍ) اولو او آخرو شپو ته هم. د خوشحال خان په دې بيتو کي مياشت د (سپوږمۍ) په معنا راغلې ده:
نوې مياشت به دې په مخ گوري وگړي
که په مخ باندي دې جوړ سم د سمند کا
(۲۴- مخ)
څه لره اې مياشتې! ته خپل مخ ستايې و ما ته
يار په مخ مې نورځي ستا په مخ درومي تورتم
(۱۲۴- مخ)
د دستارنامې په ۱۹ مخ کي بيا مياشت د (month) په معنا راغلې ده: "... چه تنومند شئ، تر شپږمي مياشتې پوري يې قابل د زوولو کا- په نهمه مياشت وزيږي ...".
او په (۹۱- مخ) کي بيا د "سپوږمۍ" په معنا کارسوې ده.
په فراقنامه ۱۰مخ کي هم د سپوږمۍ په معنا راغلې ده "مياشت دوه نيمې ورځې په هر برج کښې مقام لري...".
رحمان بابا که څه هم د "سپوږمۍ" لغت مکرر کاروي خو يو ځای دوه يې "مياشت" د سپوږمۍ په معنا راوړې ده.
خم ابرو د يارمي نقش په ليمه دي
لکه مياشت چي په لوی بحر کښي ليده شي
(۲۱۰ - مخ)
عبدالقادر خان هم مياشت د سپوږمۍ په معنا کاروي:
ښکلي مخ يې مياشت خجله کړه نمر هم لا
قد يې سرو کـــــــــــړ سرکوزی عرعر هم لا
(۳۵- مخ)
د خوشحال خان په پېښور چاپ کليات کي چي ځای ځای "مياشته" راغلې ده (د پوهاند زيار صاحب "د خوشال ادبي پښتو - ۳۲مخ" په حواله)، ما ته د خوشحال خان خپل تلفظ نه ايسي.
حميد مومند وايي:
سرتڼونی نوې مياشت تر سر جار باسي

د هر ښکلي درد په سر دی ستا له درده
(کلیات - ۲۰۶مخ)
+++++++++++++++

مېرمن:

دا لغت په عام ډول د ښځي له پاره اوس عام سوی دئ. په کندهار کي "د کور مېرمن" خاص مفهوم لري او هغي ښځي ته ویل کېږي چي د کور سرښته، اداره او تنظیم یې پرغاړه وي.

خوشحال خان وایي:

تر مېرمني وینځه ښه ده په ښه خوی کښې
نه مېرمن چي نه یې خوی وي نه بشر
(ارمغان - ۶۰مخ)

رحمان بابا یې په همدې خاص مفهوم راوړي:

نه رسېږي ستا و حسن وته حوره
څه به رسي و مېرمن و ته مزدوره
(۱۴۰- مخ)

حمید وایي:

لړ لړ ښه هم مناسب له نفسه نه دي
غله مېرمن کاندي ځان موږ په څکه څکه
(کلیات - ۲۳۸مخ)

میرزا خان ویلي دي:

ته گدای د ولایت یې
شاه د دوو کونو مېرمن ده
(۱۲۵- مخ)

یا بل ځای:

اې حاجي له پټه بخته سیالي مه کړه
چي د کور مېرمن ونه وینې مه ویاړه
(۱۴۰- مخ)
+++++++++++++++

نابوده:

په لغت کي (بد، د "ښه" ضد) ته وایي نابوده سړی یعني ډېر بد سړی او په اصطلاح کي دغه لغت د (دنیا) له پاره کارېږي.

نابوده دنیا، یعني فاني دنیا، هغه دنیا چي د خدای نېکانو نه ده خوښه کړې. دا لغت په کلاسیک ادب او لوېدیځه لهجه کي ما په یوه معنا لوستلی او اورېدلی دئ. خوشحال خان ویلي دي:

هم خدای غــــوارې نادانه! هم فاني دنیا نابوده
په څو به دي روزي شي، فکر وکړه دا دوه سوده
(۲۰۷- مخ)

شمس الدین کاکړوایي :
څوک به ښادي کـــــــــــــــړي په دانابوده
څوک به ســــــــودمن شي ددې له سوده
که یې مقصودشي تمام په لاس کښي
خـــــــــــــــالي به درومي له دې مقصوده
(۱۴۷مخ)

د کندهار شځمني وایي: "چي زما تر سر سي تېره، خدای دي نه کي دا نابوده دنیا دېره".

++++++++++++++++++

ناره:

د کندهار په لهجه کي (ناره) د فاصلې د واحد په توګه هم کارېږي. دا چي وایي: "پلانی کلی له دې ځایه څخه یوه ناره لیري دئ". مخاطب پوهېږي چي دا فاصله څونه ده؟ خوشحال خان هم ناره د فاصلې له پاره راوړې ده.

که رښتینی محبت لرې مه نارِه
په یوه ناره بیل شوی یار و ژاړه
(۲۹۱- مخ)

د (ناره) بله معنا (مسلسل ژړا، چیغاري) ده.

"دا هلک ولي داسي په یوه ناره دئ"، یعني ولي پله پسي ژاړي او ژړا یې نه درېږي.

عبدالقادر خان وایي:
که غمونه د دې خپل خاطر شکاره کړم

لوی هلک به هــــــــــمه واړه په ناره کړم
(۱۰۲- مخ)
دلته له "ناره" څخه مراد (ژړا) ده.
++++++++++++++++++

نالي:

توشک، کوربچه.
د کندهار په لهجه کي په همدې شکل مروج ویی دئ، خو په نورو لهجو کي ورته (نیالي) ویل کېږي.
عبدالقادر خان ویلي دي:
اســـمان خونه د فقیر ده
نالي مځکه نمر لحاف
(۷۷- مخ)
شمس الدین کاکړویلي دي :
خدای به کله داسي وکا،چي یوکټ یومونالي وي
چي زه پروت یم یوطرف ، نازنین پربل طرف
(۷۱مخ)
++++++++++++++++++

نالي:

د رود یوه برخه، د رود (سیند) یو ښاخ.
ښاغلی ډاکتر پالوال صاحب لیکلي دي: "
له رادء یا سینده څخه چي یو ښاخ بیل سوئ وي، او اوبه یي دوه ګرایه یا درې ګرایه تر رادء لرې وي، ناله بللـه کیږي" (معیاري پښتو-۱۷۱مخ).
عبدالقادر خټک ویلي دي:
چي ډیر ډیر د جــــــــــــــــــــدایي له غمه ژاړم
په رخسارو کي مي سازې شوې نالې
(۳۴۸- مخ)
حمید وایي:
که یار غواړې هومره ژاړه څو درځي "عبدالحمیده"
دا په دا چي دُر مــــــــــونده شي په دریاب نه په ناله کې
(کلیات - ۳۰۲مخ)
+++++++++++++++++

نامي:

نـامـتـو، د وتـلـي نـامـه خـاونـد (نـومـوتـى).
د کـنـدهـار پـه لـهـجـه کـي (د نـامـي زوى) د
قـهـرمـان پـه مـعـنـا کـارېـږي.
هـجري وايـي:
د لـيـلـى غـونـدې رشـتـيـا وکـړه نـامـي شـه
پـه مـجـنـون پـسي وطـن کـــــړه هـنـدوبـار
(۴۶- مـخ)
+++++++++++++++++

نـاويـات:

نـادر، انـتـيـک.
خـوشحال خـان پـه سـواتـنـامـه کـي ويـلـي دي:
پـه دا هـسي شـــــــــــــان کـتـاب يـې مـبـاهـات
دي
د جـامـي تـر "هـفـت اورنـگ" ورتـه نـاويـات دي
(۴۷- مـخ)
+++++++++++++++++

نـجـار:

پـه کـنـدهـار کـي د (تـرکـاڼ) لـغـت بـاب نـه دئ
او هـر وخـت يـې پـر ځـاى بـانـدي (نـجـار) ويـل
کـېږي:
حـمـيـد مـومـنـد هـم د (نـجـار) ويـى راوړى دئ:
چې د عـشق نـجـار اره کـــــــــــــړم سر تـر
پـايـه
تـن مـي پـروت تـخـتـي تـخـتـي، شـه دړه دړه
(کـلـيـات - ۲۲۲مـخ)
شمس الـديـن کـاکـړ وايـي :
بـې مـېوې ونـه کـه پـري کـه
پـرنـجـارنـه شـي غضب
(۳۸مـخ)
++++++++++++++++++

نـس:

پـه لـوېـديـځـه لـهـجـه کـي د (گـېډه) کـلـمـه
زيـات اسـتـعـمـال نـه لـري او پـر ځـاى يـې (نـس)
ويـى کـاروي. خـوشحال خـان هـم سره لـه دې چې
(گـېډه) هـم راوړي خـو (نـس) يـې ډېر راوړى دئ.
پـه کـاتـه شم و عـــــــــالـم وتـه حـيـران
چې د نـس ديـاره څـه کـا دا سگـان

(۱۵۳- مخ)

یا:

په خوارئ کې، زیست روزګار تر مرګ بتر دی
یا د بل ګیډه یا خپله ګیډه بڅه کړه
(۳۰۲- مخ)

د رحمان بابا په دېوان کې هم "نس" او "ګېډه" دواړه راغلي دي:

نس په خاورو په خس ډک شه دی بې غمه
نه د غم په خاروخس پخه حلوا
(۱۳- مخ)

که تمام جهان په خپله ګېډه وخوري
یاد به نه شي په درود و په دُعا
(۱۳- مخ)

دغه راز هجري ویلي دي:

مخ د مځکي که فراخ دی ستا پر څه دی
ستا نصیب د دې په نس کښې درې ذراع
(۶۷ - مخ)

عبدالقادر خټک ویلي دي:

که وصال عبدالقادره د یارغواړې
یو قدم په دنیا کښېږده بل په نس
(۶۷ - مخ)

حمید مومند د "نس" لغت خورا ډېر کاروي:

اې مدام د نس په زېرمه مبتلا
ځان ته ولې ویښوې ویده بلا

کامګار خټک وایي:

واف د روح مې په قفس د تن زهیر شو
چې انیس ورسره نس لکه عقیق شو
(۸۱ - مخ)

+++++++++++++++

نغاړل:

تاوول، پېچل.

په مشتقاتو کي يې (نغاړکی) د کندهار په لهجه کي عام لغت دئ چي د کوچنۍ نالي (نيالي) معنا لري.

د کاکړو په باب ويل کيږي: "کاکړ څه کي؟ کاغذ په گوتو نغاړي، يو شر د خدايه غواړي".

خوشحال په سواتنامه کي داسي ويلي دي:

د دنيا حرام، حلال وبله نغاړي
همه مدعي دي چي خدای غواړي
(۵۸ - مخ)

رحمان بابا وايي:

تمامي جهان لمن راڅخه نغاړي
سپين زړوکی مي اغوستی تور کودی شوم
(۷۷- مخ)

مولوي بريالی وايي:

د دماغ معلم مي بس بس راته وايي
گمنامي مي لمن نغاړي په تابوت
(اهاړ - ۱۵مخ)

++++++++++++++++++

نونس:

نزده (پارسي)، ۱۹ عدد.

دا عدد په نورو لهجو کي (نولس) ويل کيږي او د لوېديځي لهجې تلفظ يې (نونس) دئ. خوشحال خان يې هم (نونس) ليکي.

څه صفت د هسې حسن په غزل کړم
چې په نونس بابه کل مشکل پسند دی
(۳۱۷- مخ)

د خوشحال خان ختک د دېوان په ټولو چاپو کي، له ارمغان پرته، "نونس" ثبت سوی دئ (د کامل مرحوم چاپ راسره نسته)، ځکه نو څوک ويلای سي چي همدا به يې د خان خپل تلفظ وو.

++++++++++++++++++

نمای:

په کندهار کي "نمای، نمايداره" د ښايست، موډ، فيشن له پاره کاريږي. خوشحال

يې هم په همدې معنا راوړي. دی په دستارنامه کي ليکي:

"خبر شه چه دستار په سر کول د شيوې او نمای دپاره نه دی. دستار د مرد شرم او عزت دی". (دستارنامه - اول فصل - ۴مخ - د پېښور اکيډيمی چاپ - ۱۹۹۱ع).

رحمان بابا وايي:

چي يو غاښ په خوله کښې زوړند شي يا ووزي
درسته خـــــــــوله پرې
بدنمايه شي هرگور
(۱۴۵- مخ)

هجري وايي:

سره کونډۍ يې په مړوند عجب نمای کا
هـــــــرگز مه شه په آفت د
گردون ماته
(۳۴- مخ)

عبدالقادر خان ويلي دي:

چې تنکۍ لښته وې وخت د
نــــــــمای وو
هـــــــــر حرکت دي
زمـــــــــا په رای وو
چې ښاخ شوې شوخ شوې تبر تر ښځ غواړې
محنت مي واړه ضـــــــــــايع
بې ځای وو
(۳۷۷- مخ)

++++++++++++++++++++

نـوغی:

نوغی د (شرم، پېټ) په معنا په لوېديځه لهجه کي کارېږي. نوغی د پزي يا غوږ پرې کول دي. پخوا به يې د بداخلاقی په سزا کي د ښځو پزي، يا غوږونه پرې کول. دا عمل يې (نوغی) باله. نوغی په پوري سو، وراشه به د هغه چا له پاره ويل کېدله چي دغه راز سزا به ورکړه سوې وه.

خوشحال "نوغی" يوازي د (داغ) په معنا راوړی دئ خو د کندهار په لهجه کي نوغی (د شرم داغ) ته وايي. ښځه چي له مېړه سره پر

بې وفايي باندي ګير کړي نو ورته وايي چي " مړه دي کړم که نوغی درپوري کړم". ښځي زياتره مرګ قبول کړي.
خوشحال وايي:
مهينه توره څورنګ تمام وړی
ځينې يې ګيډه يا يو اندام وړی
ځينې مخ واړوي نوغی ونه کا
د هغو تورو ناحق څوک نام وړي
(رباعيات - ۲۳۰مخ)
+++++++++++++++++
واته:
د (وتل) له مصدر څخه. په کندهار کي يوه وراشه سته چي وايي "سترګي مي له حيرته ورته ووتلې". خوشحال عين مطلب راوړی دئ:
په تورو خاورو کښې که ګوهر پراته دي
په خوارو سترګو ورته کاته دي
په دا کم نه شي د ګوهرو قدر
د پوهو سترګو باندي واته دي
(رباعيات - ۲۹۴مخ)
دغي څلوريځي ته يې په حاشيه کي کښلي دي: "ښايي واته د باور په معنی وی څکه وتنه په دغه معنی په ادب کښې ډېره (واته، وتنه) دواړه د حاصل مصدر شکلونه دی". دې حاشيې ما ته دا فکر پيدا کړ، چي د محشي په لهجه کي "د سترګو واته" وراشه نسته. که وای داسي غير محتمله معنا يې نه ورته کښله.
+++++++++++++++++++
واري:
تر جارېدل، تر قربان کېدل.
عبدالقادر خان وايي:
بل که هر څو ښايسته وي خدای دي نه کا چې يې ګورم

تر یوه بانه د کښلي دي
جهان شه واري واري
(۲۸۴- مخ)
معصوم هوتک ويلي دي:
درواري سم، درواري سم آزموږ شکلې کندهاره
آ اشرفه د ښارونو آ تاجداره آنامداره
++++++++++++++++++++

واله، ولې:

دا لغت په نورو لهجو کي (وياله، ويالې) تلفظ کېږي. د لوېديځي لهجې وينګ يې (واله، ولې) دئ، چی په کلاسيک ادب کي زيات موندل کېږي.

خوشحال خان وايي:

د بادشاهانو چي امرګان دي
د يوه بحر ولې شان دي
واله چه لويه که کم لښتی وي
اودس پاکۍ لره واړه يکسان دی
(رباعيات - ۱۸۹مخ)

دغه راز په دستارنامه کي لولو:

"... د درياب ولې لکه د درياب د اوبو مزه هسې د ولو د جويونو د شهنشاه د حکم وتلی دی ...".
(۱۶۸ - مخ)

خوشحال په فراقنامه کي وايي:

ګاه د آه لمبې تر خولې ځي
ګاه له دوو سترګو ولې ځي
(۵۱ - مخ)

په سواتنامه کي داسي لولو:

په هر کلي په هر کور کې يې ولې ځي
هم يې خوري، هم يې هر لوري ته غلې ځي
(۴ - مخ)

رحمان بابا وايي:

ستا له غمه مي په مخ باندي ولې دي
لږ مي وپوښته له حاله چه ولي دي
(۲۰۶- مخ)

کامګار ختک وايي:

په ژړا ژړا مې اوښکې نه وچیږي
په دا دوه ولې لوی بحر څرنګ کم کړم
(دیوان - ۶۲مخ)

پوهاند زیار صاحب "واله" د خوشحال خپل " تبرنی ګړدود" بولي (۳۷مخ). ګویا د خوشحال تبرنی ګړدود په دغه برخه کې له لویدیځ ګړدود سره یو راز قاعده لري.

شمس الدین کاکړ (ولې) = ویالې) لغت داسي راوړی دئ:

چې جاري مې شوې ولې تردواړوسترګو
لکه سرونن دجـــــــــــــــــــوی
پرکنا ررا غی
(۱۳۱مخ)

د خوشحال په بیان کې دغه راغلي (جوی) ته، چې تر ولو (ویالو) یې د غټوالي په حساب درجه ورووسته ده، ته د کندهار په لهجه کې (لښتی) وایي.

خوشحال خان بل ځای وایي:

"... حفر نهر، د ولو جاري کول، د کوهې کیندل، باغ پر مرتب کول، دا کارونه په عمر جاوید شمارلي بویه".
(دستارنامه - ۱۴۸مخ)

شاغلی ډاکټر پالوال صاحب لیکلي دي، چې "د نالې نیمائي برخه اؤبه چې له راداء څخه بیلي کړل سوي وي، پاتاو باله کیږي (پاتاو اصلاً یونانی لغت دئ). د پاتاو نیمائي اوبه چې بیل بهیدد ولري "وا ـــ wa" نومیږي. د "وا" نیمائي اوبه "بېلله" نومیږي. د "بېلې" نیمائي اوبه "واله" نومیږي ... د "والې" دریمه برخه اړبه "لښتی" نومیږي". (وګ: معیاري پښتو- ۱۷۱مخ)

مولوي بریالي ویلي دي:

اې زخمي ژر بــــــــــــه دي سي ګل د هوس وچ
چې غفلت دي کی جاري لښتی د وس وچ
(اهار- ۲۸مخ)

++++++++++++++

والی:

ګوشواره (پارسي) غوړوالی.
اشرف خان هجري په مغيره شکل داسي راوړی دئ:

د قيامت ساعت نازل په زمانه کا
هغه دم چي يې ژړنګا شي د واليو
(۴۲۱- مخ)

++++++++++++++++++

وچ موری:

هغه کوچنی (ماشوم، طفل) چي مور يې د ده پر يو کلني باندي بيا اميندواره سي يا يې شيدې د کومي بلي پېښي له اسيته وچي سي، (وچ موری) بلل کيږي. په لس زره پښتو لغتونه کي دا ويی راغلی دئ او په "شيرسوخته" يې معنا کړی دئ. نورو قاموسو هم اخيستی دئ. په لوېديځه لهجه کي هم عام استعمال لري.

ميرزا خان وايي:

دا جـــــــهان په نعمت پور دی
په خواری کي دی وچ موری
(۲۱۱- مخ)

+++++++++++++++

ورخ:

ورخ د اوبو هغه دانه (دهانه) يا بند ته وايي چي له هغه ځخه کُردو(کوردو)ته اوبه ورځي. "ورخ اوبو يووړ" اصطلاح هغه وخت کارېږي، چي کار تر کار تېر سوی وي.

رحمان بابا وايي:

تر ورخ تيري اوبه بيرته نه جاروزي
نه جـاروزي تېر ساعت په بيرته بيا
(۱۱۲- مخ)

قادرخان ختک وايي:

نه ګورې که وګورې احوال به مي معلوم کړې
ځي چې ځي په مخ زمـــا د سرو اوښکو ورخونه
(۲۳۰- مخ)

+++++++++++++++++++

ورون:

د پښتو زنګانه لوړي برخي ته په لوېدیځه لهجه کي وروته وايي. نوري لهجې ورته (پتون) وايي.

اشرف خان هجري ویلي دي:

د حرص تیغ دي ناحق په غاره کیښو
پرې غوڅ کړی دي د صبر د آس ورون دی
(مخ -۴۷۴)

یا:

زه د یار د عشقه چیرته ګرېز وکړم
چه داغ کړی مي د زړه د آس پتون دی
(مخ -۴۸۱)

عبدالقادر خان ویلي دي:

په قامت د موزون قیام پسو کړم
شایسته مي په ورانه باندې سر ایښی
(مخ -۲۵۰)

شمس الدین کاکړوایي:

تازیانه ورسره لکه لم وي
یودم نه وي له ورنوددو جدا
(۳۱مخ)

++++++++++++++++++

ورى:

بار ته وايي.

عبدالقادر خان وايي:

هسې درونډوری یې بار په ما ضعیف کړ
چې اسمان ورته خپل ځان نیولی نه شي
(۳۰۰ - مخ)

++++++++++++++++

هول:

وارخطايي.

په کندهاری لهجه کي هولکي (اولکي) وارخطا ته ویل کیږي.

میرزاخان انصاري ویلي دي:

د قیامت هول و هیبت راباندې تیر شو
د اجل پیاله یې راکړه پر حیات شوم
(۹۲ - مخ)

شمس الـدين كـاكړوايـي :
لـه دوامغزی پـېچمه لـکـه طفل
زړه مـي هول دطبيب لـه دواوخوړ
(۵۹مخ)

++++++++++++++++++

یـک لـخته :

پـه کلاسیک ادب کـي زیـات راغلی دئ. د کندهار پـه لـهجه کـي د (یـومخیزه) پـه معنا رواج لـري. خوشحال وایـي:

یـا د مـارغونـدي راضي لـه خپلـه بـخته
چې د غم لـه پـوسته ووتم یک لـخته
(۱۹۵- مـخ)

یـا :

پـه وخت د شو ګـلـونـــــــــــــــــــــــــو د وصال
بـاده نـوشلې
د زړه انـدوه دي واړه دا عشرت یـوسي یـکلخته
(۱۹۸- مـخ)

+++++++++++++++

یــوم :

د پـښتو پـه نـورو لـهجوکي د (یـوم) لـه پـاره (بـېل) لـغت عام استعمال لـري. خوشحال خان یـې (یـوم) بـولـي.

د دهقان فــــــــــهم پـه پـانـه؟یـا پـه یـوم دی
د سپاهي نـظر پـه تـوره، پـه تـیرکش وي
(۳۶۷- مـخ)

میـرزاخان وایـي:

د پـندار پـــــــــه نـوک یـې ګـروي
شرک یـې عین د زړه یـوم دی
(۵۲ - مـخ)

++++++++++++++++

یــوې :

پـه نـورو لـهجو کـي یـې قـلـبه بـولـي.

اشرف خان هجري ویـلـي دي:

د فـرقت یـوې مـي دل هسې سادیـن کـړ
چې یـې بـېخ د عیش یـوړ د غم پـه سپاره
(۱۲۰- مـخ)

حمیـد ویـلـي دي:

ستور په يوې كې په كيل برابر درومي
ولې ته له شـــــــــرعې درومې ناصواب
(كليات - ٣٣مخ)

++++++++++++++

۴، ۲: متفرقات

ده غلامان:

په دې نامه د کندهار په جنوب کي یو کلی سته. کندهاریان یو متل لري چي وایي: "په مریانو که ابادېدلای، اوس به ده غلامان اباد وای". رحمان بابا هم "ده غلامان" د ځای او کلي په معنا راوړی دئ (۱۹۳- مخ). داسي ښکاري چي د سیمي له پاره دا نوم یوازي په کندهار پوري محدود پاته سوی نه دئ.

++++++++++++++++

چغتی:

په کندهار کي چغتایانو (مغولو) ته چغتی وایي. د چغتي په نامه په کندهار کي یوه کورنۍ سته.

هجري وایي:

ما به محبّس غمونه ژوول
که رشوت د چغتي په دربار پور وای
(۵۱۵ - مخ)

په چاپي متن کي "وی" دئ.

+++++++++++++++++++

مغولګۍ:

د خوشحال خان خټک په یوه بیت کي پارسي ژبه "مغولګۍ" بلله سوې ده.

ما ساده پښتانه څه زده چي یې وایي
په پارسی پارسی خبرو مغولګۍ
(۴۹۳- مخ)

هجری هم وایي:

د پښتو ژبه مي ناوې کړه په نظم
د مغلو په شعر هم عالي مکان یم
(۱۰۱- مخ)

د فارسي ژبي له پاره دا نوم ما له ملاعبدالباقي افغان پرته د بل چا په کلام کي

که لوستلی نه دئ. ملاعبدالباقي افغان په تهذیب الواجبات (شپږم مخ) کي وایي:
فارسي خواره د کم ځای چي آب ونان و څه ته وایي
مغولي ژبې بلله، پښتنو ته کله ښایي
دا مشابهت ما ته په زړه پوري دئ خو دا خبره د ژبني مشابهت په کتار کي نه شمېرم، هسي مي د حسن ختام په توګه راووړ.
++++++++++++++++

۴، ۳:نتیجه:

د پښتو په کلاسیکه مرحله کي د پښتو قواعد، لغتونه، اصطلاحات، تلفظي ځانګړتیاوي تر ډېري اندازې پوري د پښتونخوا له یوه سره تر بله سره پوري سره یو شان او یا سره نزدې وې. په دغه دوران کي لکه "ټول پښتون چي له کندهاره تر اټکه د ننګ په کار کي پټ و آشکار" سره یو وو، دغه راز یې ژبه او لهجې هم د نن په شان سره لیري نه وې. تر کلاسیکي مرحلې وروسته، چي د کال و میاشتي په حساب یې ما ته نېټه ټاکل مشکله خبره ده، پر پښتنو او پښتو باندي مځکني و اسماني اپټونه نازل سوي دي او دې اپټو یې پر ژبه هم درنې اغېزې کړی دي. په پښتو کي خورا ژور ګرامري، تلفظي او لغوي بدلونونه راغلي دي. په دې بدلونو کي د اقتصادي، سیاسي او ټولنیزو حوادثو تر اغېزې لاندي د پښتو ژبي لهجو د یووالي او نزدیکت پر ځای د سره لیري والي لار اخیستې ده او دا لړی تر دا ننه هم روانه ده.

تر څو په پښتنو کي د قبیلویت روحیه واکمنه وي، د ژبي د لهجو موسسات به یې هم ژوندي او فعال وي. د لهجو نفي کول له ځان سره نوري ستونزي راولاړوي خو نزدېکت یې هم ځان ته خپل تاداو غواړي. دا تاداو په نصیحت کولو نه ودانېږي، بلکي د پښتنو په ژوند کي د اقتصادي او ټولنیزو بدلونو په راتګ سره د فرهنګ او ژبي موسسه هم ورسره

بدلون مومي. گويا د ژبي د يووالي او کره والي او د لهجو د نزدېوالي ستر کار د پښتنو په ژوند کي د اقتصادي و ټولنيزو تغييراتو او تبدلاتو سره تړلی دئ.

په ژبه کي بدلونونه راتلل يا راوستل يوه طبيعي پېښه ده. وايي، بدلون د طبيعت ناموس دئ. د ژبي د بدلون په وړاندي د لهجو عکس العمل يو راز نه وي. ځيني لهجې دا بدلونونه ومني او ځيني يې بيا پخوانی قاعدې، لغتونه او تلفظونه يې وساتي. لکه تاسي چي په دې کتاب کي ولوستل، د پښتو لوېديځي لهجې د کلاسيک ادب ډېر څه خوندي ساتلي دي او دا هغه څه دي چي ما يې په دې خپل کتاب کي د څرگندولو او بيانولو هڅه کړې ده. دا چي دې هدف ته په رسېدلو کي به څونه بريالی سوی يم، سپينډېدل يې په تاسي درنو لوستونکو اړه لري.

خدايه! چا وته يې کښم، څوک به پرې پوه شي

مـــــــــا ويلی

هــــــــــــــــــر يو بيت دی

دفترونه

(خوشحال خټک)

(پای)

اونټاريو، اوکويل - کاناډا

د جون اوله ۲۰۱۰ع

د سه شنبې ورځ